

**INTERRELACIÓ DE LES ESTRUCTURES
COMERCIALS PROTOHISTÒRIQUES A L'ÀREA
DEL MEDITERRANI CENTRE-OCCIDENTAL. DOS
CASOS D'ESTUDI: ETRÚRIA I IBÈRIA.**

Tesi de Llicenciatura
Maria del Mar Castellanos Roca

X R. 25422

Dirigida per: Dra. Glòria Munilla Cabrillana

Glòria Munilla

Universitat de Barcelona
Facultat d'Història i Geografia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i
Arqueologia.
Barcelona, setembre de 1995

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA X

0701226632

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	7
-------------------	---

CAPÍTOL I : EL LLEVANT PENINSULAR I LES INFLUÈNCIES ITÀLIQUES DEL BRONZE FINAL/PRIMERA EDAT DEL FERRO .....

1. Espasa de bronze (Bétera, València)	13
2. La Península Itàlica al segle VIII aC.....	14
3. El País Valencià al segle VIII aC.....	16
3.1. Els Camps d'Urnes al Llevant peninsular	16
3.2. Les relacions entre la Península Ibèrica i el Mediterrani central	17
4. L'espasa de Bétera en el seu possible context històric	19

CAPÍTOL II: ELS PRIMERS TESTIMONIS DE MATERIAL ETRUSC ...

1. El material etrusc de la zona de l'Ebre	23
1.1. El poblat de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià).....	23
1.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero	23
1.1.2. Fragment d'una vora.....	24
1.1.3. Fragments informes de bucchero.....	24
1.1.4. Fragments d'una copa de bucchero	25
1.1.5. Fragment d'una copa de bucchero	26
1.1.6. La Moleta del Remei en la seva primera fase d'ocupació	26
1.2. Mas de Mussols (La Palma, Tortosa)	27
1.2.1. Aríbal globular.....	27
1.2.2. La necròpoli de Mas de Mussols	28
1.3. Poblat de La Gessera (Caseres, Terra Alta, Tarragona).....	29
1.3.1. Copa de bucchero nero	29
1.3.2. El poblat de La Gessera i el seu entorn	31
2. El material etrusc del País Valencià	32
2.1. El Cabanyal-Malvarrosa (València).....	32
2.2. Els Tossalets (Alcalà de Xivert).....	33
2.2.1. Fragment de bucchero nero	33
2.2.2. El jaciment	33
3. El material etrusc d'Eivissa	34
3.1. Les troballes etrusques de Puig des Molins	34
3.1.1. Aríbal ovoidal.....	34
3.1.2. Càntar de bucchero nero.....	34
3.2. La necròpoli de Puig des Molins.....	36
4. El material etrusc de l'Empordà.....	37
4.1. La Fonollera (Torroella de Montgrí, Empordà).....	37
4.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero	37
4.1.2. El jaciment	37
4.2. El material etrusc d'Ullastret/Illa d'en Reixac	38
4.2.1. Troços d'ansa d'àmfora	38
4.2.2. El jaciment	38
4.3. El material etrusc de la Palaiàpolis d'Empúries	39
4.3.1. Estudi del material.....	39
4.3.2. La Palaiàpolis	40
4.4. El material de la necròpoli El Portitxol	40
4.4.1. Aríbal globular.....	40

4.4.2. Alabastre	41
4.4.3. Aríbal piriforme	42
4.4.4. Aríbal piriforme i boca discoidal	43
4.4.5. Aríbal mixte	44
4.4.6. La necròpoli El Portitxol	45
4.5. Material procedent d'Empúries de localització indeterminada	45
5. El comerç etrusc de finals del segle VII/inicis del VI aC	47
5.1. Societat i producció	47
5.2. Comerç etrusc al sud de la Gàl·lia	49
5.3. El comerç etrusc amb el món fenici	51
6. Els fenicis al Mediterrani occidental	53
6.1. La fundació d'Eivissa	53
6.2. El comerç fenici a la costa catalana	54
7. Els grecs al Mediterrani occidental	59
7.1. La fundació d'Empúries	59
7.2. Comerç grec i material etrusc al sud de la Península Ibèrica.....	60
8. Les primeres importacions etrusques en el seu context històric.....	61

CAPÍTOL III: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DE PLE SEGLE VI

A. C.	64
1. El jaciment d'Ullastret/Puig de Sant Andreu (Baix Empordà).....	65
1.1. Les importacions etrusques de la troballa tancada	65
1.1.1. <i>Copa antropopròsopa</i>	65
1.1.2. <i>Àmfora etrusca</i>	66
1.1.3. <i>Càntar de bucchero nero</i>	67
1.2. La troballa tancada	68
1.3. Altres troballes etrusques	69
1.4. El jaciment del Puig de Sant Andreu	70
2. El jaciment d'Ullastret/Illa d'en Reixac (Empordà).....	70
2.1. les troballes etrusques.....	70
2.2. El jaciment.....	71
3. La necròpoli de la muralla nord-est a Empúries.....	72
3.1. Les troballes etrusques.....	72
3.1.1. <i>Incineració n° 4: càntar de bucchero nero</i>	72
3.1.2. <i>Incineració n° 7: oenochoe de boca trilobada</i>	73
3.1.3. <i>Incineració n° 9: kylix etrusco-corinti</i>	74
3.1.4. <i>Incineració n° 13: dos càntars de bucchero nero</i>	75
3.1.5. <i>Incineració n° 15: fragment d'un oenochoe de bucchero nero</i>	77
3.1.6. <i>Incineració n° 16: fibula de bronze</i>	77
3.2. La necròpoli de la Muralla Nord-Est	79
4. La Neàpolis d'Empúries (Empordà).....	80
4.1. El material etrusc	80
4.2. La fundació de la Neàpolis	81
5. Mas Castellar de Pontós (Empordà).....	81
6. Material etrusc d'Empúries de localització indeterminada.....	82
7. El material etrusc localitzat en el país Valencià	82
7.1. Els Barrancs (Penyíscola, Baix Maestrat, Castelló)	82
7.2. Retrobament de la costa alacantina	83
8. El Mediterrani centre-occidental al segle VI aC.....	83
8.1. La situació a Etrúria	83
8.2. El comerç en el Mediterrani occidental	84
8.3. L'òrbita d'influència cartaginesa.....	86
9. El comerç emporità al segle VI aC.....	87
10. Les importacions etrusques del segle VI aC en el seu context històric.....	90

CAPÍTOL IV: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DEL SEGLE V

A.C.	93
1. Les importacions etrusques de l'Empordà	94
1.1. El material etrusc de la Neàpolis d'Empúries.....	94
1.2. La Neàpolis al final del segle VI i al segle V aC.	95
1.3. L'àmfora etrusca del Cap de Creus.....	96
1.4. Fragments d'àmfora etrusca procedents de Roses.....	96
1.5. El primer establiment a Roses.....	97
1.6. Les importacions etrusques d'Ullastret	97
1.6.1. <i>Fragments d'àmfora</i>	97
1.6.2. <i>Aplic de stannos-sítula de bronze</i>	98
1.7. Ullastret al segle V aC.....	100
2. Les importacions etrusques del País Valencià	101
2.1. El Vilarroig (La Jana, Castelló).....	101
2.2. El Cabanyal-Malvarrosa (València).....	102
3. El material etrusc d'Eivissa	105
3.1. Placa rectangular d'os.....	105
3.2. La necròpoli de Puig des Molins.....	106
4. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda	108
4.1. Figureta de bronze.....	108
4.2. Fragment d'un figura femenina de bronze.....	109
4.3. Core de bronze.....	110
4.4. Lleó etrusc de bronze.....	111
4.5. Bronze amb cap de lleó	113
5. Etrúria al segle V aC	115
5.1. La situació interna	115
5.2. El comerç etrusc en el Tirrè.....	116
5.3. El decliu del segle V aC.....	117
6. La política comercial d'Empúries al segle V aC	118
6.1. La ciutat i la seva àrea d'influència	118
6.2. El comerç grec en la costa est i sud ibèrica	120
6.3. La relació d'Empúries amb el Mediterrani central.....	122
7. El paper de l'Eivissa púnica al segle V aC	124
7.1. La situació interna	124
7.2. El comerç marítim	125
8. Les importacions etrusques del segle V aC en el seu probable context històric	126

CAPÍTOL V: LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DELS SEGLES

IV/III A.C.	129
1. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda	130
1.1. <i>Skyphos</i> -cratera.....	130
1.2. Fragment d'un plat de figures rojes.....	131
1.3. Mirall etrusc	132
1.4. Empúries als segles IV/III aC.....	135
2. Les importacions etrusques de Roses	136
2.1. Fragment de tapadora de figures rojes	136
2.2. Fragment de <i>skyphos</i> sobrepintat.....	136
2.3. Fragment de <i>skyphos</i> sobrepintat.....	137
2.4. Roses als segles IV/III aC.....	138
3. Les importacions etrusques d'Ullastret	139
3.1. <i>Oenochoe</i> sobrepintat	139
3.2. Ullastret als segles IV/III aC.	140
4. Les importacions etrusques del derelict de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)	141
4.1. Casc llis de bronze.....	141
4.2. Casc de bronze.....	142
4.3. El derelict de Les Sorres VIII	143

5. Les influències etrusques de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, La Noguera, Lleida)	145
5.1. Aplic de sítula	145
5.2. El jaciment de La Pedrera	147
6. Les influències etrusques del poblat de Covalta (València).....	148
6.1. Aplic de sítula	148
6.2. El poblat de Covalta	149
7. Etrúria als segles IV/III aC.....	150
7.1. La situació interna	150
7.2. Les relacions exteriors	150
8. Eivissa als segles IV/III aC.	153
8.1. La situació interna	153
8.2. El comerç marítim	154
9. La influència emporitana en el territori peninsular.....	156
10. Les importacions etrusques dels segles IV/III aC en el seu probable context històric	161
CONCLUSIONS.....	164
BIBLIOGRAFIA.....	168
LÀMINES.....	198

INTRODUCCIÓ

La qüestió de les relacions entre Etrúria i la Península Ibèrica ha estat i és objecte d'interès per part de nombrosos investigadors centrats en tot el que envolta la cultura ibèrica. En diferents treballs, E. Llobregat i J. Gran-Aymerich¹ han establert una síntesi de l'evolució de les idees sobre el tema, partint de les teories panetrusquistes de A. Schulten, passant per la individualització d'influències artístiques etrusques en la formació de l'art ibèric i arribant fins les tesis més actuals recollides a la taula rodona sobre la presència de material etrusc a la Península Ibèrica celebrada a Barcelona fa pocs anys².

Entre els estudis més concrets realitzats sobre el tema en aquests últims vint anys, podem citar la tesi de llicenciatura de l'any 1975 de E. Huntingford, a la qual no hem tingut accés, que, segons hem deduït a través de diferents referències, contribueix a desmentir la fabricació i procedència etrusca d'alguns fragments erronis localitzats a la Península Ibèrica³. Podem mencionar també la tesi doctoral de E. Orta del 1976, igualment fora del nostre abast⁴. No obstant això, les recents troballes de material etrusc en el marc de les investigacions programades a llarg termini i de les col·laboracions internacionals han comportat una nova orientació de la qüestió que queda ben reflectida en el conjunt de ponències de la taula rodona del 1991 i que ben poc té a veure amb la visió que hom tenia fa vint anys o més. En aquest sentit, hom interpreta el material etrusc o etrusquitant dins del seu context arqueològic i en el marc del seu horitzó històric, tenint en compte la colonització grega, l'expansió fènico-púnica i l'evolució interna del substrat autòcton⁵. És, doncs, aquest també, el plantejament i el punt de partida de l'estudi que presentem.

En primer lloc, ens ha semblat necessari fer un estudi i una anàlisi acurada de les diverses peces de fabricació etrusca procedents de les nostres terres. Cal dir que ens hem centrat únicament en aquells material del qual coneixem el context arqueològic o, si més no, la procedència. No hem, doncs, contemplat les peces que provindrien del comerç d'antiguetats, entre les quals podem citar el lot d'anses de bronze de diversos *oenochoi*⁶ o la col·lecció de bucchero i d'urnes etrusques, tot plegat conservat en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya. En el seu article sobre les relacions entre Etrúria i Ibèria, E. Llobregat⁷ menciona altres objecte conservats arreu de la Península Ibèrica procedents d'aquest comerç d'antiguetats i que s'aparten, doncs, dels objectius fixats en el nostre treball.

El nostre estudi es basa fonamentalment en les importacions etrusques localitzades a Catalunya. Hem procurat fer-ne un inventari, el més complet i exhaustiu possible, a partir de les diferents publicacions i d'algun fragment inèdit procedent de les antigues excavacions de la Palaiàpolis emporitana. Tot i això, donada la relació de l'àrea de l'Ebre amb el

---

¹ LLOBREGAT: 1982, p: 71-89. GRAN-AYMERICH: 1971, p: 47-52. GRAN-AYMERICH: 1991, p: 625-632.

² A.A.V.V.: 1991.

³ HUNTINGFORD: 1975.

⁴ ORTA: 1976.

⁵ GRAN-AYMERICH: 1991, p: 625-626.

⁶ VEGAS: 1957, p: 76-94.

⁷ LLOBREGAT: 1982, p: 81-85.

Llevant peninsular i Eivissa, hem cregut igualment necessari d'incloure dins del nostre treball la problemàtica referent a aquestes dues àrees i les importacions etrusques que s'hi han localitzat, si més no, de manera representativa. Pel que fa al sud peninsular, durant aquests últims anys, hom ha realitzat nombrosos treballs on s'han posat al descobert noves troballes etrusques que fan replantejar-se la qüestió de les relacions comercials d'aquesta àrea amb el món etrusc. A causa de la complexitat i de la magnitud del tema, creiem que mereix ser tractat degudament en un estudi més específic. Per tant, nosaltres ens hem limitat a mencionar els trets més representatius del que s'esdevé en aquesta àrea i que mantenen alguna mena de relació directa amb el nord-est peninsular.

En relació a l'estudi en si de cada peça, creiem imprescindible tenir en compte el seu context de descoberta (estratigrafia i jaciment) com a punt de referència bàsic per a comprendre el marc d'arribada i de penetració d'aquests productes a les nostres terres. A partir d'aquí, hem exposat sumàriament la situació interna del món ibèric en les diverses àrees que ens ocupen, per tal de poder inserir aquestes importacions dins de l'horitzó comercial, social i econòmic ibèric. Evidentment, és igualment imprescindible de tenir en compte les relacions que el món ibèric manté amb els altres pobles, essencialment amb els grecs i els fènico-púnics ja que, en la major part dels casos, creiem que aquests són els introductors de les mercaderies etrusques.

D'altra banda, creiem que el moviment comercial etrusc no només en les nostres terres sinó també en les diferents àrees on arriba, és el reflex d'una política econòmica i comercial desenvolupada des de la mateixa Etrúria. És a dir, considerem imprescindible tenir present l'evolució interna d'Etrúria per a entendre el desenvolupament de la seva política comercial, ja sigui pel que fa l'orientació i extensió d'aquest comerç, com pel que fa als tipus de productes exportats. Tant és així, que constatem com les mercaderies exportades i el moviment comercial del segle VI són ben diferents dels del segle V aC, per mencionar un exemple.

Per tots aquests motius, hem estructurat el nostre treball segons un ordre cronològic, mantenint per a cada etapa un esquema semblant. En primer lloc, doncs, proposem un estudi acurat i actualitzat de les peces d'importació etrusques i del seu context arqueològic responent a un mateix horitzó històric. Tot seguit, estudiem quina és la situació històrica a Etrúria tenint en compte els esdeveniments interns i la seva política comercial. A través de l'anàlisi de les influències fènico-púniques i gregues en les nostres terres, dibuixem l'evolució interna de la societat ibèrica, receptora d'aquestes aportacions mediterrànies. És així, com arribem a tenir una visió completa de tot el procés que segueixen els diversos productes etruscs i com en podem treure conclusions tant pel que fa al context de la seva fabricació i exportació com pel que fa al moment de la seva arribada a la Península Ibèrica.

Finalment i tal com hem exposat, voldríem precisar que aquest treball se centra únicament en els intercanvis comercials entre el món ibèric i l'etrusc des del segle VIII fins al IV aC. La qüestió de les influències etrusques en certs aspectes de la cultura material ibèrica

s'aparten dels objectius establerts, si bé no les hem ignorat i, en alguns casos, les hem tingut en compte.

* * * * *

Nota sobre la transcripció dels noms comuns grecs al català:

Donada la manca de normativa clara sobre aquesta qüestió, hem mantingut la transcripció que dóna el Diccionari de la llengua catalana de l'Enciclopèdia Catalana:

alabastre	és la transcripció de	<i>alabastron</i>
aríbal		<i>aryballos</i>
càntar		<i>kantharos</i>
hídria		<i>hídria</i>
pixis		<i>pixis</i>

Per a la resta de noms, mantenim la transcripció del grec.

* * * * *

No voldria deixar de mencionar totes aquelles persones que, d'alguna manera o altra, han contribuït a la preparació d'aquest treball.

- Voldria agrair a la professora Dra. G. Munilla, directora del present treball, les seves orientacions, crítiques, disponibilitat i tot el temps que m'ha dedicat.
- Al Dr. G. Nenci, professor d'Història de Grècia de la Scuola Normale Superiore di Pisa per les seves orientacions i facilitats per a poder accedir a diverses fonts d'informació. A tot l'equip del Laboratorio di Topografia storico-archeologica del Mondo Antico de la mateixa institució pel seu suport i la seva ajuda. Agraïxo a la Divisió de Ciències Humanes i Socials de la Universitat de Barcelona la concessió d'una beca d'intercanvi amb la Scuola Normale Superiore di Pisa per a poder dur a terme part d'aquest treball d'investigació.
- Al Dr. G. Camporeale, catedràtic d'Etruscologia de la Università degli Studi di Firenze, i a la Dra. M. Bonamici, professora d'Etruscologia de la Università degli Studi di Pisa, per les seves orientacions en motiu de diverses consultes.
- Al professor Dr. F. Gracia per la seva disponibilitat i per la possibilitat que em va oferir de consultar bibliografia inèdita.
- A P. Castanyer, arqueòleg del Conjunt Monumental d'Empúries; M. Mar Villalbí, arqueòloga del Museu d'Amposta; a T. Llecha i T. Carreras, conservadores del Museu Arqueològic

Nacional de Catalunya: a F. Gracia i M. Munilla, directors de les excavacions de La Moleta del Remei, i a A. Adroher i E. Pons, directors de les excavacions de Mas Castellar de Pontós. A tots ells per la seva disponibilitat i amabilitat.

- A la meva família pel seu suport i, especialment, a la meva mare per les traduccions de l'alemany al català i al meu pare per la correcció ortogràfica i estilística.
- No voldria oblidar tampoc tots els companys i amics que m'han fet costat i, molt especialment, la Mercè per la seva confiança i disponibilitat i l'Alain pel seu suport i pels seus ànims.

Barcelona, setembre de 1995.

CAPÍTOL I

EL LLEVANT PENINSULAR I LES INFLUÈNCIES ITÀLIQUES DEL BRONZE FINAL/PRIMERA EDAT DEL FERRO

1. Espasa de bronze (Bétera, València)

Actualment es conserva en el Museo Arqueológico Nacional. En desconeixem el context arqueològic.

Té una llarga fulla amb la punta afuada (Làm.I. 1). Per la part de l'empunyadura, veiem una llengüeta de forma romboidal acabada en un frontó de contorn corb. Aquesta llengüeta presenta un vorell, força deteriorat, en tota la seva longitud, estenent-se des del pom fins a la corvatura on comença la fulla. Hi veiem també quatre orificis, un dels quals conserva encara un clauet, dos en la guarda i els restants en el centre de la llengüeta i del frontó. Un petit nervi central reforça la fulla donant lloc a quatre cares. La fulla és decorada amb dues sèries de sis incisions cada una de les quals comença en el fil, per sota dels forats, i descriu, després, un arc de cercle i continua quasi paral·lelament al fil fins a 5 cm abans de la punta on s'ajunten. En les dues cares de l'espasa, la sèrie del costat dret continua també en línia recta fins a enllaçar amb la llengüeta. Per sobre de la secció arquejada d'aquest ornament, corren dues incisions corbes que arrenquen també del fil i van a unir-se al nervi central.

Conservem també dos fragments corresponents a una altra espasa del mateix tipus. Un d'ells pertany a la part mitjana de la fulla on veiem un fort nervi central amb 5 incisions paral·leles a cada costat. L'altre fragment correspon a la punta de la fulla que apareix trencada (Làm. I. 2).

La nostra espasa recorda l'exemplar trobat a la necròpoli de Serra Ajello a (Ajello Calabria, Cosenza) tant pel que fa a la llengüeta i el frontó com a la fulla i a la seva decoració¹. Un altre exemple seria l'espasa trobada a la tomba XVIII de Vaccareccia a Veio de característiques semblants². Altres exemplars del mateix tipus procedeixen de Norcia (Perugia, Umbria), Perugia (Umbria), Terni (Acciaierie, Umbria) o Guardia Vomano (Notaresco, Teramo, Abruzzi)³. Totes amb una datació que oscil·la entre el segle IX i el segle VIII aC.

Aquestes espases, corresponen al tipus descrit per V. Bianco Peroni⁴ com a "espases « itàliques » tipus Terni". Algunes de les característiques principals d'aquest tipus són un contorn fortament angular, quasi romboidal, de la llengüeta i una espatlla constantment alta, a vegades quasi de forma angular. Sovint, la punta de la fulla s'aprima lleugerament assumint la forma característica de "llengua de carpa". Pel que fa a la decoració de la fulla, aquesta presenta el motiu característic en Y. En la cara superior de la planxa on s'insereix l'empunyadura, a vegades hi trobem un ornament en forma de aresta longitudinal.

1 ORSI: 1926, p: 173, làm. VIII.9. BIANCO PERONI 1970, p: 91, n° 245, làm. 36.

2 BIANCO PERONI: 1970, p: 90, n° 239, làm. 35.

3 BIANCO PERONI: 1970, p: 91, n° 242, làm. 36; p: 91, n° 243, làm. 36; p: 90, n° 238, làm. 35; p: 92, n° 251, làm. 37

4 BIANCO PERONI: 1970, p: 90-93.

La composició del aixovars funeraris on trobem espases d'aquest tipus és del tot anàloga a la d'altres tipus d'espases itàliques com el de Pontecagnano i el de Cumes, ambdós de gran proximitat tipològica i cronològica. Per als tres tipus, arribem a les mateixes conclusions tant pel que fa a la important funció de l'espasa dins del conjunt de l'armament del guerrer (segons ens mostra la decoració de la fulla i la d'algunes fundes conservades) com l'estatus social elevat dels individus que les usaven.

Algunes tombes amb espases del tipus Terni són datables al segle IX aC, altres al VIII aC. La durada del tipus deu haver estat més aviat llarga, però no apareix mai associat a elements més freqüents a la segona meitat del segle VIII aC. Pel que fa a la seva distribució geogràfica, apareix en la major part de la península italiana a excepció de l'àrea del Villanovià etrusc, si exceptuem la presència de dos exemplars a Veio. La seva màxima concentració es troba en el centre de la Península Itàlica, sobretot a l'Umbria i al Laci, de cap manera a la Campania.

La nostra espasa s'ajusta a aquesta descripció i per tant la podem inserir en aquest grup i donar-li una cronologia de segle VIII aC. M. Almagro-Basch fou el primer de publicar-la ⁵, situant-ne la procedència a Tortosa. Uns anys més tard, O. Gil Farrés ⁶ en fa una descripció més acurada i n'aclareix la procedència: Bétera (València). En estudis posteriors i més recents, investigadors com M. Almagro-Gorbea, M. Ruiz-Galvez i G. Ruiz Zapatero ⁷ reconeixen la seva pertinença al tipus Terni i, per tant, el seu origen itàlic i l'insereixen dins del seu probable context històric. Creiem que una anàlisi de la composició metal·lúrgica de la peça ens donaria una informació més precisa sobre la seva procedència.

2. La Península Itàlica al segle VIII aC.

El Bronze Final, a cavall entre la fi del segon mil·lenni i inicis del primer, es caracteritza especialment per la difusió en tota l'àrea italiana de petits sepulcres de cremació, per l'arribada de nous productes i pel desenvolupament de la metal·lúrgia. Tot plegat demostra una més viva relació amb l'Europa dels Camps d'Urnes que contrasta amb l'atenuació de les relacions mediterrànies amb la Grècia submicènica i protogeomètrica. Trobem una sèrie de cultures regionals dividides en dues àrees geogràfiques diferenciades per l'ús prevalent de la inhumació i de la incineració ⁸. Al segle IX aC, l'Etrúria villanoviana busca un major aprofitament dels recursos naturals i, per això, es formen sistemes orgànics de poblament

---

⁵ ALMAGRO-BASCH: 1940, p: 119.

⁶ GIL-FARRÉS: 1947-48, p: 286-289.

⁷ ALMAGRO GORBEA:1976, p: 121-122. RUIZ GALVEZ: 1986, p: 34-36. RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 690 i 890-891.

⁸ PALLOTINO: 1942-1984, p: 41-57.

basats en grups de pobles que representen autèntiques unitats productives dedicades al cultiu dels camps i a la cria sedentària del bestiar. El fort impuls de les activitats agrícoles s'ha de posar en relació amb l'increment i el perfeccionament de la producció metal·lúrgica ⁹.

Així mateix, veiem com les diverses comunitats itàliques són protagonistes d'una xarxa d'intercanvis, ja sigui a l'interior de cada cultura com entre elles. En aquest sentit existeixen intenses relacions entre els diferents centres de l'Etrúria costanera: en les comunitats meridionals es registra una difusió d'elements de procedència septentrional i viceversa. El Laci veu com un fort moviment de població s'instal·la en nous centres més o menys costaners, participant també en els intercanvis amb l'Etrúria villanoviana ¹⁰. Podríem destacar el paper intermediari de Bologna en les relacions comercials entre l'Europa central i els centres de l'Etrúria minera (sobretot Populonia, però també Vetulonia) i els centres de la baixa vall tiberina com Veio. En aquest sentit, constatem que l'ambre documentat a Sardenya prové del Bàltic, fet que testimonia un contacte econòmic amb l'Itàlia central com a punt de relleu ja que n'hi trobem també a Populonia, a la vall del Fiora i a Vetulonia ¹¹.

Pel que fa a la relació entre Sardenya i l'Itàlia central tirrènica, F. Lo Schiavo fa un estudi molt precís sobre els materials intercanviats. Entre els nombrosos bronzes sards trobats a la Península Itàlica, ens interessa destacar l'amagatall de Falda della Guardiola (Populonia) on s'ha trobat un fragment de espasa de tipus Monte Sa Idda, amb una cronologia de segona meitat del segle VIII aC ¹². Efectivament, tal com defensa M. Ruiz Gálvez, el desenvolupament metal·lúrgic d'Etrúria degué estimular el de la pròpia Sardenya, la qual es veia afavorida per la seva posició privilegiada en les vies de comerç del metall occidental ¹³.

Però, segons explica Ruiz-Gálvez, la documentació de ceràmica fenícia a la zona de Populonia reflectiria una presència esporàdica de naus fenícies en aquesta part del Tirrè a partir del segle VIII aC ¹⁴. Tot i això, cal tenir en compte l'escassetat de material fenici documentat a Etrúria durant els segles IX-VIII aC. Segons G. Garbini, aquesta absència fenícia en una zona rica en metalls i minerals com és Etrúria només s'explica per la prohibició que deurien tenir els fenicis de freqüentar la zona. Seguint aquest mateix autor, tot i que es fa difícil trobar-ne el motiu, hauríem de creure que les costes etrusques serien inaccessibles a les naus orientals però no a d'altres de diversa procedència. És així com veuríem desenvolupar-se unes relacions sardo-etrusques que, per a G. Garbini, serien fins i tot uns acords polítics a partir d'uns interessos econòmics comuns ¹⁵. En aquest sentit, l'obertura del port franc de Pithecusa

---

⁹ TORELLI: 1987, p: 39-40. BARTOLONI: 1989, p: 59-88

¹⁰ BARTOLONI: 1987, p: 143-173.

¹¹ BARTOLONI: 1987, p: 157. GRAS: 1985, p: 115.

¹² LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 118.

¹³ RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 29.

¹⁴ RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 36.

¹⁵ GARBINI: 1991, p: 263-264.

cap a mitjans del segle VIII aC seria el punt on confluiria tot el comerç entre el món etrusc i el Mediterrani oriental ¹⁶.

Ara com ara, ens interessa destacar una sòlida relació entre Sardenya i la península Itàlica, l'existència d'un ampli circuit comercial dins la mateixa península així com el paper canalitzador d'Etrúria septentrional en l'intercanvi comercial amb l'illa. La nostra espasa degué circular per alguns punts d'aquesta xarxa abans de creuar el Mediterrani.

3. El País Valencià al segle VIII aC.

3.1. Els Camps d'Urnes al Llevant peninsular

Per a entendre el context històric d'aquesta espasa, també és important conèixer quina és la situació interna de les terres llewantines, per a després entendre millor l'arribada de elements forans. Per això, tot seguit veurem quina és la situació del País Valencià des del Bronze Final a l'iberització ¹⁷.

Aquest moment es destaca per la penetració de la població anomenada de "Camps d'Urnes". L'aparició dels primers Camps d'Urnes a la Península Ibèrica, cal emmarcar-la dins del fenomen més general de l'expansió dels Camps d'Urnes centroeuropeus pel sud-oest d'Europa. A finals del primer mil·lenni, aquests grups poblacionals comencen a infiltrar-se per l'Alt Segre, estenent-se al llarg de tota la vall de l'Ebre, i pels passos pirinencs orientals, estenent-se per la planura costanera catalana. Porten una metal·lúrgia del bronze que es relaciona amb la del Bronze Final del Sud i del Sud-Est francès i en última instància amb la dels Camps d'Urnes centroeuropeus. La seva economia és agrícola i ramadera. Aquests elements ultrapirinencs s'estenen àmpliament per quasi tota Catalunya. Tot i això, les aportacions ètniques són reduïdes.

Al País Valencià, aquest penetració és d'intensitat desigual i afecta certes zones mentre que d'altres queden al marge de les seves influències. No es pot establir un horitzó cultural amb períodes vàlid per a tota la regió entre el marges cronològics considerats: del Bronze Final valencià a l'iberització. El Bronze Final valencià està molt relacionat amb el del sud-est i amb l'andalús. Així doncs, ens trobem amb una primera Edat del Ferro de tradició Camps d'Urnes al nord del País Valencià i amb una altra que no segueix aquesta tradició a la resta del territori.

---

¹⁶ RIDGWAY: 1984, p: 160. GARBINI: 1991, p: 264.

¹⁷ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 701-707, 1035-1052.

Però vegem ara com es realitza aquesta penetració. La primera fase dels Camps d'Urnes valencians (Camps d'Urnes Antics) la trobem cap al 950/900-800 aC. Petits grups humans procedents del centre i del sud de Catalunya s'infiltraen per les terres valencianes. Es tracta de moviments ràpids que es fan sobre distàncies mitjanes amb caràcter de reconeixement de nous territoris i que assoleixen punts extrems dins de la zona que més tard s'anirà ocupant, tot i que no de manera densa i fins i tot deixant àrees lliures. Aquests grups tenen una influència escassa sobre el substrat indígena. Els influxos posteriors seran més importants.

La segona fase (Camps d'Urnes Recents) es dona cap al 800-700 aC. Sembla difícil imaginar una evolució dels escassíssims grups que van penetrar en l'etapa anterior, per això hom creu que hi hagué una nova i també reduïda penetració ètnica procedent del sud de Catalunya i del baix-Aragó. En les necròpolis, els enterraments es relacionen amb les poblacions del Camps d'Urnes: les aportacions ètniques són petites amb un caràcter de prospecció de nous territoris en els quals mai no s'arribarà a instal·lar una població important de Camps d'Urnes. És en aquest moment quan trobem peces metàl·liques que apunten relacions amb el sud de Catalunya i amb grups itàlics. Però això ho veurem més endavant.

La tercera fase (Camps d'Urnes del Ferro) es dona al 700-600 aC. És el moment immediatament anterior als primers estímuls colonitzadors fenicis i a l'IIoritzó Protoibèric. La major part dels jaciments i de les troballes indiquen una forta influència probablement amb petites aportacions ètniques relacionades amb el baix-Aragó. Els poblats d'aquest moment tendeixen a ocupar llocs elevats i de fàcil defensa i a controlar les vies naturals de comunicació entre la costa i l'interior amb l'objectiu de controlar el comerç precolonial.

3.2. Les relacions entre la Península Ibèrica i el Mediterrani central

Els contactes entre la Península Ibèrica i Sardenya i, en general, el Mediterrani central, es constaten ja a partir de inicis del primer mil·lenni, essent més estrets a partir del segle IX aC. La ruta marítima d'orient a occident passa per Sardenya i el motor principal en seria l'estany de l'Atlàntic. L'illa juga un paper d'intermediari amb la Península Itàlica i potser també amb Sicília. Cada cop són més nombrosos els testimonis materials i les localitats de procedència d'objectes de factura o d'inspiració occidental tant a Sardenya com a la Península Itàlica. Així mateix, es constaten objectes d'inspiració centro-mediterrània a la Península Ibèrica¹⁸. A partir del segle VIII aC, a aquesta relació Península Ibèrica-Mediterrani central, s'hi afegeix la

---

¹⁸ F. Lo Schiavo en fa un estudi incidint sobretot en les últimes troballes. LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 100-131.

metal·lúrgia del sud-oest francès. Sardenya és el mercat centro-mediterrani dels bronzes atlàntics.

Mostres d'aquesta relació poden ser les espases tipus Vénat, les puntes de llança de tipus Vénat, les destrals amb apèndixs laterals, entre altres exemples, localitzats en jaciments o dipòsits de l'occident peninsular, de Sardenya (i en algun cas també de la Península Itàlica) i en el dipòsit de Vénat (França), sempre en un context de segle VIII aC¹⁹. Elements comuns entre la Península Ibèrica i Sardenya en aquest mateix segle, poden ser les destrals de taló monofacials trobades a l'occident peninsular i a Sardenya, o bé les ganivetes de tipus peninsular i les destrals tubulars de tipus específicament peninsulars trobades, en algun cas, en la Península Itàlica, a més de Sardenya²⁰. A partir d'inicis del segle VII aC, desapareix aquesta metal·lúrgia atlàntica i les relacions es fan de nou bilaterals entre la Península Ibèrica i Sardenya (i el Mediterrani central). Ara el focus canalitzador d'aquest tràfic ja no és el centre de Portugal, sinó que es desplaça cap al migdia on trobem la presència fenícia.

L'arqueologia mostra una presència fenícia a la costa sarda des del segle VIII aC. El registre arqueològic constata també que, des dels inicis del segle VIII aC, grups considerables de població fenícia s'estableixen progressivament al llarg de la costa de Màlaga, Granada i Almeria. Enclaus fenicis com Toscanos, Chorreras o Almuñecar semblen haver sorgit a partir de la segona meitat del segle VIII aC. La ruta de navegació més idònia entre Tir i Gadir passa necessàriament per Sardenya, Eivissa i la costa mediterrània andalusa. En aquest moment, la freqüentació fenícia a Sardenya sembla estar limitada a escales marítimes permanents sense cap mena de expansió territorial cap a l'interior²¹. Tal com apunta F. Lo Schiavo, en aquesta època sembla haver-hi un canvi en la ruta comercial ja que trobem concentrats al nord-est de l'illa els materials de factura i de procedència italo-peninsulars. Cap bronze de tipus atlàntic ni cap objecte fabricat a Itàlia entre el segle IX i la primera meitat del VIII aC procedeix de llocs d'ocupació o d'influència fenícia a Sardenya²².

---

19 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 12-14. Les espases de tipus Vénat s'han localitzat a llocs com Vénat (Charente) a França i en la costa belga; també a Fieis de Deus (Lisboa, Portugal), a Alboloduy (Almeria), al dipòsit de Monte Sa Idda (Sardenya) i a Populonia. Les puntes de llança Vénat s'han localitzat, a més de jaciments francesos, en castros i dipòsits del centre de Portugal, a Santander, a la Ría de Huelva i al dipòsit sard de Monte Sa Idda. Les destrals d'apèndixs laterals es troben, a més de Vénat, a la Ría de Huelva i a diferents punts de Sardenya, de Sicília i de la Península Itàlica.

20 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 15-16. Les destrals de taló monofacial són pròpies de la Península Ibèrica i especialment de la meitat nord de Portugal. Fora d'aquí només es troben a Monte Sa Idda (Sardenya). Les ganivetes de tipus peninsulars es troben en castros del centre de Portugal, un exemplar prové de Herrera (Sevilla), altres de Sardenya (Monte Sa Idda, Teti i Santa Vitoria) i dos de la necròpoli de Este (Venècia). Les destrals tubulars són comunes a tots els dipòsits atlàntics de l'època. Fora de la Península se'n troben a Sardenya i a Bolònia.

21 AUBET: 1994, p: 261-288 i p: 144-172.

22 LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 132-133.

En aquest sentit, segons M. Ruiz-Galvez, durant els segles IX-VIII aC, el domini de les vies de comunicació i el monopoli comercial no estan encara decidits. Diferents pobles hagueren pogut estar implicats en aquestes activitats. I hi ha la possibilitat que cap poble oriental no estigués rera aquest comerç entre el sud-oest francès, l'occident peninsular i Sardenya: els mateixos indígenes serien els protagonistes d'aquest comerç. L'experiència de navegació per l'Atlàntic seria suficient per a permetre una navegació dedicada al comerç i capaç de travessar l'estret de Gibraltar. Tot i això, un comerç a llarga distància, amb els perills que això implica i la inversió de capital que comporta, sols compensa en el cas que es tracti d'un tràfic de béns escassos i necessaris o d'objectes cars i de prestigi ²³.

Segons M. Ruiz-Galvez, la importància i la vinculació de les tres zones pot basar-se en llur posició estratègica que els permet erigir-se com a intermediàries entre zones productores i zones no productores de béns escassos, ambicionats i costosos. Aquestes xarxes haurien començat a teixir-se a inicis del Bronze Final com a resposta a un augment de la demanda de metall i a l'obertura a nous mercats, fet provocat per l'expansió dels Camps d'Urnes i pels primers viatges exploratoris de navegants mediterranis ²⁴.

4. L'espasa de Bétera en el seu possible context històric

A partir de finals del segle VIII/inicis del VII aC, les relacions entre la Península Ibèrica i Sardenya semblen canviar de signe, segons apunta M. Ruiz-Galvez ²⁵. El tràfic comercial entre aquestes dues zones estaria en mans fenícies i probablement, aquest comerç s'orienti ara cap a la venda de ferralla amb la qual Sardenya cobriria la seva demanda de matèria primera. En el viatge cap a la Península Ibèrica, les naus sardes (o potser millor, les naus procedents de Sardenya) podrien transportar les espases Monte Sa Idda, que hom ha localitzat en diferents jaciments orientalizants sud-peninsulars com a Villaverde del Río (Sevilla), al riu Guadalete (Cádiz) o el motlle de Ronda (Málaga). Aquestes espases sardes semblen reflectir una influència de les espases italianes coetànies, els prototipus de les quals semblen ser les espases egees en forma de "T", com és el cas de les espases de tipus Terni, de tipus Cumes, Pontecagnano, Vulci... Aquestes naus, potser també podrien transportar el ferro que els sards obtindrien a partir de les seves relacions tant estretes amb Etrúria. Per a M. Ruiz-Galvez, l'arribada de l'espasa de tipus Terni de Bétera es podria inserir en el moment d'aquest marc comercial.

---

23 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 22-26 i p: 29-34.

24 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 27-29

25 RUIZ-GALVEZ: 1986, p: 34-36.

G. Ruiz Zapatero relaciona la nostra espasa amb el context de Camps d'Urnes Recents. En aquest moment trobem peces metàl·liques que apunten relacions amb el sud de Catalunya i amb grups nord-itàlics, fet que pot tractar-se, en alguns casos com en el de l'espasa de Bétera, de veritables importacions. Segons ell, la dispersió de les espases de tipus Terni per Itàlia inclinarien a defensar la seva arribada per via marítima més que no terrestre ²⁶. Per ell, aquesta importació itàlica caldria posar-la en relació amb el casc de les Coves de Vinromà (Castelló de la Plana) i la representació pictòrica de La Gasulla (Castelló de la Plana).

El casc de les Coves de Vinromà es relaciona amb una sèrie de cascs del període italià de Villanova II per la seva estructura tot i que la seva tècnica queda dins de l'orfebreria de tipus Villena. Per tant és un element que podem relacionar amb els Camps d'Urnes Recents de la Península Ibèrica i que hem de datar al segle VIII aC ²⁷. Tot i això, en un altre estudi anterior, M. Almagro Gorbea afirma que el casc de Vinromà representa l'adaptació d'una sèrie d'elements característics dels Camps d'Urnes per part d'un artífex de la Península Ibèrica sense que, en principi, s'hagi de separar de la sèrie europea en la qual la peça valenciana quedaria integrada ²⁸. Per tant, la procedència itàlica d'aquesta peça és poc evident i en fa difícil la relació amb l'espasa de tipus Terni de Bétera, tipus d'espasa que, a Itàlia, no s'ha localitzat en àrea villanoviana.

L'altre element que cal destacar és la representació d'un genet a l'abric X del Barranc de la Gasulla. En aquestes pintures rupestres, el genet dibuixat porta un casc amb cimera que correspon a un tipus del nord de França del Bronze final. La forma del casc fa pensar en cascs de tipus Huelva i els seus paral·lels, tot i que també té semblances amb algunes representacions italianes. Efectivament, al nord d'Itàlia i en la zona alpina, es coneixen figures eqüestres amb cascs d'aquest tipus. L'ús del cavall com a montura és un fenomen cultural relativament recent i que apareix tant sols a finals dels Camps d'Urnes, ja que la seva generalització és una de les característiques del Hallstatt C. Aquest fet obliga a rebaixar la cronologia de la figura a partir del segle VIII aC avançat. Aquesta representació pictòrica estaria originada pel sorprenent efecte que produiria a la població indígena l'aparició d'aquests primers genets i ens ajuda a entendre millor l'aparició de les espases de Bétera ²⁹.

Així doncs, hem vist que l'espasa de Bétera, com a element forà, s'insereix perfectament en l'ambient indígena del Bronze Final valencià. Tot i això, ens agradaria recordar que a la Península Itàlica, les espases de tipus Terni són més aviat característiques del segle IX i de la primera meitat del VIII aC; per tant, és aquest el moment del seu màxim prestigi. Al nostre

---

26 RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 890 891. L'absència de les espases de tipus Terni al nord de la Península Itàlica fa difícil defensar l'arribada de l'exemplar valencià passant pel nord d'Itàlia, la Provença i el Llenguadoc.

27 ALMAGRO GORBEA: 1976, p: 121.

28 ALMAGRO GORBEA: 1973, p: 353 355

29 ALMAGRO-GORBEA: 1976, p: 121 122. ALMAGRO-GORBEA: 1973, p: 353 355.

entendre, el fet de no disposar de context arqueològic per a l'espasa de Bétera i de no conèixer cap més troballa semblant en algun altre punt de la geografia peninsular, ens obliga a no excloure el moment d'arribada de la nostra espasa en un altre moment del segle VIII, o fins i tot de finals del IX aC. Per això, en l'estadi actual de l'investigació, nosaltres situaríem la seva vinguda al llarg del segle VIII aC, sense poder-ne donar una major precisió cronològica. Per tant, la seva arribada s'hauria de relacionar amb els intercanvis comercials entre les poblacions sardes i ibèriques abans de l'inici del protagonisme fenici en les relacions comercials entre aquests dos punts a partir de finals del segle VIII/inicis del VII aC. De cara als pròxims capítols, és interessant destacar l'important paper de Sardenya en els intercanvis comercials del Mediterrani occidental ja en aquest moment.

CAPÍTOL II

ELS PRIMERS TESTIMONIS DE MATERIAL ETRUSC

1. El material etrusc de la zona de l'Ebre

1.1. El poblat de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

1.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero

La peça fou localitzada l'any 1960 i en desconeixem la posició estratigràfica. Es troba conservada al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya (Làm. II 1, 2).

Es tracta d'un petit fragment ceràmic que medeix uns 25 mm d'alçada i uns 34 mm d'amplada. La pasta és d'un color negre intens, compacta i molt depurada, amb minúscules inclusions de mica com a desgreixant. La superfície exterior és espatulada i brunyida, fet que li dóna un aspecte llis i il·lustrós. Sens dubte es tracta d'un fragment de bucchero nero etrusc ¹.

Aquest fragment correspondria a la paret d'un càntar, més concretament, a la zona de la carena d'on arrenca l'ansa. En la part interior de la peça, veiem una motllura que separa la paret del fons intern de la peça. De la paret externa en sortiria una ansa de cinta. A la zona d'unió entre aquesta ansa i la paret externa del vas, trobem una carena decorada amb osques que adorna tota la perifèria de la peça en aquesta alçada.

El fet que es tracti d'una part molt significativa del vas, ens ajuda a l'hora d'establir la seva adscripció tipològica. Tant l'entroncament entre la carena decorada i l'inici de l'ansa com la motllura interior pronunciada fa que relacionem la nostra peça amb els grups de càntars 3e de la classificació de T.B.Rasmussen (tipus 5B, 5C i 5D de N.H.Ramage) i 3g (tipus 5E de N.H.Ramage) ². Els dos grups són força semblants entre ells, però el que caracteritza fonamentalment el grup 3g és la seva elegància: un peu alt i eixamplat en la base, una estreta junció del peu amb el cos i, sobretot, unes anses molt altes. El fet de no conservar cap d'aquests fragments, ens impedeix de decantar-nos per un grup o per un altre. També es podria tenir en compte el grup 3h de T.B.Rasmussen ³ caracteritzat per un peu baix en forma d'anella, del qual en trobem un exemplar a Empúries ⁴.

El tipus 3e és el més popular. Es troba arreu de l'Etrúria central i sud i al Laci. També és força exportat ja que ha estat localitzat en nombrosos jaciments mediterranis, fet que mostra que és l'objecte més comú de manufactura etrusca trobat fora d'Etrúria. Aquest càntar apareix a l'últim quart del segle VII aC, continua fabricant-se almenys fins al 550 aC i mor poc després. Del tipus 3g se'n coneixen pocs exemplars i és datat a finals del segle VII i inicis del VI aC. El tipus 3g té una cronologia que va des del 575 aC fins a finals del segle VI aC ⁵.

En tractar-se d'un fragment tant petit, és difícil pronunciar-se per un tipus o per un altre. Tanmateix, per un calcul de probabilitats, nosaltres ens decantaríem pel tipus 3e ja que

¹ SANMARTÍ: 1973, p: 222- 223, fig. 1-2. GRACIA: 1991, p: 181-182, fig. 1.1.

² RASMUSSEN: 1979, p: 104 - 106, làm 31 - 33. RAMAGE: 1970, p: 28 -29.

³ RASMUSSEN: 1979, p: 107 -108, làm 33.

⁴ Localitzat en la incineració n° 13 de la necròpoli de la Muralla Nord-Est. Més endavant ja en farem l'anàlisi corresponent.

⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 104-108.

és el més difós fora de Etrúria i coincideix amb els exemplars de càntar trobats a Eivissa, al sud ibèric peninsular, a l'Empordà i en molts punts del sud de França.

1.1.2. Fragment d'una vora

Aquest fragment fou localitzat en la campanya d'excavació 3/1987, a l'habitació 41, estrat II, nivell 4. Es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) ⁶ (Làm. II, 3).

La seva llargada màxima és de 32 mm i la seva alçada de 21 mm. La pasta és d'un color negre intens, compacta, molt depurada amb un lleuger desgreixant micaci. Té el coll exvasat i la vora apuntada. En conservar solament la part de la vora, les seves característiques són comunes a diferents formes i variants. Podria pertànyer al tipus de càntar 2 de T.B. Rasmussen pel seu llavi curt i sortint, com en l'exemplar de Monterozzi 25 a Tarquinia ⁷. Aquest tipus de càntar té una estreta semblança amb la copa tipus 1c també de T.B. Rasmussen (tipus 7B de N.H.Ramage) on només canvien les anses ⁸, i que, per tant, també podem relacionar amb la nostra peça. Així mateix, caldria considerar la forma de *kyathos* 4b de T.B. Rasmussen ⁹ amb una vora de característiques semblants a la de la nostra peça.

El càntar tipus 2 té una cronologia de tercer quart fins a últim quart del segle VII aC. La copa 1c apareix a finals del tercer quart del segle VII aC i continua fins a l'últim quart del mateix segle. El *kyathos* 4b comença a produir-se a l'últim quart del segle VII i pot durar fins al tercer quart del VI aC, siguent el primer quart d'aquest segle la forma de *kyathos* més comuna.

En aquest cas, sabem que la peça fou trobada en un fons de cabana i que el seu context arqueològic està compost per ceràmica a mà de fabricació local, de fragments d'àmfora i de trípodcs fenicis de finals del segle VII aC ¹⁰. Aquesta datació coincideix amb la cronologia apuntada per la nostra peça a partir de l'anàlisi tipològic i amb el fragment de vora de càntar estudiat anteriorment.

1.1.3. Fragments informes de bucchero

Com la peça anterior, aquests tres fragments també foren trobats en la Campanya 3/1987, a l'habitació 41, estrat II, nivell 4. Així mateix, es troben conservats al Museu del Montsià (Amposta) ¹¹ (Làm. II, 4).

La longitud màxima del fragment "a" és de 27 mm i la seva amplada màxima de 19 mm. Pel fragment "b", les mides són de 19 mm i de 20 mm respectivament. El fragment "c" medeix 14 mm i 16 mm. Llur pasta és d'un color negre intens, compacta, molt depurada i amb un desgreixant micaci. La superfície exterior és brunyida. Tenen una decoració incisa que

⁶ GRACIA: 1991, p: 182-183, fig. 1.2.

⁷ RASMUSSEN: 1979, p: 101-102, làm. 30.

⁸ RASMUSSEN: 1979, p: 118, làm. 37. RAMAGE: 1970, p: 30 - 31.

⁹ RASMUSSEN: 1979, p: 115 - 116, làm 36.

¹⁰ Memòria d'Excavació de la Campanya 3/1987 de La Molleta del Remci (Alcanar, Montsià). Agraïm a la Dra. G. Munilla i al Dr. F. Gracia la possibilitat de consultar aquest document inèdit.

¹¹ GRACIA: 1991, p: 183, fig. 1.3.

consta d'una sèrie de línies paral·leles: cinc en el cas dels fragments "a" i "b" i quatre en el fragment "c". Aquest element decoratiu és molt freqüent en les produccions de bucchero, sobretot en perfils de copes, *kyathoi*, càntrars i *kotyle*. És una decoració pròpia del segle VII aC.

El context arqueològic és el mateix de la peça estudiada en l'apartat anterior, és a dir, de finals del segle VII aC. Per tant, aquests tres fragments són coetanis als altres dos estudiats fins ara i corresponen al moment més antic d'ocupació del poblat ¹².

1.1.4. Fragments d'una copa de bucchero

Aquests fragments foren trobats a la campanya 3 del 1987, a la Zona d'accés a la plaça, sobre la roca. Es troben conservats al Museu del Montsià d'Amposta (Làm. III, 1).

Les dimensions de la vora són 120 mm de diàmetre, 44 mm d'alçada i 3 mm de gruix. El peu fa 100 mm de diàmetre, 26 mm d'alçada i 3 mm de gruix. La pasta és d'un color gris fosc, compacta, depurada amb abundant desgreixant micaci de gra molt fi. La superfície exterior és allisada, no brunyida, lleugerament escrostonada i afectada per la cremació. Per l'aspecte extern, pot pertànyer al bucchero gris.

La classificació formal és difícil. F.Gracia ¹³ assimila a aquesta copa a la forma «Beaker» de Rasmussen datada a finals del segle VI i fins al V aC, de la qual s'han trobat exemples a Veio i a Cerveteri (necròpoli de Monte Abatone). El bucchero com a mercaderia domèstica consisteix en bols i plats de varies formes utilitàries. Algun d'aquest bucchero d'ús domèstic mostra una semblança general a les produccions més grolleres contemporànies, només hi ha un o dos tipus que presenten unes possibles connexions amb la ceràmica de vernís negre, però, en la major part dels productes, el bucchero és tècnicament inferior. El color de la superfície i del cor és, generalment, gris fosc; la superfície és escamosa i sovint es gasta de seguida ¹⁴.

Si assimilem els nostres fragments amb la forma «Beaker», els podem ubicar al segle VI aC. Si pertanyen al grup de bucchero gris, se situarien entre finals del segle VI i mitjans del V aC. A la capa 28C de l'oppidum de Saint-Blaise, hom ha trobat un fragment de carena semblant, també sense la típica motllura exterior, classificat com a càntrar de bucchero gris o bé de bucchero nero recremat. La cronologia del nivell estratigràfic és de mitjans de segle VI aC ¹⁵.

En el mateix context arqueològic dels nostres fragments, es documenten ceràmiques àtiques de vernís negre i de figures roges ¹⁶. Per tot plegat, pensem que els nostres fragments daten de mitjans o de la segona meitat del segle VI aC. El context arqueològic abraçaria una cronologia de segona meitat de segle VI i el segle V aC aproximadament, coincidint amb el hiatus ocupacional documentat en el poblat, tal com veurem més endavant.

¹² GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 219.

¹³ GRACIA: 1991, p: 183 - 184, fig.2.4.

¹⁴ RASMUSSEN: 1979, p: 123-127.

¹⁵ GRACIA: 1991, p: 183.

¹⁶ Memòria d'Excavació de la Campanya 3/1987 de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià). (inèdit)

1.1.5. Fragment d'una copa de bucchero

Es tracta de dues vores fragmentades pertanyent a la mateixa peça, trobades durant la campanya 6 del 1990, a la Zona Central 1, sobre la roca. Es conserven al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari M.90.44 ¹⁷ (Làm. III, 2).

El diàmetre màxim de la copa seria de 100 mm, l'alçada màxima dels fragments és de 44 mm i el gruix de 3 mm. La pasta és d'un color gris fosc, compacta, depurada, amb abundant desgredant micaci de gra fi. La superfície exterior és allisada, no brunyida i està lleugerament escrostonada. Es veu afectada per la cremació. És una peça idèntica a la copa anterior de la campanya 3/ 1987. El seu perfil també sembla derivar del calze etrusc però sense la motllura característica. Així mateix, seria assimilable a la forma «Beaker» de Rasmussen i a l'exemplar documentat a la capa 28C de l'oppidum de Saint-Blaise. El seu context arqueològic consta de material molt barrejat i de composició heterogènia interpretat com un nivell de reompliment no fiable. Tot i això, en tenir la mateixa adscripció tipo-cronològica que la peça anterior, podem considerar-la com una producció de segona meitat de segle VI aC ¹⁸.

1.1.6. La Moleta del Remei en la seva primera fase d'ocupació

La primera fase d'ocupació del poblat de La Moleta del Remei se situa entre finals del segle VII i el primer quart del segle VI aC. Es caracteritza per la presència de possibles fons de cabanes en les àrees sud-oest i sud del jaciment, sota nivells constructius corresponents a fases posteriors (H. 40, E.S. 3 i Zona Central 1). Cap a la segona meitat del segle V aC, la superfície de l'altiplà on s'assenta el poblat és terraplenada per a facilitar la construcció de la primera fase urbanística. Això fa que les estructures anteriors a aquestes obres siguin difícils de individualitzar. Tot i això, en alguns punts és possible aïllar conjunts ceràmics compostos per ceràmica a mà de tradició post-hallstàtica amb perfils simples o en «S» i decorats amb cordons impresos, als quals associem fragments de trípodcs i àmfores fenícies i materials etruscs ¹⁹.

En aquest sentit, és interessant parlar de l'habitació 7 (barri oest) com a exemple de la dualitat substrat/influència forània. Es tracta d'un recinte rectangular subdividit en dos àmbits on, a l'interior, trobem uns elements constructius amb una possible funció ritual²⁰. Entre el material documentat hi trobem la ceràmica a mà característica del període i material fenici com ara àmfores del tipus Vuillemot R-1, trípodcs i contenidors/*pithoi* tetransats semites occidentals i imitacions del sud-est peninsular. Aquesta tipologia d'importacions és assimilable a la de nivells coetanis de la Peña Negra (Crevillent), Los Saladares, Vinarragell i Eivissa ²¹.

¹⁷ GRACIA: 1991, p: 184, fig. 2.5.

¹⁸ GRACIA: 1991, p: 184.

¹⁹ GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1988, p: 173-174. GRACIA: 1991, p:179.

²⁰ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 217-219. Les compartimentacions internes dels hàbitats no esdevenen comunes en el jaciment fins a la fase 3, corresponent a l'horitzó ibèric tardà (a partir del segle III aC.)

²¹ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 219.

Així doncs, aquest nivell marcaria l'inici d'ocupació de La Moleta en un moment en què es desenvolupen en l'àrea poblats de major envergadura com és el cas de La Ferradura a Ulldecona. L'ocupació de l'habitat de Sant Jaume-Mas d'en Serra també es donaria en aquest moment. La posició d'aquest últim jaciment i de La Moleta és òptima per a controlar el tràfic marítim de la zona sud de l'àrea costanera Ebre-Macís del Montsià. El poblat de La Ferradura es troba allunyat del mar i no té contacte visual amb aquest. Això podria significar que els dos establiments més petits depenguessin d'ell, exercint una funció de punt comercial i de control del territori. Aquesta hipòtesi es confirmaria veient com l'esgotament dels establiments costaners coincideix amb la cronologia final de l'assentament d'Ulldecona. Aquesta crisi en el model ocupacional de interdependència entre els poblats, podria explicar l'hiatus cronològic documentat a La Moleta entre el 570/550 i el 430 aC aproximadament ²².

Per tant, el material etrusc documentat a La Moleta s'ha d'ubicar en aquesta primera fase d'ocupació caracteritzada per la presència d'un contacte o d'un tràfic comercial fenici en l'àrea de la desembocadura de l'Ebre. Per a una millor interpretació contextual, és important analitzar de manera més detallada els assentaments i les zones veïnes del poblat de La Moleta del Remei, tasca que s'està desenvolupant en l'actualitat ²³.

1.2. Mas de Mussols (La Palma, Tortosa)

1.2.1. Aribal globular

Procedeix de la incineració anomenada T.x que correspon a una sèrie de troballes procedents d'antigues excavacions, de les quals en desconeixem la localització exacta dins del jaciment. Hom creu que totes aquestes peces podrien correspondre a una incineració única que estaria doncs composta per una urna d'orelletes, l'aríbal globular, una ampolla fenícia, un anell grec, escarabeus i una sivella de cinturó de tres garfis ²⁴. El nostre aríbal es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari 2 150 (Làmina IV,1 i XXVIII, 3).

Es tracta d'una peça de pasta groguenca que ha perdut completament la seva decoració. Té un cos globular ataconat amb una ansa ampla. La vora és gruixuda i aixafada. Per la seva forma, veiem que deriva de l'aríbal corinti tipus A de Payne ²⁵. Hom l'interpreta com una peça de fàbrica etrusco-coríntia ²⁶ tot i que també s'ha pensat que es podria tractar d'una peça coríntia o bé d'una producció grega occidental ²⁷. Aquest tipus d'aríbal etrusco-corinti és fabricat des de finals del segle VII fins al primer quart del VI aC (625-575) aproximadament ²⁸.

---

²² GRACIA: 1991, p: 179.

²³ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 238-241.

²⁴ MALUQUER: 1984, p: 65- 67.

²⁵ PAYNE: 1931, p: 287. Es tracta d'una forma fabricada durant el període Corinti. Té el cos gruixut i una ansa pesant. Sovint són peces de factura fina amb una decoració molt elaborada.

²⁶ SANMARTÍ: 1975, p: 117.

²⁷ MALUQUER: 1984. p: 61.

²⁸ PY: 1993, p: 421.

Pel que fa al possible context arqueològic de la nostra peça, l'ampolleta fenícia podria ser de producció fenícia occidental amb una cronologia de mitjans de segle VII aC o fins i tot més antiga si fos fabricada a Fenícia. Els escarabeus daten del segle VI aC i la sivella de cinturó evoca un moment antic d'aquest mateix segle ²⁹. Així doncs, podríem situar la incineració Tx a la primera meitat del segle VI aC tot i que, ja fa uns quants anys, E. Sanmartí hagués datat la peça cap al 550 aC ³⁰. En aquest sentit, voldríem insistir en el fet que la relació entre les peces que componen la Tx és hipotètica i que simplement fa referència al moment del seu enterrament. És a dir, si bé el conjunt funerari pot datar de mitjans del segle VI aC, el moment d'arribada de les peces d'importació pot ser un xic anterior, ajustant-se a l'etapa inicial de la necròpoli tal com veurem tot seguit.

1.2.2. La necròpoli de Mas de Mussols

La necròpoli es troba situada a la riba esquerra de l'Ebre dins la gran finca de La Palma, Tortosa. Es tracta d'una necròpoli d'incineració plana, sense restes de túmuls. Les urnes apareixen a escassa profunditat. Cada sepultura correspon a una urna on, a l'interior, trobem restes òssies de l'incineració i part de l'aixovar. És important constatar la fabricació de les urnes indistintament a mà (imitant les formes a torn) i a torn, si bé aquestes són predominants ³¹. Això ens indica que, en el moment d'utilització d'aquesta necròpoli, la tècnica ceràmica del torn ja havia estat introduïda i adaptada a les necessitats.

Pel que fa al material localitzat, podem destacar civelles de cinturó datades fonamentalment entre finals del segle VII i inicis del VI aC ³², fíbules de bronze o de ferro del segle VI aC ³³, torques ³⁴, cadenes i penjolls ³⁵, braçalets ³⁶, botons ³⁷, armes de ferro com ara puntes de llança, ganivets amb la fulla afalcada. Entre el material d'importació, destaquen també una sèrie d'escarabeus de finals del segle VII/inicis del VI aC que possiblement devien pertànyer a un únic collaret de penjolls ³⁸. Ens sembla igualment interessant el retrobament de cnémides que remeten al món grec i als elements defensius del soldat hoplita. L'absència de cnémides en el món celta i la seva localització en les costes mediterrànies a partir de l'època arcaica permeten considerar l'element grec com a responsable d'aquesta difusió. La utilització d'aquests elements defensius s'estén a la Magna Grècia i, especialment, al món etrusc que els inclou com a característica de la panòplia defensiva del seu armament. Els exemplars de Mas de

---

²⁹ MALUQUER: 1984, p: 103. MUNILLA: 1987, p: 3.

³⁰ SANMARTÍ: 1975, p:117.

³¹ MALUQUER: 1984, p: 37- 42.

³² MUNILLA: 1987, p: 13-42.

³³ MUNILLA: 1987, p: 13-42.

³⁴ MUNILLA: 1987, p: 138-144.

³⁵ MUNILLA: 1987, p: 84-106.

³⁶ MUNILLA: 1987, p: 106-138.

³⁷ MUNILLA: 1987, p: 150-152.

³⁸ MALUQUER: 1984, p: 55-100.

Mussols s'incriurien dins d'aquesta tradició i serien un testimoni més de la influència forana en aquesta àrea ³⁹.

En aquest sentit, cal remarcar la forta influència fenícia a què és sotmesa la zona de l'Ebre. Això ho veiem en la composició d'alguns aixovars funeraris on trobem aquelles peces de particular aprecí del difunt. Es tracta de peces importades com l'ampolleta fenícia, els escarabeus o el mateix aríbal. Són sovint aquestes peces procedents del comerç de luxe les que ens donen una major precisió cronològica de la sepultura, així com el rang social del difunt. Així mateix, l'aprecí per aquesta mena d'objectes queda demostrat amb l'aríbal de fabricació indígena imitant el nostre de fabricació etrusco-coríntia que hom creu procedent de la mateixa tomba Tx (Làm. IV, 2) ⁴⁰.

Es fa difícil donar una cronologia general per a tota la necròpoli a causa dels diferents moments de la seva excavació i a causa de la dispersió dels seus materials. Les incineracions excavades més recentment per J. Maluquer datarien entre el 580 i el 530 aC ⁴¹ tot i que el seu inici podria ser un xic anterior. A partir de l'estudi dels bronzes d'ús personal localitzats en els diversos aixovars funeraris, G. Munilla ha confirmat aquesta cronologia com a moment més important de la necròpoli. Tot i això, certs enterraments permeten emmarcar la utilització de la necròpoli entre el primer quart del segle VI, com a etapa inicial, i els primers anys del V aC, com a fase final ⁴². Aquesta datació concorda, doncs, amb el possible moment de fabricació i d'arribada a les nostres costes de l'aríbal etrusco-corinti d'aquesta necròpoli.

1.3. Poblats de La Gessera (Caseres, Terra Alta, Tarragona)

1.3.1. Copa de bucchero nero

Fou trobada en el poblats l'any 1913 i es conserva al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número d'inventari 18 073. En desconeixem el seu context arqueològic ⁴³. La peça es troba fragmentada però fou reconstruïda i restaurada (Làm. V, 1, 2).

Segons E. Sanmartí, el tros conservat fa uns 6 cm d'alçada, té una vora de uns 18,2 cm de diàmetre i una profunditat de 5,4 cm aproximadament. L'argila és grisàcea fosca amb alguna impuresa negra i blanquinosa, és ben cuita i dura. La superfície és negra amb un aspecte llis i brunyit tot i la degradació patida durant el rentat de la peça en el moment del seu descobriment. Té un recipient profund amb una paret força gruixuda sobreelevada que després es corva per a acabar en una vora sortint. El peu, que es conserva incomplet, seria bastant alt,

---

³⁹ MUNILLA: 1987, p: 145-149. MUNILLA: 1991, p: 108-110 i 112-114.

⁴⁰ MALUQUER: 1984, p: 61-68. Es troba conservat al Museu del Montsià (Amposta) amb el número d'inventari 2 152.

⁴¹ MALUQUER : 1984, p:103.

⁴² MUNILLA: 1987, p: 2-252 i p: 886, MUNILLA: 1991, p: 141-142.

⁴³ SANMARTÍ: 1973, p: 224-227, figs. 4-5.

de forma cònica i buit en la part interna. Pel que fa a les nanses, sols en coneixem els seus munyons ⁴⁴.

P. Bosch-Gimpera és qui la trobà i, en un primer moment, la interpretà com a una imitació indígena d'una peça grega ⁴⁵ tot i que més tard la creu de procedència àtica ⁴⁶. En aquest mateix sentit, V. Page la cita com a imitació local d'un model àtic ⁴⁷. Tot i això, E. Sanmartí en fa un estudi acurat i la interpreta com a *bucchero nero* de tipus *pesante* ⁴⁸ i, per tant, la seva fabricació se situaria durant el segle VI aC. Per la seva forma, creu que pot tractar-se d'una imitació de la copa de Siana, prototipus que té una producció dins del segon quart del segle VI aC. Segons ell, doncs, la nostra peça dataria de mitjans de segle o més tard.

En aquest sentit, tal com afirma N.H. Ramage ⁴⁹, les formes ceràmiques de *bucchero* continuen seguint els models grecs durant el segle VI, tal com ho feien durant el VII aC, i, per tant, també imiten formes àtiques com les copes de Siana i de Bandes. Les copes de Siana es donen, aproximadament, a partir del 575 i fins al 555 aC. Van ser distribuïdes en tot el món grec, tenien un bon mercat a Corint i sobretot a l'oest del Mediterrani, notablement a Taranto ⁵⁰. Per tant, és força provable que aquestes arribessin a mans d'artesans etruscs i fossin imitades.

D'altra banda, les produccions de *bucchero pesante* es caracteritzen per unes parets gruixudes (d'entre 3 i 4 mm) d'aspecte lluent i "sabonós", per un major nombre de vasos en *bucchero* gris i gris-negre, per freqüents peces de mida mitjana i gran (fins a 40-60 cm.), per una decoració reduïda menys pel que fa als relleus. Per tant, els vasos no decorats com el nostre són nombrosos. Es dona una producció molt intensa a l'Etrúria interna (Chiusi, Orvieto) durant gran part del segle VI aC. El seu millor moment se situa entre el 575 i el 530 aC., període que coincideix amb l'estensió màxima dels tallers de *bucchero*. Cap al final d'aquesta fase, comença la davallada de la difusió del *bucchero* via marítima tot i que encara es manté en alguns sectors privilegiats com al Mediterrani nord-occidental. Després ve una fase de recessió de la producció arreu d'Etrúria, una extensió de la producció del *bucchero* gris i del gris-negre però amb un consum sobretot local i regional ⁵¹.

Tant pel que fa a la forma com al tipus de pasta, la nostra peça correspon efectivament a una producció de *bucchero pesante* de mitjans de segle VI aC. La seva arribada a les terres de l'Ebre es donaria cap a aquest moment, abans del període de recessió en la producció i en el comerç etrusc.

---

⁴⁴ SANMARTÍ: 1973, p. 224-227.

⁴⁵ BOSCH-GIMPERA: 1913-1914, p. 835, fig 75.

⁴⁶ SANMARTÍ: 1973, p. 225.

⁴⁷ PAGE DEL POZO: 1984, p.79.

⁴⁸ SANMARTÍ: 1975, p. 759-766.

⁴⁹ RAMAGE: 1970, p. 31.

⁵⁰ BOARDMAN: 1974, p. 31-33.

⁵¹ GRAN- AYMERICH: 1990, p. 19- 41.

1.3.2 El poblat de La Gessera i el seu entorn

Es troba situat al marge dret del riu Ebre en contacte amb els poblats de la comarca del Matarranya. En aquesta zona, situen l'inici d'alguns poblats al segle VII aC i les primeres importacions de la costa mediterrània comencen en la centúria següent, com ara a Sant Cristòfol, Tossal Redó, Sant Antoni, Les Ombries, Els Castellans i La Gessera, entre d'altres. La major part se situen molt a prop dels rius en elevacions a 400-500 m sobre el nivell del mar. Ben aviat, Sant Antoni ocuparà un lloc central en aquesta xarxa donada la intervisibilitat entre aquest punt i la resta de poblats ⁵². Segons E. Sanmartí ⁵³, tot i estar relativament a prop de l'Ebre, veiem una dicotomia entre la costa i l'interior, ja que les primeres influències colonials són més tardanes. Així, els primers elements d'importació fenícia corresponen a la primera i segona meitat del segle VI aC.

Però, segons observa G. Ruiz Zapatero ⁵⁴, si el nombre d'importacions en els jaciments és baix, és perquè hom va violar els enterraments i no en coneixem els aixovars. Així doncs, hauriem de suposar un volum comercial superior. Les importacions fenícies es donarien a partir del 625 fins al 575/550 aC, mentre que les gregues i etrusques es generalitzen a partir del 550 aC. Els primers estímuls fenicis porten el coneixement i la generalització de la metal·lúrgia del ferro a més de la difusió del torn. En aquest sentit, constatem com les primeres ceràmiques ibèriques de la regió presenten una forta influència fenícia pel que fa a la forma (vas en forma de tulipa procedent d'una cista del Mas Roig de Calaceit) i a la decoració (ceràmiques pintades a bandes amb un to vermell vinós localitzades a San Cristòfol i a La Gessera) ⁵⁵. En aquest sentit, podem relacionar aquestes ceràmiques de producció local amb les que hom ha localitzat a la necròpoli del Coll del Moro de Gandesa en un context de finals de segle VII i segle VI aC ⁵⁶.

Segons G. Ruiz Zapatero, la totalitat de les importacions del Baix Aragó són ceràmiques relacionades amb el transport de vi i d'oli així com vaixel·la de taula de luxe. Cal tenir en compte que també s'hagueren pogut comercialitzar objectes i elements de material perible, com ara teixits i perfums. Aquesta concentració d'importacions s'explicaria per la seva relativa proximitat a la costa i per ser una zona densament poblada, amb uns bons rendiments agrícoles i ramaders com a possible contrapartida, i una bona demanda de productes estrangers. És així com ens explicariem aquesta tendència a ocupar llocs elevats sobre les vies de comunicació entre la costa i l'interior ⁵⁷.

Per tot plegat, creiem necessari aprofundir en la investigació sobre quins són i com es produeixen els canvis que afecten aquesta regió des de mitjans de segle VII aC. Noves excavacions en aquesta comarca ens permetran entendre molt més bé el context comercial,

---

⁵² SANMARTÍ: 1987, p: 69-73.

⁵³ SANMARTÍ: 1987, p: 67-75.

⁵⁴ RUIZ ZAPATERO: 1983-84, p: 52-55. RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 447-470.

⁵⁵ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 462-470.

⁵⁶ RAFEL FONATANALS: 1992, p: 97-104.

⁵⁷ RUIZ ZAPATERO: 1983, p: 471-519. RUIZ ZAPATERO: 1983-84, p: 55-58.

econòmic i social de l'arribada del bucchero de La Gessera així com dels altres elements d'importació.

2. El material etrusc del País Valencià

2.1. El Cabanyal-Malvarrosa (València)

Durant unes prospeccions submarines realitzades als anys 1983 i 1984, es trobaren una sèrie d'àmfores etrusques entre les quals ara en destaquem tres fragments⁵⁸. Es tracta d'un fragment de paret amb ansa (Malv. 83-1), un fragment de llavi amb l'inici de l'ansa (Malv. 83-14) i un fragment d'ansa amb part del cos (Malv. 84-19) (Làm. V, 3).

El primer exemplar presenta una pasta de color gris al nucli i groc clar a l'exterior, molt porosa i poc compacte. El desgreixant està compost per sorres moltes fines en abundància i també per quarcita, esquist i arenes griseses i per esclats de mica daurada en menor quantitat però de calibre més gruixut. La peça no té una adscripció tipològica clara però potser s'assembla als tipus més antics. Així, hom⁵⁹ la classifica com a tipus 1 de Py o de la sèrie B de Marchand segons el tipus de pasta. El tipus 1 de Py té una cronologia de 625-575 aC, després del 550 ja no són utilitzades⁶⁰.

El segon exemplar té una pasta de color groc clar, molt porosa i poc compacte. El desgreixant de calibre mitjà és abundant i el fi està compost per pedretes moltes griseses i esclats de mica daurada. La seva adscripció tipològica tampoc és clara⁶¹. Podria correspondre a la sèrie B de Marchand o bé al tipus 1 de Py amb la mateixa cronologia que la peça anterior.

L'ansa es conserva completa amb una part del cos. La pasta és de color negre al nucli i marró clar a l'exterior, porosa i poc compacta. El desgreixant de arenes moltes és fi i molt abundant mentre que el de quarcita, esquist i partícules de mica daurada és més gruixut i menys abundant. Tot i la dificultat de classificar tipològicament una ansa, els seus investigadors apunten la seva possible pertinença a la sèrie B de Marchand o al tipus 1 de Py, amb una cronologia semblant a les peces anteriors⁶². Aquesta dificultat es fa palesa quan, en el mateix estudi, li trobem assignada una segona tipologia ben diferent: la sèrie A de Marchand, sotsgrup "d" o bé el tipus 3A ò 4 de Py⁶³.

Donada la dificultat per assignar a aquests fragments una classificació tipològica clara, voldríem manifestar les nostres reserves a l'hora de situar-los cronològicament i de donar-los una interpretació històrica coherent. Tot i això, si, segons ens indiquen aquests

⁵⁸ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1115-1124. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324-327

⁵⁹ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326- 327.

⁶⁰ PY: 1985, p: 74. MARCHAND: 1982, p: 146.

⁶¹ RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326- 327.

⁶² RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1117 i 1121. FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326.

⁶³ MARCHAND: 1982, p: 145-146 i 157. PY: 1985, p: 74-81.

estudis, el material estudiat arriba a la costa valenciana a inicis del segle VI aC, aquest fet coincideix amb l'arribada d'altres peces d'importació mediterrània al País Valencià.

2.2. Els Tossalets (Alcalà de Xivert)

2.2.1. Fragment de bucchero nero

En superfície hom ha trobat un fragment de bucchero nero. Segons A. Oliver ⁶⁴, es tracta d'una peça amb una pasta grisa fosca molt depurada i amb un desgreixant càlcic. La superfície està polida i s'hi aprecia l'espatulat. La superfície és més clara que la part central de la paret. Segons ell, es tracta d'un fragment de cànfar sense poder-ne identificar la tipologia a causa de la petitesa del fragment (Làm. VI, 1).

Tot i això, segons el nostre parer, tant la carena de la peça com l'entrant de l'inici del coll (o part superior del cos) fan que ens hàgim de decantar per una altra mena de peça. En efecte, l'hauríem de definir més aviat com a "forma tancada amb ansa", mentre que el cànfar presenta una forma oberta. En un intent de ser més precisos sobre la seva forma, podem dir que es podria tractar d'un *oenochoe*, d'un *olpe* o d'una àmfora. Es fa molt difícil definir-ne una tipologia més concreta. Si contemplem les tres formes possibles, la carena arrodonida i un coll entrant just al nivell de l'ansa, potser podríem fer-ne una arriscada interpretació i inserir la peça en alguna de les diverses formes que presenten aquestes característiques de la tipologia de Rasmussen ⁶⁵ datades totes elles, en general, entre el tercer quart del segle VII i el primer quart del VI aC. Aquesta cronologia coincideix amb la resta de material etrusc documentat en la zona de l'Ebre. Cal també assenyalar l'originalitat de la forma ja que, a excepció d'Empúries on s'hi documenta algun *oenochoe* en nivells de ple segle VI aC, totes les peces de bucchero localitzades en terra catalana corresponen a formes obertes (cànfar, copes).

2.2.2. El jaciment

L'assentament ibèric de Els Tossalets es troba dalt d'un petit montícul enmig de la plana litoral de Alcossebre-Torreblanca, al Baix Maestrat, a uns dos quilòmetres de la costa. Cal relacionar-lo amb altres assentaments propers que també participen de les influències mediterrànies com a punts estratègics en la ruta de penetració a l'interior, tal com veurem més endavant. Actualment, el jaciment es troba en molt mal estat ja que hom ha realitzat una carretera que arriba fins a dalt per a urbanitzar-ne l'indret. Sols en coneixem material en superfície com és el fragment estudiat ⁶⁶.

---

⁶⁴ OLIVER: 1986, p: 223.

⁶⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 68-75 (àmfores), p: 75-88 (*oenochoi*), p: 88-89 (olpes)

⁶⁶ OLIVER: 1986, p: 223.

3. El material etrusc d'Eivissa

3.1. Les troballes etrusques de Puig des Molins

3.1.1. Aribal ovoidal

Prové de la col.lecció Costa. La Diputació de Barcelona l'adquireix als anys 20. Es troba dipositat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número 8 427. Possiblement provingui de Puig des Molins ⁶⁷ (Làm. VI, 2, 3).

Es tracta d'un aríbal de forma ovoidal amb el peu anular i la boca rodona. Té el llavi sortint formant un disc que conserva fragmentat. L'ansa és de cinta i forma un colze des del llavi fins a la part superior de la panxa. La pasta i la superfície externa és d'un color rosa clar, amb algunes partícules de mica. No s'aprecien restes de decoració ⁶⁸.

Trobem paral·lels d'aquesta forma en la ceràmica coríntia tal com s'escau en la major part de les produccions etrusco-corínties. L'aríbal globular apareix en el repertori Protocorinti transformant-se gradualment en una forma ovoidal ⁶⁹ donant així un nou prototipus a la producció etrusco-coríntia. Són freqüents els exemplars d'aríbals ovoïdes procedents d'Etrúria. A la col.lecció Ciacci de Grosseto ⁷⁰ en trobem un amb una decoració lineal datat al tercer quart del segle VII aC. Així mateix, en veiem un altre procedent de l'Esquilí amb restes de decoració lineal datat cap al 630 aC ⁷¹. De Cerveteri en procedeixen forces com ara el de la tomba 352 de Monte Abatone ⁷² datat a mitjans de segle VII aC o els de les tombes 89 i 90 de la mateixa necròpoli ⁷³. A la col.lecció de la Societat Arqueològica de Montpeller ⁷⁴ en trobem dos exemplar datats a finals del segle VII aC.

Aquesta peça dataria doncs de la segona meitat del segle VII aC. Tot i això, la cronologia de l'altre peça etrusca coneguda a Eivissa ens aconsella rebaixar la datació a finals del segle VII o inicis del VI aC.

3.1.2. Càntar de bucchero nero

Fou trobat a la sepultura n° 5 del sector Can Partit de la necròpoli, anomenada també Incineració n° II. Es troba dipositat en el Museu Arqueològic d'Eivissa amb l'inventari VR 38/26/1. Es conserva pràcticament complet ⁷⁵ (Làm. VII).

---

⁶⁷ RAMON: 1983, p: 113-115.

⁶⁸ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 43-45. RAMON: 1983, p: 113-115. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 295.

⁶⁹ PAYNE: 1931, p: 5- 7.

⁷⁰ DONATI; MICHELUCCI: 1981, n° 122.

⁷¹ *Civiltà*: 1976, p: 142, n° 11, làm. XXI-E-11.

⁷² BUGLI; GELATI: 1981, p: 230- 231, n° 113.

⁷³ BOSIO; PRUNETI: 1984, p: 62, n° 59, 60 (tomba 89) i p: 79, n° 95, 86 (tomba 90).

⁷⁴ LAURENS: 1974, n° 135, 136.

⁷⁵ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 94-96.

Es tracta d'un càntar de bucchero nero de pasta gris cendra, dura, amb la superfície ben allisada de color negre mat. El peu és circular i força baix. Les anses són de cinta. Com a decoració, a l'alçada de l'inici inferior de les anses i al voltant de tota la peça, hi trobem una petita incisió marcada amb unes altres petites incisions verticals formant unes oves⁷⁶.

Per la seva forma correspon al tipus 3e de T.B. Rasmussen produït des de l'últim quart del segle VII fins a mitjans del VI aC. Així mateix, també se'l pot relacionar amb el tipus 2 de la classificació del material etrusc de Sardenya de M. Gras ⁷⁷. En aquest cas, ja tindriem un paral·lel de la nostra peça en aquesta illa.

El context arqueològic de la nostra peça és força complex. La fossa té una forma rectangular orientada en direcció Est-Oest i presenta dos enterraments sobreposats. En la part superior van aparèixer cendres i ossos humans incinerats, el càntar de bucchero nero, dues anelletes de plata, el cap d'una possible agulla de bronze i, un xic més allunyat, un fragment de bol gris. A sota, s'hi va localitzar un conjunt de pedres no treballades i disposades de forma el·líptica al voltant d'una estela en posició horitzontal i alineada seguint l'eix longitudinal de la fossa. Dins d'una petita fossa central va aparèixer un segon conjunt d'ossos humans incinerats sense cap mena de material que l'acompanyi. L'aixovar pot haver desaparegut a causa de la construcció dels ciments d'un edifici modern ⁷⁸.

El primer moment d'utilització de la fossa correspon a l'enterrament inferior. Les parets laterals fortament cremades ens fan pensar que, probablement, el cos fou cremat in situ. Les restes òssies ens indiquen que es tracta d'una dona adulta (Incineració IIB). En el segon moment d'utilització, hom va obrir la fossa i va preparar un sot on hi va dipositar els ossos de la segona incineració corresponents a un nen d'edat inferior a 5-6 anys (Incineració IIA) ⁷⁹. L'estela localitzada devia mantenir inicialment una posició vertical per tal de marcar l'enterrament. Poc després del primer enterrament, la sepultura degué ser oberta de nou i, un cop l'estela hi fou col·locada horitzontalment, hom diposità els ossos cremats d'un nen que, possiblement, devia tenir una relació familiar amb la dona morta. Hom creu que els elements materials localitzats varen ser dipositats en aquest moment en motiu d'alguna cerimònia feta sobre el primer enterrament en ocasió de realitzar-se el segon, ja que, difícilment, podria tractar-se de l'aixovar d'un nen petit. A partir de paral·lels amb altres fosses semblants localitzades a prop d'aquesta, hom situa l'enterrament infantil entorn el 590 i el 575 aC ⁸⁰.

Ens sembla interessant esmentar la presència d'una capa fina de sorra groguenca entre la roca i els nivells negres de cremació de la Incineració IIB ⁸¹. Aquesta característica s'ha

---

⁷⁶ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 31-56. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296.

⁷⁷ GRAS: 1974, p: 83.

⁷⁸ GÓMEZ BALLARD: 1990, p: 94-95.

⁷⁹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 95.

⁸⁰ COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 48-49. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 146, 158 i 161. GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296.

⁸¹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 95.

documentat tant sols en un altre cas en la mateixa necròpoli de Puig des Molins i hom la interpreta com una manera de separar el cos i la pira de la roca mare. Tot i això, també podria tractar-se d'un ritu específic. En els *tophets* de Cartago i Mozia, hom documenta una capa gruixuda d'arena per a marcar la reorganització del tophet i l'inici d'una nova etapa. Segons C. Gómez Bellard, aquesta fina capa d'arena documentada en les dues incineracions de Puig des Molins podria simbolitzar una idea semblant relacionada amb l'inici d'un nou estat per a la persona morta ⁸².

3.2. La necròpoli de Puig des Molins

La necròpoli de Puig des Molins es troba situada dalt d'un turó a la badia d'Eivissa, a uns 500 m a l'oest de l'hàbitat de Puig de Vila. A la zona nord-oest del jaciment, es documenten un gran nombre de enterraments d'incineració corresponents a la primera fase d'utilització de la necròpoli, amb un gran nombre de sepultures que s'enquadren entre l'últim quart de segle VII i mitjans del VI aC, aproximadament el temps de dues generacions ⁸³.

Les sepultures són excavades a la roca mare, a excepció d'algunes deposicions fetes directament sobre el sòl. El lloc triat per als enterraments arcaics se situa al peu del turó i a l'inici de la seva falda nord. La major part de les tombes es troben relativament espaiades entre si i no guarden cap mena d'ordre, si bé totes les fosses semblen respectar sempre la mateixa orientació est-oest. Pel que fa al ritual funerari, no és fins a partir de la segona meitat del segle VI aC que s'introdueix la inhumació. Les sepultures més antigues practiquen totes la incineració. En alguns casos, la cremació es realitza en el mateix lloc d'enterrament com ara en la Incineració IIB, però en la major part dels casos es tracta d'enterrament secundaris. És a dir, tot i que no ha estat localitzat, la necròpoli de Puig des Molins devia tenir un *ustrinium* per a la cremació dels cadàvers. Un cop acabada la cremació, els ossos quedaven barrejats amb les restes de cendres de la fusta i eren recollits per a la seva definitiva deposició. Sembla ser que, en la nostra necròpoli, la recollida dels ossos era molt completa ja que hom pot identificar fragments de quasi totes les parts de l'esquelet ⁸⁴.

Pel que fa als diferents tipus de sepultura, en trobem de quatre menes. Els ossos poden ser dipositats directament sobre la roca. Si no, els podem trobar col·locats dins d'un forat natural de la roca, parcialment retocat o totalment artificial. Trobem també ossos introduïts dins d'una urna, la qual es diposita en algun dels tipus de forats mencionats. Finalment, les restes incinerades poden ser col·locades en fosses, generalment rectangulars i que poden ser simples, amb ressalts laterals o bé amb un canalet central. En aquest darrer tipus, la cremació es realitza in situ, tal com hem vist en el cas de la Incineració IIB de la sepultura nº 5 ⁸⁵. Si bé els

⁸² GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 159.

⁸³ COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 256-257. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 158.

⁸⁴ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 153-155.

⁸⁵ COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 258. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 156-158.

aixovars són generalment escassos, les incineracions en urnes semblen ser les més antigues, i les podem situar entorn al 600 aC. Poc després, trobaríem les fosses amb un canalet central entre finals dels segle VII i el primer quart del VI aC. La resta de sepultures tenen una datació més àmplia: de primera meitat de segle VI aC arribant fins a la segona meitat pel que fa a les fosses amb ressalts laterals ⁸⁶.

4. El material etrusc de l'Empordà

4.1. La Fonollera (Torroella de Montgrí, Empordà)

4.1.1. Fragment de càntar de bucchero nero

Es tracta d'una peça amb una argila grisa fosca i fina. El desgreixant és de mica en pols força abundant i algun granet de quars. La superfície és bastant polida, fosca i grisa amarronada. Té una decoració de dues línies sota la vora i incisions a la carena en forma d'oves. En conservem un fragment amb el perfil complet des de la vora fins a sota la carena, però en falten les anses ⁸⁷ (Làm. VIII, 1).

Per la seva forma i decoració, pertany al tipus 3e de T.B. Rasmussen ⁸⁸. Recordem que aquest autor defensa la fabricació d'aquest tipus ceràmic des de finals del segle VII fins a mitjans de segle VI aC almenys, morint cap al tercer quart d'aquest segle. La nostra peça també correspon al càntar tipus 1 de M.Gras ⁸⁹ datat entorn del 600 aC. La manca de context arqueològic ens impedeix definir de manera més precisa el moment de la seva arribada i del seu ús en les terres empordaneses que pot oscil·lar entre el 600 aC i mitjans de segle, ben bé.

4.1.2. El jaciment

El jaciment de La Fonollera se situa al sud del terme municipal de Torroella de Montgrí, entre les muntanyes de Begur i el Massís del Montgrí. Ocupa el lloc més elevat d'aquesta zona baixa costanera del Baix Empordà. El seu petit montícul domina tota la platja de Pals i la desembocadura dels rius Ter i, especialment, del Daró, entrada natural a Ullastret via fluvial ⁹⁰.

Es tracta d'un poblat a l'aire lliure amb una ocupació humana permanent i progressiva. El jaciment presenta quatre nivells d'ocupació que corresponen a diferents èpoques: el Bronze antic i mig (fase I), el Bronze final II-III (fase IIa i IIb), època romano-republicana (fase III), baix imperi (fase IV). Tot i això, s'han documentat una sèrie d'objectes

⁸⁶ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 158-159.

⁸⁷ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1991, p: 97.

⁸⁸ RASMUSSEN: 1979, p: 104- 105.

⁸⁹ GRAS: 1974, p: 82. MARTÍN: 1985, p: 85.

⁹⁰ MARTÍN: 1985, p: 82. PONS: 1977, p: 19-20. PONS: 1984, p: 25.

isolats que no corresponen a cap d'aquestes fases, com ara el càntar de bucchero nero, alguns fragments d'amfora massaliota de mitjans del segle V aC i alguns fragments de sigillata del segle I dC ⁹¹.

Els diferents treballs de prospecció i d'excavació han posat en evidència l'ocupació del sector oest del promontori, de pendent més suau, mentres que la part més elevada i el sector sud-est semblen deshabitats ⁹². D'aquesta manera, el poblat no és vist des del mar, al mateix temps que aquest el defensa ⁹³.

Tant aquesta ubicació del poblat en el promontori com la situació favorable del mateix promontori en la desembocadura del Daró i prop d'Empúries, en fan un punt estratègic per a controlar el que s'esdevé a la regió. No hi ha dubte que cal avançar en la investigació del jaciment per a aprofundir més en tots aquests aspectes així com per a entendre millor la presència d'uns elements forans que, ara per ara, no semblen correspondre a cap fase d'ocupació.

4.2. El material etrusc d'Ullastret/Illa d'en Reixac

4.2.1. Troços d'ansa d'àmfora

El material etrusc de l'Illa d'en Reixac que sembla tenir una cronologia més antiga procedeix de l'estrat VII del Departament 1, excavat al 1965/1966 ⁹⁴. Es tracta d'uns fragments d'ansa d'àmfora etrusca mencionats per M. Oliva ⁹⁵ dels quals no en coneixem cap descripció, dibuix, fotografia ni la ubicació actual.

En aquest estrat apareix un possible enllosat de pedres planes, troços de tovots, restes d'un mur i, com a material ceràmic, destaquen bàsicament la ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes i una curiosa peça que M. Oliva defineix com a ceràmica grisa d'Àsia menor ⁹⁶ però que, de fet, es tracta d'un *oenochoe* amb una morfologia que recorda una producció de l'àmbit etrusco-corinti de Vulci. L. Donati n'ha fet recentment un estudi molt acurat basant-se amb paral·lels etruscs i arribant a la conclusió que es tracta d'una peça de fabricació indígena a partir de prototipus etruscs del primer quart del segle VI aC ⁹⁷ (Làm. VIII, 2).

4.2.2. El jaciment

L'Illa d'en Reixac és un establiment indígena que comença a viure cap a finals del segle VII o molt a inicis del VI aC. L'habitava una població que ocupava la regió des de moltes generacions tal i com ens indica el jaciment costaner de La Fonollera. Els nivells més

---

⁹¹ PONS: 1977, p: 44. PONS: 1984, p: 60.

⁹² PONS: 1977, p: 20-22.

⁹³ PONS: 1977, p: 44.

⁹⁴ OLIVA: 1976, p: 744-775.

⁹⁵ OLIVA: 1976, p: 765.

⁹⁶ OLIVA: 1976, p: 764-775.

⁹⁷ DONATI: 1991, p: 576-585.

antics del jaciment corresponents a la fase IA, capes I i II, ens revelen restes de cabanes construïdes amb material perible. Com a cultura material hi trobem la ceràmica a mà de tipus Camps d'Urnes que segueix la tradició local així com material d'importació fenici (sempre àmfores) i etrusc ⁹⁸. Tot i això, segons A. Martín i E. Pons, el material etrusc no apareixeria fins a la fase IB del jaciment (a partir del 575 aC.) juntament amb les primeres importacions gregues ⁹⁹. Però, segons apunta E. Pons, en aquestes dues fases la quantitat de material ceràmic fet a mà sobresurt en relació amb les importacions, fet que indica una continuïtat en les estructures econòmiques malgrat els contactes culturals ¹⁰⁰. La fase IA de l'assentament s'ubicaria dins el primer quart de segle VI aC.

4.3. El material etrusc de la Palaiàpolis d'Empúries

4.3.1. Estudi del material

Les peces etrusques documentades provenen d'antigues excavacions dirigides per M. Almagro, algunes de les quals no foren mencionades en la publicació de la memòria de l'excavació ¹⁰¹. E. Sanmartí n'ha donat a conèixer algunes ¹⁰², localitzades en l'estrat VIII i en el IX de la Palaiàpolis.

L'estrat VIII apareix molt remenat amb material des del segle VI fins al II aC. Fou excavat per M. Almagro a mitjans de segle ¹⁰³. En provenen uns pocs fragments d'àmfora etrusca (alguna ansa, una vora) (Làm. IX, 1). Degut a la poca fiabilitat de l'estrat i a la poca informació que ens dóna el context, és impossible donar una cronologia més precisa que la del primer quart del segle VI aC, moment d'ocupació de la Palaiàpolis. L'estrat IX correspon als més antics vestigis del primer assentament grec a la Palaiàpolis ¹⁰⁴, de l'anomenada àrea 1 i del fons de la Torre circular d'època medieval en provenen una vora, una base i un fragment de paret corresponent a la carena d'una peça de bucchero amb una decoració amb incisa, publicats per M. Almagro ¹⁰⁵, així com alguns fragments de bucchero nero (dos fragments informes, una ansa i un fragment de càntar) i d'àmfora etrusca inèdits (Làm. IX, 2,3). El material aparegut en el seu mateix context arqueològic està compost per ceràmica jònia, grisa de l'Àsia menor, coríntia, àtica, comuna i ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes ¹⁰⁶. El mateix M. Almagro situa aquestes troballes cap al 575 aC, no molt abans de l'establiment de la població grega a la Neàpolis.

---

⁹⁸ SANMARTÍ: 1982, p: 285.

⁹⁹ MARTÍN: 1991, p: 98. PONS: 1984, p: 99.

¹⁰⁰ PONS: 1984, p: 99.

¹⁰¹ SANMARTÍ, MARTÍ: 1971, p: 55.

¹⁰² SANMARTÍ, MARTÍ: 1971, p: 55, 57.

¹⁰³ ALMAGRO: 1964, p: 61-71.

¹⁰⁴ ALMAGRO: 1964, p: 71-85.

¹⁰⁵ ALMAGRO: 1964, p: 74, fig. 1,2,3.

¹⁰⁶ ALMAGRO: 1964, p: 71-84.

4.3.2. La Palaiàpolis

La Palaiàpolis és fundada pels focs cap al 600 aC en l'actual Sant Martí d'Empúries. Era una illa voltada de mar i de maresmes. Durant els primers 50 anys del segle VI aC, serà una simple factoria sense grans pretensions urbanístiques ¹⁰⁷. La posterior ocupació de l'indret en època medieval i moderna en fa molt difícil les excavacions. Més endavant tractarem la fundació d'Empúries amb més profunditat, però dibuixem-ne ara algunes pinzellades.

A partir d'un anàlisi tipològic del material indígena de la Palaiàpolis (estrats VIII-IX i V-VI) i de la seva relació amb materials assimilables dels assentaments i de les necròpolis empordaneses apreciem un procés d'ocupació continuat i ben definit des de mitjans del segle VIII i fins al segle VI aC. Es tracta de material ceràmic a mà, procedent d'excavacions antigues, que segueix la tradició del Bronze Final i de la primera edat del Ferro empordanesa, amb paral·lelismes a la necròpoli d'Anglès i a l'Illa d'en Reixac (Ullastret) ¹⁰⁸. En aquest sentit, les excavacions que s'han dut a terme molt recentment confirmen aquesta hipòtesi ja que hom ha documentat les restes d'un assentament del Bronze Final així com nou material etrusc sempre associat a elements de fabricació grega ¹⁰⁹.

Així doncs, l'establiment colonial focu de la Palaiàpolis se situaria fonent-se sobre un nucli indígena del Bronze Final cap al 600 aC. A més, conviuria amb l'assentament indígena emporità estès sobre una part de la plataforma superior del turó d'Empúries. Després, sense abandonar la Palaiàpolis, es construiria el nou establiment (Neàpolis) al costat de la badia natural, prop de l'assentament indígena del turó emporità que estaria en ple funcionament en el moment de l'arribada dels focs ¹¹⁰.

4.4. El material de la necròpoli El Portitxol

4.4.1. Aríbal globular

Es conserva en el Museu Arqueològic de Girona amb el número d'inventari 16. Es tracta d'un aríbal de boca plana i boca discoidal amb el cos globular ¹¹¹. El color de la seva argila és d'un beig clar. La seva decoració està composta per un vernís vermell marró alternant amb un vermell vinós. Té tres bandes amples que rodegen el cos (la central és més estreta i de to més clar) i a l'espatlla, a partir de l'inici del coll, hi trobem unes línies radials (pètals irregulars). El disc superior de la boca té tres bandes concèntriques, la central més ampla i de color vermell vinós, i les externes més fines però de color marró. Es tracta d'una peça de fabricació etrusco-coríntia (Làm. X, 1, 2).

¹⁰⁷ MARCET; SANMARTÍ; 1989, p: 68-69. SANMARTÍ: 1990, p: 393-394.

¹⁰⁸ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 101.

¹⁰⁹ Voldríem agrair la gentilesa del Sr. P. Castanyer, arqueòleg d'Empúries, per facilitar-nos aquesta informació.

¹¹⁰ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 101.

¹¹¹ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 48, vol. II, lám. XI,1.

La seva forma deriva de la B2 de H. Payne ¹¹² característica del període Corinti Antic (625-620 aC.) que correspon a una simplificació de la forma A que hem vist en l'aríbal de Mas de Mussols. Sovint té una decoració de bandes concèntriques a la boca, allunyant-se així dels seus prototipus corintis que presenten a la boca una decoració de pètals o d'estries radials¹¹³. La seva cronologia oscil·la entre el 625 i el 525 aC ¹¹⁴. Segons R.M. Asensi i la cronologia de la necròpoli que ens ocupa, la nostra peça dataria de la primera meitat del segle VI aC.

Els aríbals globulars etrusco-corintis amb decoració lineal són ampliament difosos a tota Etrúria, sobretot la meridional costanera i en especial a Vulci i a la vall del Fiora on eren actives totes les fàbriques que produïen ceràmica etrusco-coríntia ¹¹⁵. Recentment, R.M. Asensi n'ha fet un estudi, al qual em remeto, força més complet que l'antic de G. Trias de Arribas documentant altres peces paral·leles a la nostra. Nosaltres tant sols n'afegirem algunes més per a completar aquesta llista. Així doncs podríem citar l'aríbal globular de Poggio Civitate (Murlo)¹¹⁶, el de Agnani (Frosinone, Lazio) datat en la primera meitat del segle VI aC ¹¹⁷ o bé els dos adquirits a Roma i conservats en el Museu Nacional de Copenhaguen ¹¹⁸, tots ells amb decoració lineal.

4.4.2. Alabastre

Es troba al Museu Diocesà de Girona amb el número d'inventari 834. Prové de la col·lecció Font. Es tracta d'un alabastre amb boca discoidal i ansa poc desenvolupada. La seva pasta és beix rosada. La boca discoidal està restaurada quasi en un cinquanta per cent i conserva restes de decoració marró en línies concèntriques, una línia incisa i una altra de color marró a l'interior de la boca. El coll té restes de decoració en forma de pètals radials de color negre. El cos té restes de decoració a bandes en la part superior i, en la part inferior, hi té una taca de traç irregular que segurament seria part de la decoració figurada de "gossos corrent" cap a la dreta representats en negre i en silueta. A la resta del cos, probablement hi havia una decoració de punts tal com acostuma a ser en aquesta sèrie d'alabastres ¹¹⁹ (Làm. X, 3).

Pel que fa a la forma, aquesta també s'inspira en models corintis. L'alabastre és el típic unguentari de finals del segle VII aC. Fou introduït una mica abans de mitjans de segle, esdevenint comú al Protocorinti tardà i encara més comú al transicional. En aquest moment és la forma preferida. Però als últims anys d'aquest segle comença a ser desplaçat per l'aríbal globular sense peu ¹²⁰. A Etrúria, aquest unguentari també és apreciat i fabricat i dóna lloc a

---

¹¹² PAYNE: 1931, p: 289- 290.

¹¹³ ASENSI: 1991, p: 230- 231.

¹¹⁴ PY: 1993, p: 419- 423.

¹¹⁵ STOPPONI: 1985, p: 79.

¹¹⁶ STOPPONI: 1985, p: 79, nº 57.

¹¹⁷ Scavi e Scoperte: 1986, p: 345- 347, Làm. LXVII.

¹¹⁸ C.V.A. Copenhaguen, Làm 95.

¹¹⁹ ASENSI: 1991, p: 229.

¹²⁰ PAYNE: 1931, p: 281.

peces com la nostra. Pel que fa a la decoració dels *running dogs*, aquesta és típica dels aríbals ovoides protocorintis subgeomètrics tot i que també el documentem en els aríbals del Corinti antic (segona meitat el segle VII aC) i després és reprès per la ceràmica etrusco-coríntia ¹²¹. Un exemple d'alabastre corinti amb aquest motiu decoratiu és el que es troba conservat al Badisches Landesmuseum, Alemanya ¹²² així com un de localitzat a l'heròn de Delos ¹²³.

D'altra banda, el nostre alabastre segueix fidelment els prototipus corintis amb l'ansa poc desenvolupada i la decoració geomètrica o figurada, o bé alternant les dues. Igual que la peça estudiada anteriorment, la decoració de la boca és de bandes concèntriques, i s'allunya del model corinti formada pètals radials.

Per a completar els exemples que dona R.M. Asensi, podríem citar l'alabastre procedent de la tomba 2 115 de Tarquinia ¹²⁴ o bé el procedent de Sardenya i conservat a l'Antiquarium Arborensense d'Oristano ¹²⁵, ambdós amb decoració lineal. Altres bons exemples són els conservats en el Museo Archeologico della Maremma (Grosseto)¹²⁶ on trobem alabastres procedents de Castro, de Vetulonia, de Saturnia i de procedència incerta. Alguns tenen decoració lineal i de punts, d'altres tenen el motiu dels *running dogs*.

Pel que fa a la seva cronologia, la podem situar entre finals del segle VII i inicis del VI aC. Així, el podem inserir dins la cronologia general de la necròpoli El Portitxol.

4.4.3. Aribal piriforme

Es troba conservat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 326. Procedeix de la col·lecció Cazorro. Té un cos piriforme i la boca discoidal. L'argila és d'un color groguenc. El cos té una decoració lineal de color marró fosc. La boca té una vora ample i plana decorada amb petites estries radials. L'ansa, de cinta, té tres bandes horitzontals del mateix color marró fosc. A l'espatlla trobem pètals radiformes irregulars. En el cos es subsegueixen a distàncies irregulars una banda ampla, dues línies fines, una altra banda ampla i tres línies fines més. El peu és molt fi i està vernissat del mateix color ¹²⁷ (Làm. X, 4).

Els prototipus originals els trobem en la ceràmica coríntia d'estil Protocorinti tardà i transicional. Aquests deriven de l'aríbal ovoide que, durant el Protocorinti final, agafen una forma piriforme ¹²⁸. En aquest cas, la nostra peça conserva les estries radials a la boca al igual que els seus prototipus corintis. Així mateix, la nostra peça presenta una decoració radial però també podem trobar variants a aquesta decoració com poden ser les escames, les línies oblíquies (en forma d'espines de peix), les línies verticals, etc. Cal afegir que és també freqüent

¹²¹ GRAS: 1974, p: 117.

¹²² C.V.A. Karlsruhe, *Badishes Landesmuseum*, làm: 40, n° 4.

¹²³ DUGAS: 1928, p: 123, n° 387, làm. XXIX,D

¹²⁴ CAMPOREALE: 1972, p: 127- 128, làm. XXXIV d.

¹²⁵ GRAS: 1974, p: 115, n° 46.

¹²⁶ C.V.A.: Grosseto. *Museo Archeologico della Maremma*, II, làm. 45.

¹²⁷ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 48; vol. II, làm. XI, 2. ASENSI: 1991, p: 226- 227.

¹²⁸ PAYNE: 1931, p: 22.

de trobar-se aquests petits unguentaris etrusco-corintis amb una decoració figurada d'inspiració coríntia en que, fins i tot, hom ha arribat a distingir el traç de diferents mestres ¹²⁹.

Tot seguit veurem exemples paral·lels al nostre que complementin els indicats per R.M. Asensi. Així doncs, tenim una sèrie d'aríbals piriformes conservats al Museu Arqueològic de Siena ¹³⁰ amb una decoració de línies horitzontals en el cos i de llengüetes radials a l'espatlla. També en trobem en el Museu Nacional de Copenhague ¹³¹ de característiques semblants, procedents de Somnavilla o de Narce o de localització desconeguda. Entremig dels vasos de la col·lecció Castellani ¹³² en trobem un que alterna la decoració lineal amb el motiu del *running dogs* que hem vist en l'estudi precedent. Com a exemple d'aríbal amb decoració en forma de escames en trobem un procedent de Poggio Buco conservat al Museu Arqueològic de Florència ¹³³ o bé un altre de la tomba 352 de la necròpoli de Monte Abatone, Cerveteri ¹³⁴. També a Poggio Buco en trobem un altre amb una decoració de línies horitzontals i de petits grups de ratlles verticals sobre el llavi i en la zona central del cos ¹³⁵, també característica d'aquestes produccions etrusco-corínties. Tindrem ocasió de veure en l'estudi de la pròxima peça la decoració a "espines de peix".

Així doncs, les imitacions etrusques de les formes del Protocorinti tardà i transicional s'han de situar a finals del segle VII i a inicis del VI aC. M. Py les situa entre el 625 i el 575 aC ¹³⁶. Aquesta datació coincideix amb la de la resta de peces i amb la de la necròpoli.

4.4.4. Aríbal piriforme i boca discoidal

Es troba conservat al Museu Arqueològic de Girona amb el número 23 022. La seva pasta és beix-rosada amb petites partícules de quars. Té la boca discoidal amb la vora un xic pendular. Com a decoració trobem unes petites estries radials a la boca així com un línia marró que abraça part d'aquesta. L'ansa té tres línies horitzontals i irregulars de color marró. Al final del coll trobem una línia horitzontal marró a partir de la qual es desenvolupa una sèrie de pètals radials irregulars. El cos presenta una decoració lineal de color marró i vermell vinós alternativament i un motiu de "espines de peix" marró. El peu és tot pintat de color marró ¹³⁷ (Làm. XI, 1).

La seva forma piriforme és de semblants característiques a la peça precedent. Per tant, no cal estendre'ns en la seva anàlisi formal i simplement remetre'ns a ella. Pel que fa a la seva decoració, en podem recalcar uns quants exemples paral·lels, com ara la sèrie procedent de

¹²⁹ SZILÁGYI: 1958, p: 273- 298, làm VI- VIII, on hi veiem aryballois etrusco-corintis amb decoració figurada del mestre Castellani conservats al Museu de Budapest. Scavi e scoperte: 1986, p: 345- 347, làm. LXVII, on hi veiem un alabastron amb decoració figurada vernissada i incisa.

¹³⁰ CIMINO: 1986, p: 34- 35, n° 30, 31, 35, làm. 7- 8.

¹³¹ C.V.A.: Copenhaguen, làm. 94, n° 1, 2, 3, 5.

¹³² MINGAZINI: 1930, p: 111, n° 333, làm. XVI 4

¹³³ BARTOLONI: 1972, làm. CXII c.

¹³⁴ BUGLI; GELATI: 1981, p: 230- 231, n° 111.

¹³⁵ BARTOLONI: 1972, p: 80, n° 23, làm. XLIII c.

¹³⁶ PY: 1993, p: 419- 423.

¹³⁷ ASENSI: 1991, p: 226.

la tomba VII de Poggio Buco ¹³⁸. Així mateix, també en trobem un d'adquirit a Roma i conservat en el Museu Nacional de Copenhaguen ¹³⁹ i un altre procedent de la col·lecció Mieli del Museu Arqueològic de Siena ¹⁴⁰.

La seva cronologia seria també de finals de segles VII i inicis del VI aC. M. Py el situa entre el 600 i el 550 aC ¹⁴¹.

4.4.5. Aríbal mixte

Es troba conservat al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 325. Prové de la col·lecció Cazurro. La seva forma és especialment curiosa ja que té un doble cos esfèric. Es podria considerar com un aríbal embotit en la part inferior d'un alabastre. La seva argila és rosa-amarronada. La boca és dicoidal amb una vora ample i plana decorada amb unes estries radials petites i irregulars. Una sola ansa se sosté de manera oblíqua en l'espatlla del vas presentant quatre bandes horitzontals de color marró fosc. Enmig del cos hi trobem una motllura que la divideix en les dues parts. La part superior del cos té una banda fosca i una altra de vermell vinós. La part inferior té tres bandes: les exteriors fosques i la central vermell vinós. El peu és globular sense suport ¹⁴² (Làm. XI, 2, 3).

Un exemplar semblant el trobem a la col·lecció Poggiali de Florència datat entre finals del segle VII i inicis de VI aC i estudiat breument per A. Chericí ¹⁴³. Aquesta forma no troba paral·lels en el repertori corinti sinó que, a partir de la combinació de models coneguts com ara albastres o aríbals, els tallers etrusco-corintis elaboren formes noves. Són nombrosos els exemplars que recullen aquesta originalitat com ara els dos aríbals de forma mixta procedents de la col·lecció Castellani ambdós amb el cos acabat en punta ¹⁴⁴. Així mateix, en trobem un procedent de la tomba 352 de la necròpoli de Monte Abatone, Cerveteri ¹⁴⁵ amb un doble cos molt globular i un petit peu anular. De la necròpoli del Potere di San Cerbone (Populonia) en procedeix un força semblant al nostre ¹⁴⁶. Cal destacar que aquesta original combinació de formes també es dona en la producció en bucchero. Aquest és el cas de l'alabastre de bucchero nero de la col·lecció C.A., datat entre finals del segle VII i inicis del VI aC, i considerat també com un producte d'Etrúria meridional ¹⁴⁷.

Així doncs, igual que les altres peces localitzades a la necròpoli de El Portitxol, aquesta també se situaria a cavall entre finals del segle VII i inicis del VI aC. M. Py data aquesta forma entre el 625 i el 575 aC. ¹⁴⁸

¹³⁸ BARTOLONI: 1972, p: 80, n° 19 a 23.

¹³⁹ C.V.A.: Copenhaguen: làm. 94,4.

¹⁴⁰ CIMINO: 1986, p: 35, n° 33, làm.8.

¹⁴¹ PY: 1993, p: 421.

¹⁴² TRIAS DE ARRIBAS: 1967- 68, vol. I, p: 48- 49; vol. II, làm. XI, 3. ASENSI: 1991, p: 228.

¹⁴³ CHERICI: 1988, p: 125- 127, nota 4, làm.: LXX b.

¹⁴⁴ MINGAZZINI: 1930, p: 156, n° 394, làm. XXXI 6 i p: 156, n° 395, làm. XXXI 8.

¹⁴⁵ BUGLI; GELATI: 1981, p: 230, n° 108.

¹⁴⁶ MINTO: 1943, làm. XXV.

¹⁴⁷ CAMPOREALE: 1991, p: 152, n° 155, làm. CVII d

¹⁴⁸ PY: 1993, p: 419- 423.

4.4.6. La necròpoli El Portitxol

Es troba prop de la caleta que porta el seu nom, al sud de la Neàpolis. Fou descoberta abans de l'inici de les excavacions oficials a Empúries i excavada sense cap mena de garantia científica. La construcció dels enterraments no fou documentada i els materials funeraris d'acompanyament van ser descontextualitzats. Així, es va perdre l'ocasió per a estudiar les tombes gregues més antigues trobades mai en l'àmbit foceu més occidental. A partir del material recuperat, sabem que aquesta necròpoli correspon al segle VI i seria el cementiri on enterraven els seus morts els habitants de la Palaiàpolis abans de la fundació de la Neàpolis ¹⁴⁹. En aquest sentit, hom hi ha localitzat objectes i material assimilables al món indígena precolonial així com ceràmica arcaica d'importació grega. Possiblement cal situar l'ús d'aquesta necròpoli en un moment de transició entre el món indígena anterior i les primeres influències colonials, en una cronologia de finals del segle VII/inicis del VI aC ¹⁵⁰. És en aquest context que hem de situar les importacions etrusques procedent d'aquesta necròpoli.

4.5. Material procedent d'Empúries de localització indeterminada

D'Empúries també procedeix una peça de bronze de la qual en desconeixem la seva exacta localització així com el context de la seva descoberta. Es tracta d'un doble pròtom de xai conservat al Museu Arqueològic de València que provindria de la col·lecció Cazorro ¹⁵¹ (Làm. XII, 1).

Aquest tipus de quadrúped amb un cap a cada punta del cos és característic del centre de la Península Itàlica. Tenen un forat per a la suspensió de forma angular, com una "v" invertida. Es tracta d'unes figures molt estilitzades amb uns caps i unes banyes que permeten diferenciar entre bous i xais. Aquests últims tenen unes banyes que fan una espiral corbada més marcada que els bous i que rarament s'estenen més enllà del morro, donant una aparença més compacta ¹⁵². La nostra figureta s'ajusta perfectament a aquesta descripció. En trobem de conservades al British Museum ¹⁵³, al Musée du Louvre ¹⁵⁴, a la Bibliothèque Nationale ¹⁵⁵ i al Museo Arqueológico de Madrid ¹⁵⁶. Pel que fa a la seva procedència, cal situar-la especialment en el Picè (Itàlia). Acostumen a procedir de necròpolis, com ara els cinc penjolls de bronze de doble pròtom taurí localitzats a la tomba XIX de Grottazzolina (Ascoli Piceno) ¹⁵⁷

¹⁴⁹ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 167- 168.

¹⁵⁰ ROVIRA; SANMARTÍ: 1987, p: 99 i 104.

¹⁵¹ ALMAGRO: 1949, p: 97- 102. GARCÍA Y BELLIDO: 1936, p: 193.

¹⁵² LLOYD-MORGAN: 1986, p: 47- 51.

¹⁵³ LLOYD-MORGAN: 1986, p: 47- 48.

¹⁵⁴ DE RIDDER: 1913, n. 199 (dos pròtoms de xai adossats), n. 200 fins 206 (bous amb dos o quatre caps), n.207 (doble pròtom de cavall).

¹⁵⁵ BABELON, BLANCHET: 1895, n. 1182 (dos pròtoms de toro adossats), n. 1183 (quatre pròtoms de toro adossats), n. 1187 (dos pròtoms de xai adossats).

¹⁵⁶ THOUVENOT: 1927, n. 362 (pròtoms de toro adossats)

¹⁵⁷ ANNIBALDI: 1960, p: 370, fig. 6, n° 3.

o els conservats al Museu Nacional de Ancona ¹⁵⁸. Hom n'ha localitzat alguns exemplars a Vetulonia, en sepultures d'inhumació de Circolo del Cono ¹⁵⁹.

És interessant mirar de conèixer-ne l'origen i el significat. En aquest sentit, M. Pallotino remarca la relació intensa entre la producció metal·lúrgica de l'art urartí dels segles VIII-VII aC i certs objectes trobats a Etrúria, al Laci i a la Campània. Segons ell, els animals amb doble pròtom extrovertit tenen un origen segurament asiàtic, probablement uràrtic. Els centres culturals de l'Itàlia tirrènica, sobretot Etrúria, són una etapa secundària del moviment de difusió d'aquests elements asiàtics. Les fonts d'inspiració d'aquest fenomen s'haurien de buscar en els països costaners del Mediterrani oriental, com ara Egipte, Síria i Xipre ¹⁶⁰. Així mateix, figuretes semblants també es documenten a Grècia, com ara els exemplars localitzats a Delfos prop del mur sud del tèmenos ¹⁶¹. Seguint la mateixa línia, P. Orlandi ¹⁶² presenta un doble pròtom de xai lligat pel dors procedent d'una sepultura de la necròpoli de Butera (Gela, Sicília) assegurant l'àmplia difusió per tot el món antic d'aquests amulets en forma de xais, bous, cérvols, cavalls..., tot i que sovint tenen forma simple. D'altra banda banda, és interessant destacar la presència d'aquests dobles pròtoms de toro, de bou o de cérvol al capdamunt d'espases votives sardes ¹⁶³.

Tot i això, més recentment, G.Lloyd-Morgan demana precaució en totes aquestes afirmacions assenyalant la necessitat d'un estudi més precís de totes aquestes peces abans d'afirmar aquests contactes, ja que només unes quantes són datables i a penes en sabem la procedència. Segons ell, els animals amb dos o quatre caps són criatures fantàstiques immortalitzades per les arts menors en els segles VIII-VII aC. Les troballes d'aquestes figuretes en enterraments femenins centroitàlics de finals del segle VII-inicis del VI aC suggereixen que fossin penjats dene collarets i fíbules, o bé, usats com a amulets o com a decoració ¹⁶⁴.

Tot i això, en observar de forma més acurada la nostra peça, podem remarcar una semblança amb la copa en forma de toro localitzada a la necròpoli de Hallstatt ¹⁶⁵ (Làm. XI,2). Efectivament, a l'Europa occidental i nòrdica són freqüents les representacions ceràmiques zoomorfes amb l'extensió de la tradició dels Camps d'Urnes ¹⁶⁶. En aquest sentit, veiem com la forma de les banyes de les dues peces tradueix una tradició centroeuropea que a Itàlia es manifesta a partir del Bronze final amb una major contacte amb l'Europa dels Camps d'Urnes, tal com hem assenyalat en el capítol anterior. Per tant, hem de pensar que la tradició

---

¹⁵⁸ LOLLINI: 1976, p:179, làm. 137.

¹⁵⁹ MONTELIUS: 1910, p: 840, làm. 180, n° 6; p: 841, làm. 180, n° 7 i p: 841, làm 180, n° 14.

¹⁶⁰ PALLOTINO: 1955, p: 119- 120.

¹⁶¹ ROLLEY: 1969, p: 80, n° 117, p: 80, n° 118. El mateix C. Rolley senyala la freqüència d'aquests animals amb dos caps en època Geomètrica com a decoració de agulles o de fíbules o bé com a penjolls. Així mateix, també defensa la presència d'aquesta mena de figuretes des del Cauques fins a Itàlia.

¹⁶² ORLANDI: 1956, p: 1- 3, làm. 1 n° 3.

¹⁶³ ZERVOS: 1954, p: 318, n° 390- 393.

¹⁶⁴ LLOYD-MORGAN: 1986, p: 48.

¹⁶⁵ Prähistorisches Museum, A.4830 Hallstatt.

¹⁶⁶ BRIARD: 1987, p: 133- 150.

oriental defensada per M. Pallotino seguiria una ruta centroeuropea per a arribar a l'Itàlia central cap al Bronze Final/Primera Edat del Ferro.

Així doncs, podem situar aquesta peça entre finals del segle VII aC i inicis del següent. La cronologia del material de procedència itàlica documentat a Empúries ens suggereix situar la peça a partir del 600 aC. Tot i això, el fet d'ignorar-ne la localització exacta ens impedeix de fer-ne cap interpretació històrica acurada. El moment de la seva fabricació no pressuposa el moment de la seva arribada a les nostres costes, ja que aquesta podria ser posterior. D'altra banda en desconeixem els seus destinataris/usuaris: eren els grecs o bé els indígenes peninsulars? Quin n'era l'ús i el significat en les nostres terres? Són qüestions que ara per ara no tenen resposta.

5. El comerç etrusc de finals del segle VII/inicis del VI aC

5.1. Societat i producció

Cap al segle VIII aC, els principals centres de l'Etrúria costanera es van constituint com a veritables unitats urbanes. Així, entre els segles VIII-VII aC, floreixen totes les ciutats costaneres entre el Tíber i l'Arno com a centres d'impuls i de progrés, amb institucions pròpies i autònomes, però lligades entre elles per una llengua i cultura comunes i per unes mateixes exigències econòmiques ¹⁶⁷. Els assentaments de l'Etrúria interna també participen plenament i vigorosament en el desenvolupament de l'Etrúria arcaica. Les comunicacions internes es donen a través de la navegació fluvial i lacustre, obrint vies de contacte i d'intercanvi amb les regions centrals i septentrionals de la Península Itàlica fins l'Adriàtic ¹⁶⁸.

Cal destacar la instal·lació eubea a Pitecusa, al menys des de mitjans de segle VIII aC i, en conseqüència, l'inici de contactes entre els grecs i la població local de la Campània, el Laci i Etrúria, tal com documenten algunes produccions gregues localitzades en terres itàliques ¹⁶⁹. Els eubeus es mostrarien interessats per l'oferta minera de les Colline Metallifere toscanes i per la de l'illa d'Elba, segons mostren troços de minerals i d'escòries de ferro provinents d'aquesta illa i localitzades a Pitecusa. La manca de testimoniances d'una presència grega a la Toscana en aquest moment, ens fa pensar en el paper intermediari de la població indígena en aquests intercanvis, afavorint així la prosperitat dels grans centres villanovians de l'Etrúria meridional i la relació d'aquests amb els eubeus ¹⁷⁰. Les influències orientals més significatives com ara la introducció de la tàctica hoplítica, de la tècnica de

---

¹⁶⁷ PALLOTINO: 1984, p: 123-124.

¹⁶⁸ PALLOTINO: 1984, p: 129.

¹⁶⁹ RIDGWAY: 1984, p: 147-154.

¹⁷⁰ RIDGWAY: 1984, p: 156.

cobertura en terracota del sostre, de la decoració arquitectònica també en terracota, de l'escriptura i dels cultius vinyer i oliverer es deuen a aquestes relacions entre Etrúria i els eubeus. Però aquests contactes no es limiten únicament al comerç de mercaderies i de bens, sinó també a l'intercanvi de tecnologia i d'artesans. Així, trobem ceramistes eubeus instal·lats a Caere i a Tarquinia des d'inicis del segle VII aC ¹⁷¹.

Algunes d'aquestes innovacions són d'especial interès per a nosaltres ja que comporten un gran desenvolupament del comerç etrusc a partir de finals del segle VII aC. Cap al 630 aC, en tot Etrúria, però en especial a la zona meridional, constatem una gran importació de ceràmica coríntia i de productes greco-orientals. Fàbriques etrusco-corínties s'instal·len primer a Vulci i a Veio, després a Caere i, en ple segle VI aC, a Tarquinia, produint en especial ungüentaris derivats de prototipus corintis ¹⁷². Aquesta innovació en la producció etrusca s'ha de relacionar amb la introducció del cultiu de l'olivera a mitjans del segle VII aC. Tal com defensa J. Martínez-Pinna ¹⁷³, l'oli assumeix les característiques d'un bé de prestigi i serveix especialment per a elaborar perfums i productes de cosmètica en general. Així, veiem Vulci i Caere especialitzar-se en la producció d'ungüentaris etrusco-corintis fins al punt de poder alimentar un corrent estable d'exportació a occident ¹⁷⁴.

Però el paper de Caere en aquest moment és fonamental. Segons M. Gras, el bucchero més antic documentat es troba en aquesta ciutat cap al 675 aC. A partir de mitjans de segle, aquesta ceràmica està extremadament estesa en tota l'Etrúria meridional. El bucchero s'inscriu en la tradició de la ceràmica d'*impasto* amb una tècnica progressivament refinada. L'evolució de la producció comporta la seva estandarització i l'exportació en massa tant en la Península Itàlica com a fora ¹⁷⁵. Les exportacions de bucchero via marítima afecten essencialment el càntar, vas per excel·lència del comerç del vi.

En aquest sentit, en l'últim terç del segle VIII aC, veiem la introducció de la vinya com una innovació més de la cultura orientalitzant i concebuda com un bé de prestigi destinada a les capes més elevades de la societat ¹⁷⁶. El vi va unit a la pràctica del simposi, un costum importat pels grecs que adquireix una gran importància en ambients aristocràtics etruscs. A l'últim terç del segle VII aC, constatem un augment del cultiu de la vinya i de la producció de vi per al consum local i per a l'exportació. Així, l'establiment d'un comerç regular amb el sud de França coincideix amb aquest augment de la producció. Les principals àrees de producció es concentren en els territoris de les ciutats costaneres ¹⁷⁷. És en aquest mateix territori on apareix l'àmfora comercial etrusca com a conseqüència d'una nova necessitat: transportar productes líquids per via marítima i emmagatzemar-los. Segons M. Gras, aquest

---

¹⁷¹ TORELLI: 1981, p: 122-128. RIDGWAY: 1984, p: 160-169.

¹⁷² TORELLI: 1981, p: 122.

¹⁷³ MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 40.

¹⁷⁴ COLONNA: 1975, p: 9.

¹⁷⁵ GRAS: 1989, p: 761.

¹⁷⁶ MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 39.

¹⁷⁷ MARTÍNEZ-PINNA: 1991, p: 41-42.

element exòtic en el repertori ceràmic tradicional etrusc provindria de la imitació d'àmfores fenícies, especialment les occidentals ¹⁷⁸. Trobem dues categories d'àmfora: les que tenen el fons apuntat, adaptades al transport en vaixell i les àmfores de fons pla més adequades a un comerç terrestre. Donat que aquestes dues categories no han estat mai trobades juntes en cap derelicta, hom pensa que la primera podria provenir de Caere i la segona de Vulci. Tot i això, la varietat d'argiles fa pensar en l'existència de diversos tallers per a cada forma ¹⁷⁹.

Gran part del territori meridional etrusc s'orienta doncs cap al mar. A inicis del segle VI aC, Caere, Tarquinia i Vulci implanten autèntics *emporia*: uns ports amb funcions comercials distants del centre urbà oberts a artesans estrangers i locals ¹⁸⁰. Així, les forces productives es comencen a desenvolupar entorn a institucions político-religioses en detriment de la protecció que anteriorment ofería el *princeps* etrusc al comerciant estranger. Establert sobre aquestes estructures, l'intercanvi comercial creix enormement a llarg de tot el segle VI aC ¹⁸¹. L'aristocràcia etrusca continua enriquint-se al mateix temps que ho fa una classe mitjana en contacte directe amb l'element mercantil i artesanal grec ¹⁸².

5.2. Comerç etrusc al sud de la Gàl.lia

A partir de l'últim quart del segle VII aC, un gran moviment comercial es desenvolupa des de l'Etrúria meridional, sobretot des de Caere i Vulci, cap al Mediterrani central i occidental, Sicília i l'Itàlia meridional tirrena ¹⁸³. Però on les importacions són especialment abundants és en els nivells arcaics del Midi francès, anteriors a la presència grega. Els jaciments protagonistes d'aquest comerç se situen no gaire lluny de la costa i en el rerepaís immediat, mantenint d'aquesta manera un lligam estret amb el tràfic marítim ¹⁸⁴.

La freqüentació etrusca comença a realitzar-se uns anys abans de la fundació de Marsella. En alguns *oppida* de Provença i del Llenguadoc oriental, les àmfores vinàries etrusques i els càntars de bucchero constitueixen un percentatge molt elevat dels materials ceràmics trobats, davant d'una més escassa ceràmica figurada coríntia o greco-oriental. Segons M. Cristofani, la varietat dels productes indica que el carregament procedeix d'aquells *emporia* etrusco-meridionals on el contacte amb els grecs és particularment intens. Així mateix, no hem de descartar la possibilitat d'una participació grega en el comerç etrusc directe cap a la Gàl.lia¹⁸⁵. La fundació de Marsella no destorbarà aquest quadre comercial. El comerç grec i

---

¹⁷⁸ GRAS: 1989, p: 762.

¹⁷⁹ GRAS: 1989, p: 763.

¹⁸⁰ CRISTOFANI; 1983, p; 147-157.

¹⁸¹ TORELLI: 1981, p: 147-157.

¹⁸² TORELLI: 1987, p: 52-53.

¹⁸³ CAMPOREALE: 1992, p: 50.

¹⁸⁴ BOULOUMIÉ: 1992, p: 169.

¹⁸⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 47.

l'etrusc conviuen pacíficament fins cap al 540 aC, moment en que entren en conflicte bèl·lic, si bé aquest no sembla afectar la continuïtat del comerç etrusc en aquesta àrea.

És interessant destacar el paper de Saint-Blaise on trobem les primeres importacions etrusques a partir de la segona meitat del segle VII aC, com ara bucchero en abundància i també àmfora etrusca. Hom creu que aquest *oppidum* funcionaria com a factoria de distribució orientada cap als centres indígenes de la Provença i del Llenguadoc oriental, i seria alimentada per un tràfic directe vingut de la costa tirrènica ¹⁸⁶. A més, hi trobem també les mateixes importacions corínties i greco-orientals documentades a Etrúria que procedirien del mateix comerç etrusc i dels *emporion* d'Etrúria meridional.

Entre els jaciments sud-gàl·lics que han donat importacions etrusques, podem destacar l'*oppidum* de La Liquière (Gard) en la primera fase d'ocupació datada entre els 630 i 580 aC on trobem especialment càntars en bucchero nero i àmfors del tipus 1/2 de Py, datades a l'últim terç del segle VII i a inicis del VI aC, i del tipus 3 de inicis del VI aC ¹⁸⁷. En la segona fase de La Liquière (primera meitat del segle VI aC) així com en la fase II de l'*oppidum* de La Font du Coucou (Calvisson, Gard) (550-525 aC), trobem també importacions etrusques sobretot referent a àmfors ja que els càntars de bucchero tendeixen a desaparèixer a partir de mitjans de segle tal com veurem més endavant ¹⁸⁸. Pel que fa a la penetració de les importacions mediterrànies a l'interior del Llenguadoc oriental, constatem com la franja meridional de la comarca de Les Garrigues, prolongació de l'àrea litoral, i el sector llenguadocià de la vall inferior del Roine, com a via de pas cap a l'interior de la Gàl·lia, veuen arribar també objectes d'importació etruscs (bucchero, àmfors, bols de bronze) i grecs des d'inicis del segle VI aC que hom atribueix als mateixos indígenes establerts a la costa ¹⁸⁹. Tot i això, si bé la ceràmica fina destinada a la beguda és tant nombrosa com a la costa, el percentatge d'àmfors documentat és força menor, fet que s'explica per un interès menor dels mercaders etruscs i grecs pels recursos de la regió ¹⁹⁰. Tot i no poder consumir regularment vi d'importació, tota la població local, i no solament una èlite, segons sembla documentar el registre arqueològic, aprecia i té accés a aquests vasos d'importació, encara que sigui per a begudes de producció local ¹⁹¹.

L'escassetat d'àmfors etrusques localitzades en la mateixa Etrúria i la presència massiva d'aquestes al Midi francès fa que siguin precisament investigadors francesos els que les hagin estudiades més detalladament. Així, aquestes importacions procedents de jaciments que oscil·len entre finals del segle VII i finals del V aC, han estat protagonistes de estudis com els que realitza M. Py, al 1974 i al 1985 ¹⁹², basant-se sobretot en les troballes de la regió de

---

¹⁸⁶ BOULOUMIÉ: 1982, p: 75- 82.

¹⁸⁷ PY; PY: 1974, p: 143-147 i p: 157-188.

¹⁸⁸ PY; PY: 1974, p: 147-153 i p: 162-194.

¹⁸⁹ DEDET: 1995, p: 297-299.

¹⁹⁰ DEDET: 1995, p: 297-299.

¹⁹¹ DEDET: 1995, p: 304-305.

¹⁹² PY; PY: 1974, p: 143-254. PY: 1985, p: 73-94.

Nîmes, o el de G. Marchand, a partir de les troballes de La Monédière (Hérault) ¹⁹³. És així com ens adonem de la importància del comerç etrusc al sud de la Gàl·lia durant tot aquest temps tot i que, com veurem ens els capítols següents, no sempre té la mateixa intensitat.

Les àmfores vinàries, els vasos de bucchero i la ceràmica etrusco-coríntia semblen ser els fòssils-directors per al reconeixement de la presència etrusca en aquesta regió entre la fi del segle VII i mitjans del VI aC ¹⁹⁴. Segons afirma M. Gras, l'exportació massiva de cànthers al Midi s'explica pel seu significat de valor-signe com a acompanyant de l'àmfora vinària. En efecte, es tracta del vas del banquet funerari etrusc tal com prova la seva presència massiva en el mobiliari de les tombes etrusques ¹⁹⁵. A partir de mitjans del segle VI aC, l'exportació d'aquest símbol de l'aristocràcia etrusca disminueix fins a desaparèixer, mentre que l'àmfora etrusca continua essent exportada tota sola. Segons Gras, doncs, la desaparició del cànther estaria relacionada amb la crisi de l'aristocràcia etrusca i amb el desenvolupament d'una classe mitjana de mercaders i artesans ¹⁹⁶. Sigui com sigui, els potenciadors del coneixement del vi i del seu ús al Midi francès serien doncs els mercaders etruscs ¹⁹⁷.

Però cal que ens preguntem també què portaven els vaixells etruscs en el seu viatge de retorn, és a dir, quina era la finalitat d'aquest comerç. En un estudi sobre els recursos de la Gàl·lia, B. Bouloumié hipotitza sobre quins podrien haver interessat al comerç etrusc, sense poder treure conclusions clares per falta de documentació material. Segons ell, els etruscs estarien interessats en productes procedents del mar (peixos, corall, porpra), de la ramaderia (carns, embotits, pells), de l'agricultura (cereals, formatges, mel), del bosc (fusta per a la construcció naval, pega) i potser també en mà d'obra humana. Saint-Blaise hauria pogut proporcionar sal, un producte fonamental i més aviat escàs a Etrúria. També cal tenir en compte els recursos miners com a producte d'intercanvi, com ara l'or i l'estany ¹⁹⁸.

5.3. El comerç etrusc amb el món fenici

Ja hem vist en el primer capítol el paper de Sardenya en les relacions comercials del Mediterrani central i occidental. Des de l'edat del Bronze fins l'època que ara ens ocupa, aquests contactes no s'han aturat de manera que podem situar ara Sardenya en el marc de les relacions etrusco-fenícies ¹⁹⁹. Durant el segle VII aC, la presència fenícia a Sardenya es consolida. És així com des de finals del segle VII i durant el VI aC, veiem multiplicar-se les importacions etrusques procedents sobretot d'Etrúria meridional i, en concret, de Caere, tal com prova la presència abundant de bucchero arreu de l'illa i, especialment, en ciutats com Tharros,

---

¹⁹³ MARCHAND: 1982, p: 145-138.

¹⁹⁴ CRISTOFANI: 1983, p: 49.

¹⁹⁵ GRAS: 1984, p: 325-341.

¹⁹⁶ GRAS: 1985b, p: 159

¹⁹⁷ MOREL: 1981, p: 476.

¹⁹⁸ BOULOUMIÉ: 1989, p: 813-877. BOULOUMIÉ: 1992, p: 173.

¹⁹⁹ LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 144-148.

Bithia, Sulcis, Olbia o Nora ²⁰⁰. Hom pot constatar un canvi en les relacions comercials de la civilització protosarda amb la progressiva desaparició d'importacions en els assentaments nuràgics i amb una major presència de material etrusc i grec en els assentaments fenicis de la costa meridional i occidental de l'illa ²⁰¹.

Del material etrusc documentat en àrea fenícia, és interessant destacar-ne alguns punts. En primer lloc, destaquen les importacions etrusco-corínties en forma d'aríbals i d'alabastres per a perfums. Es documenten a Sardenya i sobretot a Cartago ²⁰² mentre que a Sicília són gairebé inexistents ja que el mercat està inundat de produccions corínties. Els fenicis aprecien particularment, doncs, els olis perfumats etruscs. Al Midi francès, els vasos etrusco-corintis són poc corrents ²⁰³. Pel que fa al bucchero localitzat a Sardenya, contràriament al que s'esdevé al sud de França, el càntar no és la forma més exportada. A Tharros, per exemple, igual que en altres punts de l'illa de Sardenya, trobem, a més, forces *oenochoi*, amfores, *olpes* i *kylikes* ²⁰⁴. A Cartago, les amfores representen prop del 40% de les importacions de bucchero ²⁰⁵. Per tant, segons M. Cristofani ²⁰⁶, el comerç del vi etrusc no arriba a Cartago ja que aquest és de producció fenícia tal com denoten les àmfores. Així mateix, a Sardenya, les troballes d'àmfora etrusca són molt poc freqüents.

És així com en aquest cas veiem funcionar també un comerç marítim procedent d'Etrúria meridional cap a Cartago i els centres fenicis de Sardenya, des d'on els productes serien redistribuïts ja sigui cap a un ambient nuràgic ²⁰⁷, ja sigui cap a les colònies fenícies de la Península Ibèrica ²⁰⁸. Podem destacar la posició privilegiada de Tharros en la costa occidental de Sardenya pel que fa al control de les costes de Sulcis, de les dues grans vies naturals de penetració cap a l'interior i, sobretot, de la ruta marítima que connecta amb el Mediterrani occidental ²⁰⁹. En aquest sentit, M. Gras arriba a incloure algunes de les importacions etrusques d'Empúries com a fruit d'un mateix circuit comercial que, partint de Tharros, es dirigeix cap a la Península Ibèrica a través del relleu eivissenc ²¹⁰. Tal com veurem tot seguit, a partir del 580 aC, Eivissa sembla, efectivament, obrir-se a la ruta comercial sardo-etrusca ²¹¹.

---

²⁰⁰ GRAS: 1985, p: 163-184. ACQUARO: 1988, p: 536.

²⁰¹ ACQUARO: 1988, p: 534. CRISTOFANI: 1983, p: 50. BARTOLONI: 1985, p: 112.

²⁰² CRISTOFANI: 1983, p: 50.

²⁰³ BOULOUMIÉ: 1992, p: 168. MOREL: 1981, p: 483-488.

²⁰⁴ GRAS: 1985, p: 163-184.

²⁰⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 50.

²⁰⁶ CRISTOFANI: 1983, p: 50.

²⁰⁷ BARTOLONI: 1985, p: 112. ACQUARO: 1988, p: 537 i 534.

²⁰⁸ CRISTOFANI: 1991, p: 71.

²⁰⁹ GRAS: 1985, p: 203-217. ACQUARO: 1988b, p: 220. GRAS: 1974, p: 123-139.

²¹⁰ GRAS: 1974, p: 123-139.

²¹¹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

6. Els fenicis al Mediterrani occidental

6.1. La fundació d'Eivissa

L'illa d'Eivissa juga un paper molt important com a punt d'escala en la ruta de navegació cap a Gadir així com en la ruta des de l'Estret de Gibraltar fins al nord de la Península i el sud de França. A mitjans del segle VII aC, la major part dels centres fenicis costaners andalusos viuen un moment de gran creixement. Així, el comerç fenici comença una progressió cap al sud-est peninsular, les costes valencianes, el Baix Ebre, l'Alt Empordà, el Rosselló i la regió narbonesa, almenys des de l'últim quart d'aquest segle. Segons la documentació arqueològica més antiga que tenim, el primer assentament semita a Eivissa data de mitjans del segle VII i seria protagonitzat per fenicis occidentals procedents de la zona de l'Estret de Gibraltar. Ara com ara tenim documentats assentaments arcaics a Sa Caleta, a Puig des Molins, on trobem sepultures corresponent a aquest moment, i a Puig de Vila on hi hauria un hàbitat arcaic ²¹².

Segons M.E. Aubet, les raons de l'expansió fenícia cap al nord-est peninsular s'han de veure sota factors econòmics. Un augment de la demanda de matèria primera i de productes agro-pecuàris per part dels circuits comercials mediterranis hauria fet reorientar les xarxes comercials dels fenicis d'Occident i intensificar els contactes comercials amb altres regions del Mediterrani occidental. És aquest context geoestratègic el que explica la fundació d'Eivissa i el comerç amb la costa catalana ²¹³.

Segons el registre arqueològic, la colonització fenícia de l'illa tindria dos moments. Els primers colons arribarien cap al 630 aC fundant la factoria de Sa Caleta, en principi orientada al comerç amb la zona de Llevant, la vall de l'Ebre i el Golf de Lleó ²¹⁴. Es tractaria de petits grups de gent amb una total dependència pel seu abastament ja que no hi ha cap indicatiu de producció local. Tota la ceràmica localitzada sembla tenir unes formes i una petrologia assimilables a les produccions fenícies sud-peninsulars. Igualment constatem ja alguns elements amfòrics fenicio-púnics procedents de tallers del Mediterrani central ²¹⁵. L'economia del poblat sembla orientada al treball del ferro i del plom ²¹⁶. Els primers enclaus fenicis eivissencs juguen un paper d'escala i de base naval des d'on es canalitzen els intercanvis comercials amb les comunitats indígenes peninsulars i languedocianes ²¹⁷.

A partir del segon quart del segle VI aC aproximadament, s'atura l'activitat de Sa Caleta i s'abandona l'assentament de forma organitzada i pacífica ²¹⁸. Segons J. Ramon,

---

²¹² COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 257- 263. AUBET: 1994, p: 289- 293.

²¹³ AUBET: 1993, p: 24- 26.

²¹⁴ AUBET: 1994, p: 289- 290.

²¹⁵ RAMON: 1991b, p: 180-181 i 183-185.

²¹⁶ RAMON: 1991b, p: 182-185.

²¹⁷ COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 261.

²¹⁸ RAMON: 1991b, p: 182.

l'abandonament de sa Caleta no està motivat per cap crisi en el comerç i l'economia, sinó per unes necessitats de consolidació i de reestructuració. Per aquest motiu, l'assentament fenici es trasllada cap a la Badia d'Eivissa, tal com documenta la ininterupció de la seqüència d'enterraments a Puig des Molins i l'assentament de Puig de Vila ²¹⁹.

La caiguda de Tir en mans de l'exèrcit babilonià de Nabucodonosor significa la pèrdua dels mercats orientals i, per tant, la fi de la prosperitat de les colònies occidentals. A més, cal afegir-hi una brusca disminució de la demanda assíria de plata i l'arribada al Mediterrani de recursos minerals i de matèries primeres procedents de centreeuropa, via etruscs i grecs, recursos que, fins ara, s'obtenien majoritàriament per l'intermediari fenici ²²⁰. Per aquest motiu, Eivissa s'orienta cap als centres fenicis del Mediterrani central on no es detecta tant aquest crisi. Així, veiem aparèixer importacions etrusques, corínties, greco-orientals, fenícies centro-occidentals i les primeres produccions locals inspirades en prototipus centro-mediterranis. També es constaten canvis en el ritual funerari, com ara les incineracions en cavitats de la roca, freqüents a Sardenya ²²¹. Segons apunten B. Costa i J.H. Fernández ²²², aquests canvis reflecteixen una expansió cap a l'oest dels interessos comercials dels centres fenicis del Mediterrani central utilitzant Eivissa com a punt d'escala i centre redistribuidor de productes. En aquest sentit, C. Gómez Bellard ²²³ hipotitza sobre el paper de Eivissa en el transport de ferro etrusc cap a Ibèria. Així, la colònia fenicio-ebusitana quedaria integrada en un nou i més complex marc de relacions mediterrànies i la presència de material etrusc en l'illa d'Eivissa s'hauria de relacionar amb aquesta reorientació de l'illa cap al Mediterrani central ²²⁴.

6.2. El comerç fenici a la costa catalana

Les petjades d'un comerç fenici entre finals del segle VII i la primera meitat del VI aC, aproximadament, es detecten en gairebé tota la costa catalana i en podem definir dos grans sectors: el Baix Ebre i les costes de l'Alt Empordà, del Rosselló i del Narbonès. El terme d'aquesta ruta al llarg de la costa catalana seria la recerca d'un nou camí que els posés en contacte amb les rutes de l'estany atlàntic a través de l'istme aquità seguint el passadís natural que va de Narbona a Burdeus pels cursos de l'Aude i del Garona. Així, el comerç fenici a les costes catalanes no passa més enllà del Narbonès, i afecta sobretot el Llenguadoc occidental. Cal pensar també que els fenicis estarien interessats per les riqueses naturals de l'àrea catalana, en especial els metalls, tal com veurem més endavant ²²⁵.

---

²¹⁹ RAMON: 1991b, p: 187. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

²²⁰ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 181-182.

²²¹ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182.

²²² COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p: 261-262.

²²³ GÓMEZ BELLARD: 1991b, p: 110.

²²⁴ AUBET: 1993, p: 29. GRACIA: 1991, p: 180. GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 182. CASADEVALL et alii: 1991, p: 388-389.

²²⁵ AUBET: 1993, p: 29-30. ARTEAGA, PADRÓ; SANMARTÍ: 1978, p: 129-135.

La importància d'aquest comerç en les comunitats locals es tradueix amb la presència de nous productes. Així, veiem aparèixer uns materials ceràmics de producció fenícia que, en alguns casos, són imitats per les poblacions locals. Constatem també la presència d'un nou utilatge metàl·lic, sobretot de ferro, així com certs tipus de peces de bronze, com les fibules de doble ressort, que cal posar en relació amb aquests comerciants mediterranis. Les àmfores fenícies trobades en tota la costa catalana denoten un comerç relacionat amb l'oli i el vi ²²⁶. Tot i això, cal considerar que els agents comercials semites serien tant sols responsables d'una millora en la producció vinícola i de l'adopció o desenvolupament d'uns certs patrons culturals en el seu consum ja que hom documenta el coneixement i el consum del vi en un context anterior als contactes mediterranis ²²⁷. Així mateix, els fenicis també comercialitzen altres productes, com ara manufactures egípcies, sobretot escarabeus, tal com hem vist a la necròpoli de Mas de Mussols. Tots aquests productes anaven dirigits a les èlites locals, i afavorien així el desenvolupament d'una economia de prestigi. Els comerciants fenicis obtenien, a canvi, recursos agrícoles, bestiar i metalls en estat brut o bé amortitzats ²²⁸.

Tot i no conèixer amb exactitud els canvis culturals que comporta el comerç fenici, constatem la introducció de la metal·lúrgia del ferro així com l'aparició de noves formes ceràmiques i del torn del terrissaire en el si de les comunitats indígenes on es documenten aquests contactes mediterranis ²²⁹. Tot i això, sembla ser que, a l'Empordà, la presència del ferro està datada amb anterioritat a les primeres importacions colonials. Per aquest motiu, caldria atribuir els primers objectes de ferro i l'origen del seu coneixement en aquesta àrea a les relacions centroeuropees a l'últim quart del segle VII aC. Això no exclou que la seva generalització es degui a l'impuls colonial mediterrani i, posteriorment, al coneixement local de la seva metal·lúrgia ²³⁰.

La vall de l'Ebre juga un paper essencial en aquest comerç com a via de penetració a l'interior. És en la zona de la desembocadura de l'Ebre on trobem la major part de les importacions fenícies ²³¹. Ja hem vist anteriorment la forta influència fenícia en alguns aixovars funeraris de la necròpoli de Mas de Mussols (La Palma, Tortosa) com ara els escarabeus egipcis i l'ampolleta fenícia de la sepultura Tx entre d'altres productes d'importació, així com el coneixement de la metal·lúrgia del ferro. Les mateixes urnes funeràries fabricades a torn són un testimoni més del coneixement i domini del torn i d'una industrialització de la producció ²³². En el poblat de La Ferradura (Ulldecona), cal destacar la localització d'àmfores fenícies T-10.1.2.1 datades entorn el 600 aC, així com alguns objectes de ferro que fan pensar

---

²²⁶ ARTEAGA, PADRÓ, SANMARTÍ: 1986, p: 304-308. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 104-106.

²²⁷ GRACIA: 1995, p: 315 i 328.

²²⁸ AUBET: 1993, p: 29-30. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 105-106.

²²⁹ AUBET: 1993, p: 24. OLIVER: 1994, p: 432-433. ARTEAGA, PADRÓ, SANMARTÍ: 1986, p: 306-312. RUIZ ZAPATERO: 1992, p: 106-115.

²³⁰ PONS: 1984, p: 213-224, 248 i 250.

²³¹ AUBET: 1993, p: 26.

²³² MALUQUER: 1984, p: 57-104.

en la possible presència d'un ferrer en el poblat ²³³. Tot plegat ens porta a una cronologia de Ibèric I (Horitzó Preibèric) per al funcionament del poblat ²³⁴. En ocasió de l'estudi del material etrusc de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià), ja hem mencionat la presència d'importacions fenícies com ara àmfores, trípodcs i contenidors ²³⁵. Cal situar l'assentament de Sant Jaume Mas d'en Serra (Alcanar, Montsià) en aquest mateix context de contacte comercial amb el món fenici tal com mostren els materials recollits en superfície i datats a finals de segle VII aC ²³⁶. Ja hem vist anteriorment la posició privilegiada d'aquests jaciments per a controlar el tràfic marítim.

Al Baix Aragó, aquest comerç fenici és més aviat esporàdic i de poc volum, segons afirma M.E. Aubet ²³⁷, i estaria orientat cap a aquelles comunitats de l'interior que, com a la conca de Matarranya i Algars, controlaven les principals xarxes d'intercanvi de la regió i l'accés als recursos i vies de comunicació de l'interior. Es tractaria d'un comerç d'importació de vi i d'oli segons manifesta el registre arqueològic. A finals del segle VII aC, la producció cerealística d'aquesta zona de l'Ebre ja podria ser prou important com per a exportar el seu excedent. Així mateix, al Coll del Moro de Gandesa documentem una sèrie de canvis a partir de mitjans de segle VII aC fruit de les influències mediterrànies. És així com, a més de l'ocupació d'un nou sector de la necròpoli (les Maries) i d'una intensificació dels enterraments, veiem també aparèixer una sèrie d'importacions fenícies i orientalitzants (inspirades de prototipus fenicis), penjolls d'inspiració greco-itàlica i la incorporació de la metal·lúrgia del ferro. A partir del segle VI aC, trobem les primeres produccions ceràmiques de tipus ibèric antic. L'existència d'un poblament consolidat a la zona així com unes vies de contacte establertes possibilita la ràpida assimilació i la difusió d'aquests nous elements culturals ²³⁸.

Prospeccions recents han posat al descobert una sèrie de jaciments en les actuals comarques de la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre corresponents a una ocupació del Bronze final/Primera Edat del Ferro. Es tracta d'uns centres de població concentrats, amb la funció primordial de defensa i de control del territori, i de nombrosos petits nuclis de població dispersos, amb caràcter camperol, en les zones baixes. Aquesta organització del territori comporta una complexitat econòmica i un sistema polític jerarquitzat. Cal destacar la presència d'importacions fenícies occidentals des de mitjans de segle VII i fins a inicis del VI aC. L'absència de ceràmica ibèrica a torn indica que una part important d'aquests poblats són abandonats abans d'iniciar-se el procés d'iberització ²³⁹. Tot i això, al Barranc de Gàfols (Ginestar), la presència de les primeres produccions ceràmiques a torn d'inspiració fenícia ens permeten apuntar una cronologia un xic posterior a la desaparició d'Aldovesta ²⁴⁰.

²³³ MALUQUER: 1983, p: 13-21, 27 i 29-32. RAMON: 1995, p: 46-47.

²³⁴ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216.

²³⁵ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216 i 219.

²³⁶ GRACIA: 1991, p: 177-178. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 216.

²³⁷ AUBET: 1993, p: 26-27.

²³⁸ RAFEL FONTANALS: 1989, p: 35-39. RAFEL FONTANALS: 1992, p: 97-104.

²³⁹ MARSCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1990, p: 166-173.

²⁴⁰ BELARTE; MARSCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 63-72.

Un exemple de la importància del comerç fenici a les nostres costes és el petit enclau comercial d'Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre) en un lloc idoni per al control de la navegació fluvial, per a l'emmagatzematge i distribució de productes. Aldovesta no existia abans de l'arribada de comerciants fenicis a les nostres costes i la seva desaparició coincideix amb el final de la distribució massiva de productes fenicis al litoral català cap al primer quart del segle VI aC ²⁴¹. Segons el registre arqueològic, una de les activitats d'aquest jaciment seria l'obtenció del metall provinent de la regió, la seva fundició i posterior distribució comercial ²⁴². L'abundant presència d'àmfora fenícia (T-10.1.2.1. i, en menor quantitat, T-10.1.1.1.) ²⁴³ ens fa pensar també en una activitat de recepció i de redistribució d'aquests envasos forans entre la població local. Cal veure, doncs, aquest assentament com un enclau comercial de caràcter indígena, receptor i redistribuidor de productes entre la població local i el món fenici que freqüenta les costes catalanes. Tal com mostra la distribució dels assentaments de tota aquesta àrea, podem dir que el comerç fenici té un efecte dinamitzador en el desenvolupament intern de la societat indígena i afavoreix una autèntica colonització agrícola del territori pròxima als cursos fluvials i una complexa ocupació del territori ²⁴⁴.

La zona de la desembocadura de l'Ebre manté una estreta relació amb assentaments litorals de Castelló. En efecte, Castelló és una àmplia plataforma de penetració cap al mercat indígena interior de la vall de l'Ebre i de les terres terolenses meridionals. Com a rutes de penetració tindríem les valls dels rius Cérvol, Millars, Palància i Sènia que travessen territoris amb afloraments metal·lífers de ferro i especialment de galena ²⁴⁵. En aquest sentit, veiem una presència de material fenici en alguns jaciments relacionats amb extraccions de minerals com poden ser els assentaments de Els Castelletes de La Jana on s'ha trobat mineral de ferro i de Torrassa de la Vall d'Uxó on a més s'han localitzat abundants àmfors fenícies ²⁴⁶. Altres assentaments que, a partir de estímuls econòmico-culturals procedents de les terres pròximes a les boques de l'Ebre, presenten material relacionat amb el món fenici són El Puig de la Misericòrdia (Vinarós), el Puig de la Nau (Benicarló), la fase III de Vinarragell (Burriana) i l'Abric de Les Cinc (Almenara), entre d'altres, tots amb una cronologia de mitjans de segle VII i inicis del VI aC. Troballes aïllades i sense context arqueològic es donen en jaciments costaners com Els Castelletes (Peníscola), El Palau (Alcalà de Xivert), Mas del Pi (Benicàssim) ²⁴⁷. La distribució dels productes importats es faria a través d'una xarxa comercial local cap a assentaments indígenes per via terrestre o fluvial. Els interessos comercials fenicis a Castelló

---

²⁴¹ MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991, p: 41-42 i 47-51.

²⁴² MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991, p: 47-51. MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1991b, p: 1074-1076. ALAMINOS et alii: 1991, p: 276-278.

²⁴³ RAMON: 1995, p: 46.

²⁴⁴ MASCORT; SANMARTÍ; SANTACANA: 1990, p: 173.

²⁴⁵ OLIVER; GUSI: 1991, p: 206- 207

²⁴⁶ OLIVER: 1991, p: 1093- 1095.

²⁴⁷ GUSI; OLIVER: 1987, p: 104- 106. RAMON: 1995, p: 47-57.

serien doncs l'obtenció de metalls com el coure-bronze, el ferro, la plata i peces amortitzades de bronze ²⁴⁸.

La presència comercial fenícia a les regions de Múrcia i Alacant és més una prolongació de l'activitat colonial i comercial d'Andalusia oriental que no una zona dependent d'Eivissa, tal i com apunta M.E. Aubet ²⁴⁹. Grans poblats com Los Saladares (Orihuela, Alacant), Peña Negra (Crevillent, Alacant) i Castellar de Librilla (Múrcia) s'expliquen per un interès fenici veient la seva importància en l'economia de la regió i sobretot el seu control sobre els recursos minerometal·lúrgics. M.E. Aubet defensa per aquesta regió una actuació com a focus de distribució comercial de les mercaderies procedents d'Andalusia cap a les Balears i el Mediterrani central.

Troballes molt disperses indiquen ara per ara una lleu presència comercial fenícia a les zones del Penedès, el Garraf i la vall de Llobregat. Com més avancem cap al nord, el comerç fenici es va fent més esporàdic segons ens ha mostrat fins aquests últims anys el registre arqueològic. Tot i això, al nord-est de Catalunya, al Languedoc i al Rosselló les troballes de ceràmica fenícia d'importació o d'imitació en necròpolis de la zona ens indiquen un comerç fenici anterior a l'arribada dels focs, orientat cap a les comunitats indígenes establertes en els eixos de les principals vies fluvials o terrestres de l'àrea pirenaica, com ara les necròpolis d'Agullana, d'Anglès, de Bellevue (Canet, Perpinyà) o de Grand-Bassin I (Mailhac) entre d'altres, així com en jaciments indígenes de l'interior de la costa que controlen les principals vies de comunicació cap a les reserves locals o atlàntiques de metall ²⁵⁰ tal i com hem apuntat anteriorment.

En aquest sentit, tal com hem vist anteriorment, en el nivell d'ocupació més antic d'Ullastret/Illa d'en Reixac corresponent a la fase IA, del 600 al 575 aC, hi trobem importacions fenícies, especialment àmfores, juntament amb alguna àmfora etrusca i ceràmica a mà de tradició local de Camps d'Urnas. No serà fins la fase següent (IB) quan trobarem les primeres importacions gregues, juntament amb les etrusques i les últimes peces fenícies ²⁵¹. Tal i com apunta G. Camporeale ²⁵², la troballa d'escòries de ferro dins del conjunt tancat del Puig de Sant Andreu fa pensar en els metalls com a mercaderia d'intercanvi, tal i com hem vist confirmar-se pel comerç fenici a l'Empordà. D'altra banda, les troballes d'àmfora fenícia a la Palaiàpolis emporitana ens fan pensar en una mena de *port of trade* (port de comerç) obert tant a les influències i contactes hel·lènics com al món fenici ²⁵³. Però la qüestió de la presència grega a Empúries la tractarem tot seguit.

---

²⁴⁸ OLIVER; GUSI: 1991, p: 202.

²⁴⁹ AUBET: 1994, p: 289- 293.

²⁵⁰ AUBET: 1993, p: 30- 32. GRACIA: 1995, p: 306.

²⁵¹ SANMARTÍ: 1982, p: 284- 285.

²⁵² CAMPOREALE: 1991, p: 68.

²⁵³ SANMARTÍ: 1982, p: 292.

7. Els grecs al Mediterrani occidental

7.1. La fundació d'Empúries

La fundació de la Palaiàpolis s'ha de veure com un port d'escala en la ruta costanera de Massàlia a Tartessos. L'elecció de l'emplaçament just després de creuar el golf de Lleó no és un atzar. Sempre ha estat difícil travessar-lo a causa del mal temps i dels temporals que hi imperen. Aquestes circumstàncies són particularment adverses en la ruta oest-est, en direcció a Marsella, a causa del vent i del corrent general del Mediterrani. El golf de Roses es troba en el seu extrem meridional i constitueix la cala on forçosament arriben tots els vaixells de vela que l'acaben de creuar ²⁵⁴.

Segons E. Sanmartí, l'emplaçament de la Palaiàpolis respon al model focu d'ocupació del territori, més interessat pel comerç marítim que pel cultiu de cereals. En efecte, els focs busquen indrets fàcilment defensables i proveïts de bons ports. Altres assentaments focs amb característiques físiques semblants a les de Empúries podrien ser Alalia i Agde: punts elevats sobre zones pantanoses prop de la desembocadura d'un riu ²⁵⁵. En aquest sentit, els focs practicaven la *emporía*, una tècnica comercial basada en el transport i la distribució de productes naturals o manufacturats, propis i aliens. La Palaiàpolis s'ha de interpretar, doncs, com un centre comercial i no com una colònia de poblament ²⁵⁶.

Sobre la primera instal·lació foca e Empúries no en sabem gairebé res. Hem de situar la seva fundació a inicis del segle VI aC, molt probablement de manera contemporània a la fundació de Massàlia. Seguint el model focu d'ocupació del territori, l'elecció del lloc de la Palaiàpolis es deu a la facilitat de defensar l'indret, a la presència d'un riu que serveix de port i de via de penetració cap a l'interior i a la seva condició de refugi després de creuar el golf de Lleó ²⁵⁷. Segons E. Sanmartí, mentre els grecs de la Palaiàpolis comerciaven amb les terres del sud peninsular, tal com veurem tot seguit, ens imaginem que van a anar teixint una xarxa d'aliances amb el poder local que, més tard, els permetrà d'engrandir l'establiment colonial. Els graus de penetració en el rerepaís emporità en aquest primer moment és encara feble ²⁵⁸. En aquest sentit, veiem com les primeres importacions gregues a l'Illa d'en Reixac no apareixen fins al segon moment d'ocupació de l'indret, a partir del 575 aC ²⁵⁹.

Segons J. Ruiz de Arbulo ²⁶⁰, la fundació d'Empúries a principis del segle VI aC canalitzaria els intercanvis entre els indígenes i els pobles colonitzadors. Així, quan les relacions comercials necessiten superar el volum d'intercanvis del comerç silenciós, neix el port de

---

²⁵⁴ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 117-118.

²⁵⁵ SANMARTÍ: 1990, p: 390- 391.

²⁵⁶ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 116.

²⁵⁷ SANMARTÍ: 1990, p: 393-395.

²⁵⁸ SANMARTÍ: 1990: p: 394.

²⁵⁹ MARTÍN: 1991, p: 98.

²⁶⁰ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 121-127.

comerç garantint una major seguretat i facilitat en l'intercanvi. Empúries marcaria el límit de l'expansió focea a occident i mantindria un contacte estret amb els fenicis d'Eivissa, fet que explicaria la presència d'àmfora fenícia a la Palaiàpolis. Els productes protagonistes de l'intercanvi podrien ser els metalls procedents de les comarques interiors de Catalunya o, fins i tot, vells utensilis de bronze per a ser reciclats tal com sembla indicar el dipòsit de bronzes de Ripoll ²⁶¹.

7.2. Comerç grec i material etrusc al sud de la Península Ibèrica

A inicis del segle VI aC, observem la presència de material d'importació grec al sud de la Península Ibèrica que fins ara havia estat únicament freqüentada pels fenicis. Aquest material grec correspon a la voluntat focea d'arribar al comerç del metall sud-peninsular. Així, trobem ceràmica grega, especialment de luxe, en diversos punts d'aquesta regió datada a finals del segle VII i a inicis del VI aC.

En l'assentament fenici de Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga) de primera meitat del segle VI aC, trobem una zona central reservada a activitats industrials. Segons M.E. Aubet ²⁶², aquestes activitats coincideixen amb un moment d'auge del comerç interregional i mediterrani, segons mostren tant el nombre elevat de ceràmiques fenícies aparegudes a l'interior de la vall de Guadalhorce com les importacions etrusques i greco-orientals ²⁶³. Aquestes importacions corresponen a l'últim moment d'ocupació fenícia de l'illa cap al 580/560 aC, en què s'observa un abandonament sobtat tot i estar en ple auge de producció ceràmica local. Així mateix, són destacables les importacions gregues de Málaga en la colina de La Alcazaba (sector del teatre romà) i en el sondeig d'urgència de l'antic convent de San Agustín ²⁶⁴ on trobem ceràmica jònia i coríntia així com algun exemplar de ceràmica etrusca (càntars de bucchero nero i fragments d'àmfora) ²⁶⁵, tot plegat datat en la primera meitat del segle VI aC. D'altra banda, a Huelva, també s'ha documentat material grec arcaic acompanyat de ceràmiques etrusques (càntars de bucchero nero i àmfores) amb la mateixa cronologia ²⁶⁶.

Fins aquest moment i segons les excavacions, els fenicis havien tingut l'exclusiva comercial entre Tartessos i l'àmbit mediterrani. Alguns investigadors ²⁶⁷ atribueixen a una crisi econòmica fenícia l'arribada del comerç foceu. Però tal com hem vist anteriorment en el cas de la presència fenícia a Eivissa, a Cerro del Villar i a la costa catalana, i segons afirma M.E. Aubet ²⁶⁸, aquesta crisi és inexistent encara a inicis del segle VI aC. Segons J. Casadevall

---

²⁶¹ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 124-125.

²⁶² AUBET: 1994, p: 276-278.

²⁶³ CASADEVALL et alii: 1991, p: 383-389.

²⁶⁴ GRAN-AYMERICH: 1988, p: 201-222.

²⁶⁵ GRAN-AYMERICH: 1988, p: 201-202 i p: 211. RECIO RUIZ: 1990, p: 150-153.

²⁶⁶ FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p: 416-422.

²⁶⁷ FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p: 422-425. GARCÍA CANO: 1991, p: 669-382.

²⁶⁸ AUBET: 1993, p: 25.

et alii ²⁶⁹, el comerç fenici introduiria en les seves xarxes d'intercanvi productes elaborats en territori no fenici, com ara el material de procedència etrusca i greco-oriental que seguiria la tradicional via del Mediterrani central passant per Sardenya. En aquest sentit, hauriem de destacar el paper de Eivissa com a intermediària entre els assentaments d'Andalusia oriental i el Mediterrani central.

D'altra banda, R. Olmos ²⁷⁰ s'inclina per una comercialització focea dels productes etruscs al sud peninsular. Segons ell, estaríem davant d'uns ports oberts i d'un comerç lliure tal com es caracteritza la pràctica de l'*emporìa* mediterrània. Un ambient com aquest fa que no poguem excloure l'arribada de vaixells etruscs en aquesta àrea tot i que ara per ara és difícil parlar-ne. En aquest sentit, J.M. Blázquez és partidari de creure en l'existència de relacions comercials directes però esporàdiques entre Tartessos i Etrúria, així com en la presència d'artesans etruscs a Tartessos tal com mostren algunes peces de bronze i d'orfebreria localitzades a la zona que presenten una gran influència etrusca ²⁷¹.

8. Les primeres importacions etrusques en el seu context històric

Per a estudiar el material etrusc de principis del segle VI aC de les terres peninsulars, cal doncs distingir dues àrees d'influència: la fenícia, que opera en gairebé tota la costa mediterrània, i la grega, centrada essencialment a l'Empordà. Les importacions etrusques localitzades en la primera àrea són força semblants a les documentades a Cartago i a Sicília. En aquest sentit, cal destacar l'absència d'àmfora etrusca en tota l'àrea d'influència fenícia. Per això, la presència constant d'àmfora fenícia en tota la costa ibèrica, ens fa sospitar una situació semblant a la que hem vist en el Mediterrani central: la producció fenícia de vi cobreix les necessitats de la població i no cal importar-ne cap d'altre. Segons D.W.J. Gill ²⁷², els derelictes documentats mostren com la veritable càrrega d'un vaixell està composta per contenidors (d'oli o de vi) que seran els productes principals de l'intercanvi. Rarament la ceràmica fina o els objectes de luxe són transportats tots sols, sinó que més aviat acompanyen aquest carregament principal, encara que també seran objecte d'intercanvi. És més, sovint, són aquests objectes de gran valor i prestigi els que ajuden als mercaders forans a establir contacte amb la població indígena. En aquest sentit, J. Miró ²⁷³ creu que el bucchero documentat en les nostres terres s'ha d'interpretar com una prima o un regal dirigit a les classes dirigents locals a les quals van dirigits aquests productes forans portats pels mercaders fenicis. Així mateix, el bucchero i els

---

²⁶⁹ CASADEVALL et alii: 1991, p: 397-398.

²⁷⁰ OLMOS: 1989,p: 435-436.

²⁷¹ BLÁZQUEZ: 1991, p: 597- 600.

²⁷² GILL: 1988, p: 6-7.

²⁷³ MIRÓ: 1989, p: 21-70.

petits objectes de luxe documentats en ambient fenici sud-peninsular estarien destinats també a ser regals per als indígenes ²⁷⁴.

És doncs en el context d'un més important contacte fenici amb les comunitats del País Valencià i de Catalunya i en el de l'apropament d'Eivissa cap a les comunitats fenícies del Mediterrani central a inicis del segle VI aC, que hem d'explicar el material etrusc documentat en les terres de l'Ebre i potser també el del Migdia peninsular. Tot i això, caldria aprofundir encara més en les investigacions sobre l'Eivissa fenícia per confirmar aquest paper geoestratègic que se li atribueix.

La situació a l'Empordà és una mica més complexa. D'una banda, la presència d'àmfora fenícia en jaciments com Ullastret/Illa d'en Reixac i la Palaiàpolis d'Empúries ens mostra un comerç fenici en aquesta àrea des de finals de segle VII aC i ens fa pensar en els mercaders fenicis com a responsables, aquí també, d'algunes importacions etrusques, tal com apuntava M. Gras ja fa uns anys ²⁷⁵. En aquest sentit, recordem la presència d'importacions etrusques en la fase anterior a les primeres importacions gregues ²⁷⁶ i els productes etruscs de la necròpoli del Portitxol, mercaderia poc freqüent al Midi francès i més corrent en l'àrea d'influència fenícia, tal com hem vist.

Però hi ha una sèrie de punts que voldríem destacar. En primer lloc, els focus s'intal·len a Sant Martí d'Empúries i estableixen un port obert al comerç de la zona, ja sigui als indígenes o als fenicis. Hem vist com al sud de França, els agents comercials etruscs transportaven també productes grecs gràcies a les relacions establertes entre les dues comunitats als *emporía* d'Etrúria meridional. En aquest sentit, cal tenir igualment en compte la situació inversa apuntada per M. Cristofani en què els vaixells grecs podrien participar en el tràfic comercial etrusc del Midi francès ²⁷⁷. Per tant, cal considerar tant els vaixells etruscs com els grecs els responsables de l'arribada dels productes d'importació.

La situació del Golf de Roses com a continuació de la ruta comercial del Golf de Lleó fa que molts investigadors es preguntin sobre l'arribada de naus etrusques procedents del sud de la Gàl·lia a les terres empordaneses. Encara que el comerç etrusc al Migdia francès se centri sobretot en la Provença i el Llenguadoc oriental, cada cop són més nombroses les troballes etrusques a l'Empordà, si bé encara som molt lluny dels percentatges documentats al sud de la Gàl·lia. Cal dir que, ara com ara, les importacions etrusques de l'Empordà sempre apareixen associades a material grec (a excepció de la fase IA d'Illa d'en Reixac) tal com confirmen les excavacions recents a la Palaiàpolis emporitana. Tot i això, M.A. Martín és

---

²⁷⁴ ALVAR: 1988, p: 384.

²⁷⁵ GRAS: 1974, p: 123-139.

²⁷⁶ Àmfores etrusques que podrien aparèixer associades a material fenici a la fase IA d'Ullastret/Illa d'en Reixac, que ja hem mencionat anteriorment (veure l'apartat referent a les importacions de l'Illa d'en Reixac i al comerç fenici a la costa catalana).

²⁷⁷ CRISTOFANI: 1983, p: 47.

partidària de l'arribada de vaixells i de comerciants etruscs a l'Empordà a la primera meitat del segle VI aC al mateix temps que ho feien els grecs foceus²⁷⁸.

Però, tal i com apunta J. Miró²⁷⁹, no hem de veure els agents comercials de les diferents ètnies com a blocs antagònics sinó com a grups imbricats, d'acord amb els carregaments mixtos dels vaixells. Per tant no sembla erroni pensar en agents comercials grecs i, en algun cas, també fenicis que transportin productes propis i d'altres procedents dels *emporía* d'Etrúria meridional.

Ara com ara, no podem afirmar que hi hagué un comerç etrusc regular a Empúries al primer quart del segle VI aC, tot i que no es poden negar contactes esporàdics. Efectivament, podríem veure alguns mercaders etruscs com a responsables de la introducció a les nostres terres d'alguns productes forans. En aquest sentit, creim que cal centrar les futures investigacions en la figura d'un agent comercial mediterrani que participa de les diverses corrents comercials que li són favorables, adaptant-se a les diverses ofertes i demandes, segons el país o la regió.

Només les futures excavacions en nivelles arcaics de principis del segle VI aC ens ajudaran a conèixer millor tot aquest comerç del Mediterrani occidental. En aquest sentit, creiem essencial dur a terme excavacions arqueològiques en tota l'àrea empordanesa per a comprovar quina fou la difusió, des d'Empúries, dels productes forans i, en especial, dels etruscs ja que, a excepció d'Ullastret i de La Fonollera, no sembla que n'hàgim detectat enlloc més. No descartem que, en el futur, noves troballes d'importacions etrusques en la mateixa Empúries i en altres i nous punts del nord-est de Catalunya ens mostrin que el contacte amb aquesta ètnia fou més intens del que creiem ara.

---

²⁷⁸ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1987, p: 20.

²⁷⁹ MIRÓ: 1989, p: 21-70.

CAPÍTOL III

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DE PLE SEGLE VI A.C.

1. El jaciment d'Ullastret/Puig de Sant Andreu (Baix Empordà)

1.1. Les importacions etrusques de la troballa tancada

1.1.1. Copa antropopròsopa

La copa es troba conservada al Museu d'Ullastret amb l'inventari *Ullastret 1099*. Fou reconstruïda i restaurada lleugerament tot i que falten fragments petits en el cos. Segons G. Trias i A. Arribas, a seva alçada és d'uns 9 cm, el diàmetre de la boca és de 9.5 cm i el del peu de 4.5 cm¹ (Lám. XIV, 1, 3 i XV, 1).

Té una forma globular amb el llavi sortint inclinat, una ansa doble amb una ranura longitudinal. En la part oposada a l'ansa, hi veiem una cara amb el nas, les orelles, la boca, les celles i els ulls en relleu. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas, l'argila és rosada-groguenca molt fina i lleugerament micàcia. L'interior presenta un vernís amb una capa negro-amarronada. El llavi sortint és adornat amb unes línies concèntriques vermell-vinosa i negrosa. L'ansa és vernissada d'un color negro-ammarronat. A l'exterior, el llavi, la part inferior del cos i el peu tenen el mateix vernís vermell vinós i negro-marronós. El vernís del cos segueix les protuberàncies de la cara modelada sobre el vas. Entre els ulls i la boca i entre les celles i les orelles, hi veiem unes creus de Sant Andreu pintades amb el mateix tipus de vernís i una altra creu incisa a l'interior. Entre l'orella i l'ansa, a cada costat, hi trobem una figura pintada d'una au dirigint-se cap a la dreta. Aquestes aus estan representades amb unes taques de vernís ovalades, irregulars i alineades, i amb uns remes tirats enrera en actitud de nadar. És interessant destacar que la representació del cos està reforçada per dues incisions horitzontals i per quatre de oblíquies que segueixen l'orientació de les ales. Així mateix, gràcies a la bona conservació de l'ull de l'au de la dreta, hi podem veure també un petit cercle incís que ressegueix aquesta forma.

La tipologia d'aquest vas correspon a l'última fase de la producció etrusco-coríntia limitada, segons M. Martelli², a flascons i ungüentaris com ara els alabastres, els aríbals i les pixis i a vasos de petites dimensions realitzats a vegades amb afegits plàstics (com les tasses andropòsopes). A partir el 590 aC aproximadament, s'inicia la producció etrusco-coríntia del *Ciclo dei Rosoni*. Es tracta d'un taller d'Etrúria Meridional que produeix una ceràmica vernissada caracteritzada per unes seqüències d'ocells intercalats per rosetes o per taques. Els diferents pintors es distingeixen només pel grafit, en particular el de les ales, que cada cop tendeix a fer-se de manera menys acurada i més sumària, tal com ens mostra G. Colonna en un seu estudi sobre aquest cicle decoratiu³. El grup a *Maschera Umana* deriva d'aquesta mateixa escola i opera cap a mitjans de segle. Segons G. Colonna⁴, el seu repertori

¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23-27.

² MARTELLI: 1987, p: 29

³ COLONNA: 1961, p: 49, fig.1.

⁴ COLONNA: 1959-60, p: 131-133.

formal es distingeix per tasses amb la representació d'una cara humana, per *kylikes*, copetes amb peu, alabastres i pixis. El motiu decoratiu es caracteritza per frisos d'ocells orientats cap a la dreta i amb les ales obertes: en les tasses, els ocells són un per banda de la cara del vas, en les copes, són dos per a cada costat i en la resta de formes, són tres en sèrie contínua. Els motius de reompliment es limiten a unes creus en les tasses i a unes gotes oblongues en les copetes i *kylikes*. Els grafitis de les plomes dels ocells es redueixen a unes línies oblíques llargues i pròximes entre elles, cinc en els primers exemplars per a arribar a tres en els més tardans. Podem constatar com totes aquestes característiques corresponen també a la copa de Ullastret i això fa que poguem ubicar-la dins d'aquesta producció. El fet que els grafitis de les plomes de les aus de la nostra copa siguin quatre, fa que la situem en un moment intermedi de la producció.

Són força nombrosos els exemplars de tasses antroposopes localitzades a Itàlia: a Tarquinia, a Veio, a l'àrea sagrada de San Omobono (Roma) ⁵ i el conservat al Museu Cinquantenaire de Brussel·les ⁶ entre d'altres. Però a més d'aquestes tasses, cal tenir en compte altres produccions del taller, com ara els *kylikes* i els vasos plàstics en forma de mona ⁷ localitzats també en nombrosos punts d'Etrúria meridional. Pel que fa a la datació, J.G. Szilágyi proposa el seu inici cap al 560 i el seu final al 540-530 aC aproximadament a partir de troballes més recents que ho corroboren ⁸.

La localització del taller productor ha estat objecte de discussió. Donat que el *Ciclo dei Rosoni* era produït a Vulci i que el grup de *Maschera Umata* és una producció tardana d'aquesta escola, G. Colonna ha defensat sempre la localització del taller a Vulci ⁹. Però segons J.G. Szilágyi, la major part dels exemplars coneguts no procedeixen d'aquesta ciutat sinó de Cerveteri, Veio, Roma, Satrico entre d'altres llocs. Per tant, segons ell, encara que la tradició artística ens remeti a Vulci, cal pensar que la localització del taller de fabricació es troba en un altre punt, probablement a Cerveteri ¹⁰. Així veiem com els vasos del grup a *Maschera Umata*, utilitzats per a beure i per les libacions, enllacen amb les altres produccions ceretanes (bucchero, àmfors) característiques d'aquest moment de creixement econòmic de la ciutat.

1.1.2. Àmfora etrusca

Es troba conservada al Museu d'Ullastret, molt fragmentada però restaurada amb quasi tots els fragments originals. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas ¹¹, l'argila és porosa, fina amb fragments de mica en la superfície. Els cos té un color vermellós tot i que la meitat inferior és més negrosa. Aquesta diferència de coloració i la gran porositat del sector més

⁵ COLONNA: 1959-60, p: 127-128.

⁶ *Corpus Vasorum Antiquorum. Belgique*, fasc. III, IIIcB, lám. 2, n° 3.

⁷ SZILÁGYI: 1972, p:111-126.

⁸ SZILÁGYI: 1972, p: 118.

⁹ COLONNA: 1985, p: 14.

¹⁰ SZILÁGYI: 1977, p: 61-62.

¹¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 32-34, fig. 2.3.

obscur indicaria que l'àmfora va patir l'acció del foc un cop ja era trencada. Segons aquests mateixos autors, la peça medeix uns 51.8 cm d'alçada, 24 cm d'amplada màxima i el diàmetre de la boca és d'uns 13.2 cm (Làm. XIV, 2)

Pel que fa a la forma, és llarga i acabada en punta. La seva panxa és afusada i estreta. Té un llavi curt i arrodonit sobre un coll ben marcat i unes anses gruixudes. Sens dubte, es tracta del tipus 3B de Py¹² amb una cronologia de 625-525 aC. Exemplars semblants són molt freqüents al llarg de tota la costa sud-gal·lica tal com ens indica el mateix M. Py: Marsella, Saint-Blaise, La Liquière, Pech-Maho, derelictes del Cap d'Antibes ... Així mateix, correspon al tipus EMC de Gras¹³ documentat al Tirrè meridional i a Cartago a més de la mateixa Etrúria (Cerveteri, Tarquinia, Vulci, Orbetello, Vetulonia), tipus que cal relacionar amb prototipus fenicis.

1.1.3. Càntar de bucchero nero

Conservat al Museu d'Ullastret amb l'inventari *Ullastret 1096*. Falta bona part del cos i un fragment d'una ansa. Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas¹⁴, la seva alçada és de 13 cm amb anses i 7, 6 cm sense; el diàmetre de la boca és de 10, 5 cm i el del peu 5, 2 (Làm. XIV, 4 i XV, 1).

Per la seva forma i pasta, es tracta sens dubte d'un càntar de bucchero nero etrusc. El peu té una forma troncocònica o de trompeta i és discoïdal a la base. Les anses són altes i de cinta. Tot i no tenir decoració a la carena, podem associar la nostra peça amb el tipus 3e de T.B. Rasmussen, tipus més popular a Etrúria i més exportat, amb una cronologia d'últim quart del segle VII-mitjans del VI aC¹⁵. Correspon també al càntar de tipus 3 de M. Gras documentat a Sardenya, caracteritzat per un peu de trompeta i la falta de decoració, amb una datació que arriba fins mitjans de segle per a alguns exemplars¹⁶.

Entre el punts on s'han localitzat càntars de bucchero nero, podem destacar Saint-Blaise on se n'han trobat tant amb decoració incisa o impresa com sense¹⁷. Així mateix, també podem citar els exemplars procedents dels *oppida* de la Font du Coucou i de La Liquière (Gard)¹⁸, de la fossa d'ofrenes de La Monédière (Bessan)¹⁹ o de la necròpoli de Saint-Julien de Pézénas (Hérault)²⁰ entre d'altres. És interessant destacar la presència de dos fragments de càntars de bucchero nero a la troballa submarina de Esteu dou Mieù (Marsella) i els prop de quaranta exemplars trobats al derelictes del Cap d'Antibes²¹.

¹² PY: 1985, p: 78, p: 80, fig. 5.

¹³ GRAS: 1985, p: 328-329.

¹⁴ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 27-32.

¹⁵ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

¹⁶ GRAS: 1974, p: 88.

¹⁷ BOULOUMIÉ: 1979, p: 111-123.

¹⁸ PY; TENDILLE: 1975, p: 33-66, fig. 23. PY: 1979, p: 147-161.

¹⁹ NICKELS; GENTY: 1974, p: 25-57.

²⁰ ROBERT: 1979, p: 139-145.

²¹ BOULOUMIÉ: 1982b: p: 14-20.

1.2. La troballa tancada

Fou trobada en la desena campanya d'exacavació al 1959 al Camp Alt de Sagrera del Puig de Sant Andreu. La troballa se situa en el parament interior de la muralla sud-oest del recinte habitat, al tall L5B, estrat VIIIb.

A més de les troballes d'origen etrusc, s'hi ha localitzat un *olpe* de ceràmica jònio-focea amb decoració pintada i una àmfora de boca plana, ambdós datats a la primera meitat del segle VI aC, quatre fragments decorats amb motius de línies i punts pintats que pertanyen a un mateix vas, una fusaiola, ceràmica comuna a mà procedent d'una urna, un fragment d'ímbrex amb les parets força gruixudes, fragments de escòries de ferro i de "matèries foses" ²².

Segons A. Arribas i G. Trias de Arribas, aquest nivell no s'ha pogut posar en relació directe amb cap tipus de construcció. Per tant, aquests autors apunten la possibilitat que els límits de la suposada habitació no s'hagin trobat encara o bé que es tracti de les restes d'una sepultura, a causa de la presència de fragments d'una urna indígena i de restes òssies disperses arreu de la troballa ²³. D'altra banda, segons E. Sanmartí ²⁴, aquest conjunt tancat no seria més que el mobiliari d'una tomba de la necròpoli d'Illa d'en Reixac, situada en el sector on, més tard, s'aixecarà la muralla més antiga de l'*oppidum* d'Ullastret. Excavacions recents a la zona sud-oest del poblat han posat al descobert un fons de cabana sobre la roca mare, al mateix nivell d'ocupació on es va trobar el conjunt tancat. Segons A. Martín, aquest fet confirma la primera ocupació de l'indret a la primera meitat del segle VI aC com a hàbitat i no com a necròpoli ²⁵.

Els elements que componen aquest conjunt tancat s'atribueixen al comerç del vi, fet que pot ser la prova d'un *chieftain's trade* (comerç entre caps locals). Aquest tipus de comerç es basa en una economia de béns de prestigi on un grup social té el control sobre uns recursos que només poden ser obtinguts a través del comerç exterior. Al mateix temps, aquest grup té també un domini polític sobre els recursos locals que són d'interès per a aquest comerç extern. Estem, doncs, davant d'una societat jerarquitzada on el cap local és l'únic que obté les mercaderies provinents d'una font estrangera i que les pot redistribuir entre els grups que depenen d'ell ²⁶. En aquest sentit i tal com defensa G. Camporeale ²⁷, la presència de les tres peces etrusques apunta la pràctica del simposi com a manifestació de caràcter aristocràtic. Les escòries de ferro del mateix conjunt tancat fan pensar en aquest metall com a mercaderia d'intercanvi per a l'obtenció dels béns de luxe.

El concepte de "conjunt tancat" comporta la idea d'horitzó cronològic homogeni, és a dir, tots els objectes que el componen varen ser dipositats en el mateix moment. Si les

²² ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23-27.

²³ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 19-21.

²⁴ SANMARTÍ: 1982, p: 292.

²⁵ MARTÍN: 1990, p: 363. MARTÍN: 1991, p: 97-98.

²⁶ FRANKENSTEIN; ROWLANDS: 1978, p: 75-81.

²⁷ CAMPOREALE: 1991b, p: 67-68.

primeres produccions a *Maschera Umana* daten del 560 aC, aquesta data ens marca un límit *post quem*. La resta d'objectes ens porten també cap a una cronologia de mitjans del segle. Per tant, seria aquest el moment del seu enterrament.

1.3. Altres troballes etrusques

Altres fragments d'importacions etrusques del Puig de Sant Andreu es localitzen també a l'angle sud-oest de l'*oppidum*, en els nivells més profunds. Tal com afirma M.A. Martín ²⁸, les estructures localitzades recorden els fons de cabana de l'Illa d'en Reixac i el material trobat es caracteritza fonamentalment per ceràmica a mà semblant a la de l'Illa de nivells contemporanis, així com per algunes ceràmiques a torn: fragments de bucchero i d'àmfora etrusca, ceràmica grisa grega d'Occident, àmfora massaliota antiga i gerres ibèriques pintades de tipus vell. No trobem ni àmfora fenícia, ni copes jòniques de tipus B2 contràriament al que s'esdevé a l'Illa en aquest moment.

El material etrusc d'aquest sector estaria doncs compost per ²⁹ un fragment de cos i d'ansa de càntar de bucchero nero (sense número d'inventari) procedent del talús divisor i entre les habitacions sud-oest número 4 i número 0, estrat d=X. (Làm. XV, 2). Tota la ceràmica localitzada és a mà excepte el fragment mencionat, dos fragments d'àmfora etrusca i dues àmfores àcromes, totes informes. De l'estrat b=VIII, en procedeix un fragment d'ansa de càntar (sense número d'inventari) en un context de ceràmica a mà i de fragments informes d'àmfora pintada ³⁰. (Làm. XV, 3)

De l'habitació sud-oest número 4, estrat IX, en procedeix un fragment de paret i ansa d'àmfora etrusca (sense número d'inventari) classificada com a tipus 3A2 ³¹ (Làm. XV, 4), en un context d'abundant ceràmica a mà i poca a torn, entre la qual destaquem una ansa d'àmfora massaliota, diversos fragments de ceràmica grisa grega d'Occident i un fragment de ceràmica ibèrica pintada.

A l'habitació sud-oest número 4 i número 0, sota els estrats "d" i "e", hi trobem un fragment de paret i d'ansa d'àmfora etrusca del tipus 3A2 (sense número d'inventari) (Làm. XVI, 1) i una vora amb coll també d'una àmfora etrusca que seria del tipus 3A5 (sense número d'inventari) (Làm. XVI, 2). El context està compost per abundant ceràmica a mà així com fragments d'àmfora i de ceràmica ibèrica pintada ³².

---

²⁸ MARTÍN: 1985, p: 81-83.

²⁹ El material etrusc procedent d'Ullastret/Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac es troba en reserva d'estudi. No havent-hi pogut tenir accés, tot el material etrusc citat corresponents als dos jaciments es basen en les diverses publicacions citades.

³⁰ MARTÍN: 1985, p: 83, fig. 5.1; 5.2.

³¹ MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.5.

³² MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.3, 5.4.

L'adscripció tipològica d'aquests últims fragments amfòrics es basa en el primer estudi de M. Py del 1974³³. Les diferències entre els diversos subgrups del grup 3A, es basaven en la pasta: color, desgreixant, presència o absència d'engalba. Al 1985, M. Py en presenta una revisió que aclareixen aquestes subdivisions. Així, els diferents subgrups del tipus 3A formarien part d'un únic grup caracteritzat per una mateixa forma però amb pastes de tonalitats molt diferents. La seva datació oscil·laria entre finals del segle VII i el 525 aC com a molt tard³⁴. Els dos fragments del Puig de Sant Andreu del tipus 3A2 correspondrien doncs a aquesta classificació i cronologia.

D'altra banda, M. Py distingeix una diferència pel subgrup 3A5 tant pel que fa a la forma com a l'engalba. Es tractaria doncs de la forma 3C amb una cronologia que oscil·la entre el 525 i el 375 aC³⁵.

1.4. El jaciment del Puig de Sant Andreu

El poblat està situat sobre un promontori de forma triangular, a uns 900 m del jaciment de l'Illa d'en Reixac. També forma part de la conca del riu Daró que comunica l'interior amb la zona costanera, tal com hem vist en l'estudi referent a La Fonollera del capítol anterior.

Els sectors est i oest estan formats per penya-segats que en dificulten l'accés. A la zona sud-oest de *l'oppidum* és on s'han trobat els materials més antics i on tindriem restes de la primera ocupació del poblat anterior a la construcció de cases amb paret de pedra i planta rectangular. Excavacions recents han confirmat la funció d'hàbitat d'aquest sector del jaciment, seguint la tradició local de les cabanes enfonsades al subsòl, i l'han situat cronològicament dins la primera meitat del segle VI aC³⁶. Sembla que les primeres construccions de pedra es comencen a aixecar a la primera meitat del segle V aC com a molt tard i la muralla inferior seria posterior³⁷.

2. El jaciment d'Ullastret/Illa d'en Reixac (Empordà)

2.1. les troballes etrusques

La major part de troballes procedeixen de la cala A1 a la part alta del turó. De l'estrat VIa en prové un fragment de carena d'un càntar de bucchero nero conservat al museu

³³ PY: 1974, p: 168-193.

³⁴ PY: 1985, p: 74-78.

³⁵ PY: 1985, p: 78.

³⁶ MARTÍN: 1991, p: 98. MARTÍN: 1990, p: 36-37.

³⁷ MARTÍN: 1990, p: 37-40.

d'Ullastret amb l'inventari I 7039. (Làm. XVI, 3) El seu context arqueològic està compost per importacions jònies (copa B2), fragments informes d'àmfora etrusca i àmfora fenícia ³⁸.

De l'estrat V provenen dos fragments de vora de càntar (I 2451 i I 2575) (Làm. XVI, 4 i XVI, 5 respectivament) i un fragment de la part superior d'una ansa d'àmfora etrusca unida a un fragment de paret (I 7405) ³⁹ (Làm. XVI, 6). En el seu mateix context arqueològic apareixen diversos fragments d'àmfora fenícia i un de la Grècia de l'Est ⁴⁰.

A l'estrat IV trobem fragments d'ansa de càntar de bucchero nero (I 7519 i I 231) (Làm. XVII, 1 i XVII, 2 respectivament), un fragment d'una vora també de càntar (I 1512) (Làm. XVII, 3) i una vora amb un troç del coll d'una àmfora etrusca (I 223) (Làm. XVII, 4) del tipus 3A ⁴¹.

A l'estrat III hi trobem dos fragments d'ansa d'àmfora etrusca (I 3822 i I 5862), (Làm. XVII, 5 i XVII, 6 respectivament). En aquest estrat, però, ja no es documenta cap fragment de bucchero etrusc ⁴².

Als Departaments 1 i 4 excavats per M. Oliva al 1965 i 1966 respectivament també hi trobem algun fragment etrusc. De l'estrat V del primer provenen uns fragments de bucchero tant sols mencionats en la publicació de l'excavació ⁴³. En el mateix context arqueològic trobem fragments d'àmfora de boca plana, ceràmica pintada, ceràmica a mà, un fragment de *kylix* jonio-foceu i una fusaiola. M. Oliva data l'estrat a la segona meitat del segle VI aC. De l'estrat VIII del Departament 4 prové un fragment de vora d'àmfora etrusca (inventari I 105970) (Làm. XVII,7) ⁴⁴, probablement del tipus 3A o 3B datat per M. Py entre el 625 i el 525 ⁴⁵. Com a context arqueològic trobem ceràmica a mà i a torn en quantitats semblants. La ceràmica a torn és dels tipus grisa grega d'Occident, pseudo-jònica i ibèrica pintada i es pot ubicar a la segona meitat del segle VI aC.

2.2. El jaciment

Els sis estrats documentats en les excavacions de l'Illa d'en Reixac correspondrien a tres moments d'ocupació. El nivell més antic d'ocupació correspon a la fase Illa Ia, datada entre el 600 i el 575 aC, caracteritzada per un poblat de cabanes enfonsades amb material ceràmic majoritàriament a mà i alguna importació d'àmfora fenícia ⁴⁶, tal com hem vist en el capítol anterior. A la fase Illa Ib, a la qual correspon l'estrat VIa, datat entre el 575 i el

³⁸ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.1.

³⁹ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.2, 2.3, p: 82, fig. 3.5.

⁴⁰ MARTÍN: 1991, p: 99.

⁴¹ MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.4, 2.6, 2.7, p: 82, fig. 3.1.

⁴² MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 3.6, 3.7.

⁴³ OLIVA: 1976, p: 751-752.

⁴⁴ MARTÍN: 1985, p: 81, fig. 3.4.

⁴⁵ PY: 1985, p: 74-78.

⁴⁶ MARTÍN: 1991, p: 98.

550/540 aC, trobem, a més, importacions etrusques i jònies, tal com hem vist unes línies més amunt. Fins aquest moment, la vida en el poblat seguiria sense modificació de les estructures tot i els contactes culturals ⁴⁷. Tot seguit es documenta un breu moment de desocupació (estrat V) amb escassos materials arqueològics i de cronologia semblant a la fase anterior.

La fase IIIa II corresponent a l'estrat IV i datada entre el 550/540 i el 525 aC, es caracteritza per construccions sòlides amb parets de pedra i de planta rectangular ⁴⁸. El material ceràmic a mà disminueix considerablement a favor de les produccions a torn juntament amb elements d'importació jònia i àtica de figures negres ⁴⁹. La fase III (estrat III i següents) correspon a la tercera ocupació del jaciment a partir de finals del segle VI aC ⁵⁰.

Enllaçant amb el capítol anterior i segons M.A. Martín ⁵¹, hem de situar el moment final de les importacions de bucchero cap al 540/530 aC al mateix moment que comença a desaparèixer també al sud de França. Les àmfores continuen exportant-se tot i que també pateixen una disminució en aquest moment.

3. La necròpoli de la muralla nord-est a Empúries

3.1. Les troballes etrusques

Les peces foren localitzades entre el 1952 i el 1954.

3.1.1. Incineració nº 4: càntar de bucchero nero

La Incineració número 4 es troba una mica apartada de la muralla romana. Constatem una forta cremació sobre la roca tot i que no es documenten restes de cendres en cap urna. El càntar medeix uns 15 cm d'alçada, incloent-hi les anses. El diàmetre de la vora és d'uns 13,7 cm i el del peu uns 6,7 cm ⁵². Es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries amb el número d'inventari 2163 (Làm. XVIII, 1; XXVIII, 4).

Es tracta del típic càntar tipus 3e de T.B. Rasmussen ⁵³ que ja hem estudiat anteriorment. Té el peu en forma de trompeta i és molt estret en la junció amb el cos. Les anses són altes i de cinta. Pel que fa a la decoració, aquesta es troba tant sols en la carena de la peça i està composta per unes petites ranures verticals. (Làm. XVIII, 2) La seva fabricació oscil·la doncs entre l'últim quart del segle VII i mitjans del VI aC. Correspon també al tipus 3 de M. Gras caracteritzat per tenir un peu en forma de trompeta i per la falta de decoració ⁵⁴. Ens

⁴⁷ PONS: 1984, p: 99.

⁴⁸ MARTÍN: 1991, p: 98.

⁴⁹ PONS: 1984, p: 99.

⁵⁰ PONS: 1984, p: 99-100.

⁵¹ MARTÍN: 1991, p: 99.

⁵² ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 383, fig. 348 nº11, làm. XVI nº9.

⁵³ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

⁵⁴ GRAS: 1974, p: 88.

remetem a l'anàlisi del càntar de la troballa tancada del Puig de Sant Andreu per veure la difusió d'aquest tipus en el Mediterrani occidental.

En aquesta mateixa incineració hi trobem un *lekythos* àtic de figures negres datat a l'últim quart del segle VI aC⁵⁵, una copa de bandes àtica, dos aríbals corintis d'estil Corinti Recent II datats també a l'últim quart del segle VI aC⁵⁶, un aplic d'or en forma de roseta amb paral·lels a la Sardenya púnica, una fíbula de plata i un braçalet de bronze. Recenment, J. Barberá ha datat la incineració entre el 530 i el 510 aC i insisteix en el caràcter no indígena del difunt, degut a la quantitat de vasos importats localitzats i al fet que tres d'ells continguessin oli perfumat, element impropï en una tomba ibèrica⁵⁷. Si bé la datació de l'enterrament ens sembla correcta, segons el nostre parer, la seva interpretació no té fonaments científics. Efectivament, encara que aquests elements d'importació no siguin característics del món ibèric d'aquest moment, això no exclou que, en algun cas, sobretot en el si dels grups més poderosos, es produís una major influència i un contacte més estret amb l'element grec. Creiem, doncs, que la presència de vasos importats i d'oli perfumat són arguments insuficients per a determinar el caràcter forà de l'individu incinerat. Recordem que l'establiment grec a Empúries comporta, en el món indígena, el despertar d'un interès per les noves formes de vida hel·lèniques i, en conseqüència, un increment de les relacions⁵⁸.

3.1.2. Incineració nº 7: *oenochoe* de boca trilobada

Troblem les restes de la incineració dipositades sobre la mateixa roca. L'*oenochoe* es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries l'inventari 2162. Medeix uns 25 cm d'alçada. El diàmetre de la vora és d'uns 12 cm i el del peu d'uns 11,4 cm. Ha estat reconstruït⁵⁹ (Làm. XIX, 1; XXIX, 1).

Es tracta d'una peça de bucchero nero etrusc. Presenta un cos arrodonit i un peu baix en forma d'anella. El coll no és molt llarg. La boca és trilobada amb dues orelles a la part posterior, al costat de l'ansa de cinta. No presenta cap mena de decoració. Correspon al tipus 7e de T.B. Rasmussen⁶⁰, adscripció atribuïda també pel mateix autor⁶¹. Sembla ser una forma molt comuna a la primera meitat del segle VI aC, i el seu moment de màxim esplendor es troba al segon quart d'aquest segle. És probable que continuï durant el tercer quart del segle. M. Py data aquest tipus entre el 600 i el 525 aC⁶². Segona M. Gras, caldria situar la seva fabricació a inicis del segle VI aC⁶³.

⁵⁵ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 57-58.

⁵⁶ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 57-58.

⁵⁷ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁵⁸ SANMARTÍ: 1993, p: 88.

⁵⁹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 385, fig. 351 n°2. làm. XVI n°2.

⁶⁰ RASMUSSEN: 1979, p: 84-85.

⁶¹ RASMUSSEN: 1979, p: 150.

⁶² PY: 1993, p: 139.

⁶³ GRAS: 1974, p: 105.

El seu context arqueològic està compost únicament per fragments indeterminables de ferro ⁶⁴. Segons J. Barberá ⁶⁵, un paral·lel localitzat a la necròpoli de Las Peyros (Couffoulens, Aude) ens donaria una cronologia de 560-540 aC.

Peces semblants a la nostra s'han localitzat al derelictes del Cap d'Antibes ⁶⁶ i a Saint-Blaise ⁶⁷, per exemple. Així mateix, de la necròpoli de Tharros provenen onze exemplars tal com apunta M. Gras ⁶⁸.

3.1.3. Incineració n° 9: *kylix* etrusco-corinti

Es troba en un enfonsament natural de la roca on també s'hi han localitzat restes de cendra. Es tracta d'una copa conservada al Museu Monogràfic d'Empúries, sense número d'inventari. Medeix uns 74 mm d'alçada i 126 mm de diàmetre de la boca. Fou reconstruïda i restaurada ⁶⁹ (Làm. XIX, 2).

Té una pasta de color marró groguenc. Pel que fa a la seva forma, el llavi és sortint, el cos arrodonit, el peu baix i té dues anses horitzontals més aviat curtes (Làm. XXIX, 2). Segons G. Trias de Arribas ⁷⁰, derivaria d'un prototipus del Corinti Mig. Es tractaria de la copa amb el llavi sortint d'influència jònica amb el llavi elevat i el cos profund que apareix en el repertori corinti des del primer quart del segle VI aC ⁷¹. Tot i això, segons el nostre parer, el prototipus grec podria ser també la copa jònica A2 ja que, a partir de mitjans de segle VI aC, les influències greco-orientals a Etrúria comencen a ser més importants. Així, trobem copes pertanyent a l'estil decoratiu del *Ciclo dei Rosoni* amb una forma derivada d'aquest prototipus joni, com ara un exemplar de la necròpoli de la Osteria de Vulci ⁷² o la copa de la col·lecció Ciacci de Grosseto datada al segon quart del segle VI aC ⁷³.

La nostra peça està decorada amb un vernís vermellós alternant en algun punt amb un color més negrós. Tot i el mal estat de conservació de la decoració, podem entreveure unes incisions que correspondrien al motiu decoratiu del *Ciclo dei Rosoni* (Làm. XXIX, 3). En efecte, dues incisions horitzontals i tres d'oblíquies al cos de la peça així com una petita incisió circular ens indiquen la representació característica de les ales i de l'ull pertanyent a una au d'aquest taller decoratiu, més concretament a la producció del grup a *Maschera Umana*. Les restes de pintura a penes ens deixen veure la representació dels caps i del cos dels ocells. La

⁶⁴ ALMAGRO: 1955, p: 385.

⁶⁵ BARBERÁ FARRAS: 1990, p: 203.

⁶⁶ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 21-25.

⁶⁷ BOULOUMIÉ: 1979, p: 120 i sgs.

⁶⁸ GRAS: 1974, p: 97-106.

⁶⁹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 387, fig. 353 n° 12 i 14, làm. XVI n°5.

⁷⁰ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 50.

⁷¹ PAYNE: 1931, p: 310

⁷² RIZZO: 1990, p: 96, fig. 174.

⁷³ DONATI; MICHELUCCI: 1981, p: 168, n° 407.

peça tindria doncs dues aus representades a cada costat del cos tal i com és característic en els *kylikes* d'aquesta producció⁷⁴. La seva datació se situaria entre el 560 i el 540/530 aC.

Altres peces semblants han estat localitzades en la mateixa Etrúria com ara a Veio, Caere, Orvieto, Chiusi, Tolfa i fins i tot a Roma, entre d'altres indrets⁷⁵. Ens interessa destacar, però, la localització d'aquestes copes en territori forà, com ara l'exemplar procedent d'una necròpoli de Cartago⁷⁶. Així mateix, del derelicte etrusc del Cap d'Antibes, en provenen dos exemplars que, amb tota seguretat, pertanyen al grup a *Maschera Umana*⁷⁷.

Segona J. Barberá⁷⁸. La peça es troba associada a un pixis corinti amb la seva tapadora datat cap al 575 aC. Aquest mateix autor interpreta la nostra copa etrusco-coríntia com una copa jònia tipus A 1/2, datable entre el 630 i el 600 aC. Formant part del mateix aixovar, trobem també dues petites urnes funeràries fetes a mà, dues fíbules de bronze, un fragment d'una vareta de bronze, fragments d'un casc de bronze, un possible fragment d'un estrígil de bronze, fragments de dos ganivets de ferro, una virolla de ferro i una punta de llança de ferro que ens fa pensar en la tomba d'un guerrer. Segons J. Barberá⁷⁹, la falta del típic fermall ibèric i de la punta de javelina així com la presència de les dues importacions ceràmiques ens fa creure que podria no tractar-se d'un íber. Tot i això, al igual que en el cas de la Incineració n°4, creiem que la falta dels dos elements metàl·lics i la presència de peces d'importació no són determinants per a afirmar el caràcter forà de la incineració.

3.1.4. Incineració n° 13: dos càntars de bucchero nero

La Incineració es localitza en el retall rocós del sòl, excavat en part artificialment. En provenen dos càntars de bucchero nero conservats al Museu Monogràfic d'Empúries que es diferencien entre ells per l'alçada del peu⁸⁰.

El càntar de peu alt medeix uns 10.5 cm d'alçada i el diàmetre de la vora és de 6 cm. Es conserva amb el número d'inventari 2153. (Làm. XX, 1: XXX, 1) Es tracta del mateix tipus de càntar 3e de T.B. Rasmussen⁸¹ ja estudiat. Així doncs, presenta un peu en forma de trompeta que s'estreny força per a la junció amb el cos de la peça. Les anses són de cinta i no presenta cap decoració ni en la carena ni sota la vora, la seva cronologia oscil·la entre finals del segle VII i mitjans del VI aC. Correspon també al tipus 3 de M. Gras (càntars amb peu de trompeta sense decoració)⁸².

⁷⁴ Ens remetem a l'estudi de la copa antropoprosopa d'Ullastret per a l'estudi de la producció del grup a *Maschera Umana*.

⁷⁵ COLONNA: 1959-60, p: 128-130.

⁷⁶ BOUCHER: 1953, p: 32, n° 136, làm. XVIII.

⁷⁷ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 26 n° 101, p: 30 n° 106, p: 32.

⁷⁸ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁷⁹ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 203.

⁸⁰ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 392-393, fig. 358 n°7, làm. XVI n°10 (kantharos de peu baix) i p: 393, fig. 358 n°6, làm. XVI n°8 (kantharos de peu alt).

⁸¹ RASMUSSEN: 1979, p: 104-105.

⁸² GRAS: 1974, p: 88.

El càntar de peu baix medeix uns 10 cm d'alçada. La seva vora fa uns 11 cm de diàmetre i el peu uns 6 cm. Es conserva amb el número d'inventari 2154. (Làm. XX, 2: XXX, 2) Si bé es tracta també d'un càntar, notem una diferència en el tractament de la carena. En efecte, en aquest tipus la carena tendeix a ser suprimida cosa que indica potser una evolució tipològica. D'altra banda, el peu ja no és alt i troncocònic sinó baix i en forma d'anella. Les anses segueixen sent de cinta i tampoc no presenta cap tipus de decoració enlloc. Aquestes característiques permeten incloure la peça dins del tipus 3h de T.B. Rasmussen⁸³. Aquest autor situa la seva fabricació especialment al segon i tercer quart del segle VI aC, i arriba també fins a finals de segle en algun cas. M. Gras també documenta aquest tipus a Sardenya definint el tipus 4 de la seva classificació⁸⁴. Segons ell, aquesta categoria és força rara i correspon a un tipus documentat des de finals del segle VII aC que ha anat evolucionant paral·lelament al tipus de càntar de peu alt. Tot i la falta de context arqueològic per a les peces procedents de la necròpoli de Tharros i basant-se en exemplars localitzats a Itàlia, M. Gras situa la fabricació d'aquest tipus 4 cap al 560-550, és, doncs, una cronologia una mica anterior a la defensada per T.B. Rasmussen. M. Py data aquest tipus entre el 575 i el 525 aC⁸⁵. Els càntars amb peu baix corresponen al tipus 5A de N.H. Ramage i en trobem a Caere, Tarquinia o Veio segons ens indica la mateixa investigadora⁸⁶.

Pel que fa a exemplars de càntar de peu baix trobats fora d'Etrúria podem destacar el cas de la necròpoli de Tharros analitzat per M. Gras⁸⁷. Els càntars localitzats al sud de la Gàl·lia són tots de peu alt de forma troncocònica. És important constatar que exemplars semblants al nostre s'han localitzat en zona fenícia i no en la ruta comercial etrusca del Midi francès. La falta de retrobaments no vol dir necessàriament la seva total absència en la zona. Simplement podem dir que les excavacions arqueològiques sud-gàl·liques dutes a terme fins ara no han donat cap resultat positiu en aquest sentit. Tanmateix, ara per ara, ens podríem interrogar sobre la possible relació existent entre els fenicis i aquest tipus de càntar.

Pel que fa al context arqueològic dels dos càntars podem destacar un fragment de probable bucchero eoli anterior al 580-570 aC, fragments d'un *oenochoe* de ceràmica grisa focca, ceràmica a mà entre la qual destaquem un plat i dues copes amb el peu buit⁸⁸. Així mateix, també en procedeixen una petxina petita de *cardium*, fragments d'un casc de bronze i uns fragments d'un objecte indeterminat de ferro que J. Barberà interpreta com un ganivet, reforçant així la seva hipòtesi de tractar-se de nou de l'aixovar d'un guerrer⁸⁹. Segons M. Almagro, l'enterrament dataria de cap al 525 aC⁹⁰.

⁸³ RASMUSSEN: 1979, p: 107-108.

⁸⁴ GRAS: 1974, p: 90-92.

⁸⁵ PY: 1993, p: 137.

⁸⁶ RAMAGE: 1970, p: 28, làm 14.1, 19.1, 19.3.

⁸⁷ GRAS: 1974, p: 90-91.

⁸⁸ ALMAGRO: 1955, p: 392-393.

⁸⁹ BARBERÀ FARRÁS: 1990, p: 204.

⁹⁰ ALMAGRO: 1955, p: 392-393.

3.1.5. Incineració nº 15: fragment d'un *oenochoe* de buccero nero

Localitzada en un forat natural de la roca mare molt destruïda i remenada degut als treballs de fonamentació de la muralla romana ⁹¹. L'*oenochoe* es troba conservat al Museu Monogràfic d'Empúries amb el número d'inventari 2188 (Làm. XXI, 2; XXX, 3).

En conservem bàsicament un bon fragment del cos de forma esfèrica que se sosté sobre un peu troncocònic baix. Uns fragments pertanyents a la vora ens mostren la seva forma trilobada així com senyals de grapes fruit d'una restauració en època antiga. Desconeixem la forma de l'ansa. Per aquestes característiques i per la seva semblança amb l'*oenochoe* de la Incineració nº 7, podem adscriure la peça al tipus 7a de T.B. Rasmussen ⁹² datat entre la primera meitat del segle VI aC i el tercer quart d'aquest mateix segle; el seu moment d'esplendor se situa en el seu segon quart. M. Py data aquest tipus entre el 600 i el 525 aC ⁹³. Segons M. Gras, caldria situar la seva fabricació a inicis del segle VI aC ⁹⁴.

Pel que fa al context arqueològic, cal destacar dues urnes i dues tapadores de ceràmica a mà i un fragment de la base d'una copa de perfil doble troncocònic ⁹⁵ que no ajuden massa a l'hora de definir la cronologia. Segons J. Barberá ⁹⁶, la comparació amb les Incineracions 2 i 7 ens portaria a situar la incineració que ara ens ocupa dins la segona meitat del segle VI aC.

3.1.6. Incineració nº 16: fíbula de bronze

Segons M. Almagro, aquesta incineració es troba molt ficada en les irregularitats de la roca i tant sols s'hi han trobat restes de cremació, amb la fíbula com a única peça coneguda de l'aixovar ⁹⁷.

Es tracta d'una fíbula de bronze, de la qual conservem tan sols el peu i una part de l'arc. El troç conservat medeix uns 3,8 cm de longitud i uns 2,5 cm d'alçada. (Làm. XXII, 1; XXX, 4) El peu és curt i conserva en bon estat un petit fermall. La seva part superior acaba amb una petita revora decorativa i, en el seu extrem, trobem dues petites espirals laterals sense cap funció utilitària. Pel que fa a l'arc, el seu interior és còncau i la seva part superior presenta una doble incisió central i longitudinal. (Làm. XXII, 2) Desconeixem totalment la part posterior de la fíbula i com era la molla.

R. Navarro, en el seu estudi sobre fíbules de Catalunya, relaciona el peu de la nostra fíbula amb el del tipus de La Certosa i col·loca la peça d'Empúries al moment final de les fíbules de *navicella* amb una datació de finals del segle VI-inicis del V aC ⁹⁸. Poc temps

⁹¹ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 394, fig. 360 nº1.

⁹² RASMUSSEN: 1979, p: 84-85.

⁹³ PY: 1993, p: 139.

⁹⁴ GRAS: 1974, p: 105.

⁹⁵ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 394.

⁹⁶ BARBERÁ FARRÁS: 1990, p: 204.

⁹⁷ ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 395, fig. 361, làm. XVI nº11.

⁹⁸ NAVARRO: 1970, p: 49-50, fig. 10.

després. E. Sanmartí i F. Martí sostenen que el peu de la nostra fíbula no s'assembla pas a les d'aquest gènere italià i reconeixen la dificultat per a solucionar aquest problema ⁹⁹.

Al segle VIII aC. trobem a Itàlia dos tipus de fíbules de molla unilateral pròximes entre elles. D'una banda tenim les fíbules *a sanguisuga* caracteritzades per un cos molt inflat, amb una decoració lineal que cobreix quasi tot el cos, i per un peu senzill i curt, tal com veiem en els exemplars conservats a la Bibliothèque Nationale de Paris ¹⁰⁰ i en els procedents de Este (Itàlia)¹⁰¹. El gènere *a navicella* seria una evolució del tipus anterior en què l'arc tendeix a obrir-se progressivament, la seva decoració esdevé més complexe (diversos dibuixos lineals, cercles concèntrics) i el peu s'allarga considerablement, tal com veiem també en la col·lecció de la Bibliothèque Nationale de Paris ¹⁰² i en els exemplars de Este ¹⁰³. Tal com afirma A. Hus, al segle VII aC, aquestes fíbules s'ornamenten amb protuberàncies, botons i figuretes d'ocells¹⁰⁴. Seguint aquest mateix autor, a partir del segle VI aC, l'ús de la fíbula tendeix a disminuir fins a desaparèixer a inicis del segle IV aC degut a canvis en la vestimenta, tot i que la veurem reaparèixer al segle III aC. Però, durant els segles VI-V aC, domina el tipus La Certosa de molla unilateral, amb un peu curt acabat en botó i un arc de tipus laminar o en forma de vara¹⁰⁵.

Així doncs, tot i que el perfil del cos de la nostra fíbula es podria aproximar al tipus de *navicella*, el peu se n'allunya del tot, i s'assembla més al del tipus de La Certosa, però sense el botó terminal tant característic. La decoració de la nostra fíbula tampoc sembla trobar confrontacions entre cap d'aquests exemplars italians. Tot i això, C. Tendille insereix la nostra fíbula dins del seu tipus 1 corresponent a les fíbules anomenades *a navicella* i a *sanguisuga* documentades també en diversos punts del Llenguadoc ¹⁰⁶. Aquesta autora es basa en la classificació de A. Duval, C. Eluère i J.P. Mohen feta a partir de fíbules anteriors al segle VI aC trobades a França ¹⁰⁷ on trobem un apartat dedicat a fíbules amb l'arc inflat i el peu curt. És interessant destacar com aquest autors afirmen que, des dels segles VIII i VII aC, sota influència itàlica i també continental, alguns tallers locals hagin fabricat algunes fíbules amb l'arc corbat i inflat o poc inflat ¹⁰⁸.

En aquest sentit, la fíbula d'Empúries podria ser també una producció local d'inspiració forana, potser itàlica, donada la dificultat de trobar un prototipus dins del ventall de les produccions de la Península Ibèrica. Per aquest motiu, és molt difícil donar-li cap cronologia concreta. Però, a l'hora de trobar el seu prototipus, no hem de pensar tant sols en exemplar protohistòrics sinó també en d'altres de moments posteriors. Efectivament, J. Barberà afirma

⁹⁹ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 58.

¹⁰⁰ ADAM: 1984, p: 142-144, veure especialment el n°197.

¹⁰¹ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 12-13, làm. 4-6.

¹⁰² ADAM: 1984, p: 144-146.

¹⁰³ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 14-17, làm. 9-11.

¹⁰⁴ HUS: 1975, p: 28-32.

¹⁰⁵ CHIECO BIANCHI et alii: 1976, p: 30-32, làm. 20-22.

¹⁰⁶ TENDILLE: 1978, p: 77-112.

¹⁰⁷ DUVAL; ELUÈRE; MOHEN: 1974, p: 1-46.

¹⁰⁸ DUVAL; ELUÈRE; MOHEN: 1974, p: 46.

que no pot acceptar com a prova d'una incineració aquesta fíbula, sobretot perquè ha estat localitzada uns 40 cm més enllà de les restes de cremació¹⁰⁹. Això ens fa pensar que potser la fíbula no tindria res a veure amb el moment d'utilització d'aquesta necròpoli, si no més aviat amb la ciutat romana. Així, el treball acurat que mostra el peu de la nostra fíbula fa que aquest sembli més proper al de la fíbula del tipus de *Jezerine*¹¹⁰ datada cap al canvi d'era, tot i que les diferències entre els dos tipus són notables. D'altra banda, el fet de desconèixer el context arqueològic de la peça s'afegeix a la dificultat d'aquest estudi i ens impedeix avançar en la seva interpretació.

3.2. La necròpoli de la Muralla Nord-Est

Se situa sota els nivells fundacionals de la muralla de la ciutat romana. Hem vist com J. Barberà defensa la presència d'enterraments d'individus forasters, a més d'alguns d'origen local¹¹¹. Però, a excepció de tres enterraments d'inhumació corresponents a infants, la major part de les tombes són d'incineració, en un moment en què la població d'estirp hel·lènica segueix el ritus de la inhumació. Segons E. Sanmartí, aquest fet demostraria la presència de població local instal·lada als voltants de la fundació grega des del segle VI aC¹¹². Segons R. Marcet i E. Sanmartí, aquesta necròpoli és molt important per a l'estudi del procés d'iberització de la població local en contacte amb les influències gregues¹¹³.

D'altra banda, ens agradaria recollir una idea defensada per J.J. Jully, entre d'altres, en que hom hauria de distingir tres moments cronològics en l'estudi d'una peça ceràmica. Segons ell¹¹⁴, cal distingir entre el moment de fabricació de la peça, el de la seva exportació i el del seu ús o enterrament. En aquest sentit, J.J. Jully defensa per a la Incineració n°4 de la necròpoli que ens ocupa una cronologia de mitjans de segle VI aC per al càntar de *buccherò nero* i una cronologia de últim quart de segle per al seu enterrament¹¹⁵. Així, el període d'ús de la peça s'hauria perllongat més enllà del seu període de producció que, com hem vist, s'atura poc després de mitjans de segle. Igualment, tal i com apunta M. Gras, M. Py es refereix a la cronologia de la Incineració n°13 com al moment de l'amagatall dels vasos i no al de la seva fabricació que, segons el mateix M. Py, deu remuntar als anys 560-550 aC¹¹⁶. En aquest sentit, podríem situar l'arribada de les importacions etrusques d'aquesta necròpoli cap a mitjans del segle VI aC, contemporàniament o poc temps després de la fundació de la Neàpolis, encara que els aixovars funeraris ens portin sovint a la segona meitat de segle o al seu final.

¹⁰⁹ BARBERÀ FARRÁS: 1990, p: 204.

¹¹⁰ FEUGÈRE: 1985, p: 253.

¹¹¹ BARBERÀ FARRÁS: 1990, p: 205.

¹¹² SANMARTÍ: 1993, p: 89.

¹¹³ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 167.

¹¹⁴ JULLY: 1972, p: 277-286.

¹¹⁵ JULLY: 1972, p: 279-280.

¹¹⁶ GRAS: 1974, p: 88.

4. La Neàpolis d'Empúries (Empordà)

4.1. El material etrusc

La major part de retrobaments provenen d'antigues excavacions dirigides per M. Almagro. En l'antiga basílica episcopal emporitana, hom troba material datat des del moment d'abandonament de la ciutat, després de la invasió àrab, fins a la fundació de la ciutat cap a mitjans del segle VI aC ¹¹⁷. En el tall Basílica n°1, estrat V, trobem un fragment informe d'àmfora etrusca juntament amb alguns fragments d'un *oenochoe* de bucchero nero en un context arqueològic constituït per ceràmica àtica de figures negres, ceràmica focea emporitana de bandes vermelles, vinoses o de color marró, ceràmica a mà de tradició Camps d'Urnes i ceràmica grisa d'Àsia menor ¹¹⁸.

En els nivells més profunds relacionats amb el moment fundacional, les troballes etrusques es componen essencialment per àmfors. A l'estrat VIII, trobem fragments d'àmfora etrusca corresponent tres vores (Làm. XXIII, 1) i dues bases de fons pla (Làm. XXIII, 2 i XXIII, 3) ¹¹⁹. Les vores semblen adscriure's als tipus 3 i 5 de M. Py, produïts entre el 625-525 aC el primer tipus i entre mitjans-segona meitat del segle VI aC el segon ¹²⁰. Les àmfors de tipus 3 tenen el fons apuntat mentre que les de tipus 5 tenen la base plana. Així, les dues bases podrien correspondre a aquest tipus.

De l'estrat VII en provenen diversos fragments d'àmfora i de bucchero etrusc. Pel que fa a les àmfors, trobem diversos fragments corresponents a anses (Làm. XXV, 1; XXV, 2 i XXVI, 2), una de les quals podria correspondre al tipus 5 de M. Py per la seva forma angular. Trobem també quatre fragments de vora (Làm. XXIV, 1 i 2; XXVI,1) que correspondrien al tipus 3 de Py així com una base de fons apuntat i estret (Làm. XXIV, 3 i XXV, 2 a l'esquerra) que podria respondre al tipus 3B de M. Py ¹²¹. Hom ha localitzat també dos fragments de bucchero nero corresponents probablement a un *oenochoe* per la seva forma trilobada així com un fragment d'ansa. Aquests elements ens donen doncs una cronologia de mitjans o segona meitat de segle VI aC.

Al tall IX de la mateixa Neàpolis, estrat VII, s'ha localitzat un fragment més de bucchero nero corresponent a una ansa i una vora, segons afirmen E. Sanmartí i F. Martí ¹²². El fragment es troba associat a copes jònies de tipus B2 i a alguns fragments de ceràmica àtica de figures negres entre els quals destaca un fragment de copa de l'estil dels petits mestres que M. Py data entre el 540 i el 520 aC ¹²³. Les copes jònies B2 es produeixen entre els anys 580-

¹¹⁷ ALMAGRO: 1951, p: 111-124.

¹¹⁸ ALMAGRO: 1949, p: 88.

¹¹⁹ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-94, fig. 5.

¹²⁰ PY: 1985, p: 74-78 i p: 81.

¹²¹ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-94, fig. 4

¹²² SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 56-57.

¹²³ PY: 1993, p: 95.

540 aC ¹²⁴. Segons el context arqueològic, podem datar l'estrat dins la segona meitat del segle VI aC.

Les excavacions del 1987 en el sector nord de la ciutat (1987/N-1000), en una zona habitacional, han donat nou material etrusc. Es tracta de més fragments d'àmfora etrusca dels tipus 3.A, 3B i 5 ¹²⁵ que confirmen els resultats de les antigues excavacions.

4.2. La fundació de la Neàpolis

Quan la Palaiàpolis esdevé massa petita i limitada per les necessitats comercials i poblacionals dels grecs, aquests decideixen engrandir el seu establiment sense abandonar, però, aquesta primera fundació. Ocupen l'illa situada al davant amb unes dimensions més grans i uns avantatges geoestràtics semblants als de Sant Martí. La possibilitat d'accés al nou territori es deu a les bones relacions i als contactes permanents amb els indígenes ja que la nova fundació no es situa gaire lluny d'on vivia la població autòctona ¹²⁶.

Excavacions realitzades al 1985 i 1987 han posat al descobert restes d'un habitatge corresponent al moment d'ocupació més antic de la Neàpolis, que dona una cronologia de mitjans de segle VI aC ¹²⁷. En aquest primer moment, els grecs ocupen tant sols el sector nord-est del nou emplaçament. Excavacions realitzades en la part meridional de la Neàpolis mostren un progressiu engrandiment de la ciutat al llarg del temps. No és fins a la primera meitat del segle V aC que la ciutat assoleix el seu extrem meridional ¹²⁸.

5. Mas Castellar de Pontós (Empordà)

En una prospecció arqueològica realitzada als voltants del jaciment, hom hi ha localitzat tres fragments d'àmfora etrusca. Es tracta de dues anses (Làm. XXVII, 1) ¹²⁹ i una base que, segons M.A. Martín ¹³⁰, corresponen al tipus 3 de M. Py produït entre el 625 i el 525 aC ¹³¹. Igualment s'ha localitzat una vora d'àmfora etrusca també de tipus 3 (Làm. XXVII, 2) ¹³². Així mateix, s'han trobat dos fragments de bucchero nero que semblen correspondre al càntar etrusc. Es tracta d'un fragment de vora (Làm. XXVII, 3) i d'un fragment del fons de la copa (Làm. XXVII, 4) ¹³³.

¹²⁴ DE MIRO: 1990, p: 171.

¹²⁵ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-85, fig. 2-3.

¹²⁶ SANMARTÍ: 1982, p: 292-293. SANMARTÍ: 1990, p: 395-396. MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 18-21.

¹²⁷ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 69-71. SANMARTÍ: 1990, p: 395-396.

¹²⁸ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 18-21.

¹²⁹ Es conserven en el magatzem de Pontós amb els números MC R 1944 i MC R 111.

¹³⁰ MARTÍN: 1991, p: 96.

¹³¹ PY: 1985, p: 74-78.

¹³² Es conserva en el magatzem de Pontós amb el número MC R 1407.

¹³³ Es conserven en el magatzem de Pontós amb els números MC R 2000 i MC R 2001.

No és massa important la informació que ens aporten els materials procedents d'una recollida superficial. La cronologia de les sitges abraça una cronologia des del segle VI fins a inicis del II aC, amb un clar predomini dels segles IV i III aC ¹³⁴. Pel que fa al poblat, sabem que el seu darrer moment se situa a finals del segle V aC. Sobre el seu moment inicial, poc en sabem, tot i que podria remuntar-se a finals del segle VII aC ¹³⁵. La presència de material del segle VI aC podria confirmar una freqüentació de l'indret ja en aquest moment. El fet que aquest material sigui etrusc denotaria una relació de la població local amb les influències costaneres mediterrànies o, si més no, amb els grups que estan en contacte amb el que s'esdevé a la costa.

6. Material etrusc d'Empúries de localització indeterminada

Es tracta d'un fragment d'un vas gran de figures negres provinent d'Empúries. Es conserva al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb el número d'inventari 430. (Làm. XXI, 1) Les dimensions màximes del fragment conservat són 11 cm de llargada i 9 cm d'alçada. L'argila és d'un color clar ataronjat molt depurada. Presenta una decoració de tres franges horitzontals negro-marronoses i, al capdamunt, un felí corrent cap a la dreta del qual no conservem el cap. Unes incisions dins la figura assenyalen la cuixa de la pota del darrera, una pota del davant i el final d'aquesta.

Segons G. Trias de Arribas ¹³⁶ i E. Sanmartí ¹³⁷, seria una producció etrusco-coríntia del segle VI aC. Segons el nostre parer, el troç conservat és massa petit per a definir-ne la fàbrica productora. Tanmateix, la representació del felí recorda altres figures semblants que trobem en la ceràmica coríntia ¹³⁸ sense poder-ne trobar cap paral·lel massa proper.

7. El material etrusc localitzat en el país Valencià

7.1. Els Barrancs (Penyíscola, Baix Maestrat, Castelló)

En motiu d'una prospecció exhaustiva de l'àrea i de dos sondejos de prospecció, hom ha posat al descobert una sèrie d'elements que ens permeten tenir una primera impressió sobre l'assentament. Al nivell II del sondeig 2, hom ha localitzat un fragment de vora d'àmfora etrusca (Làm. XXVIII, 1). Segons A. Oliver ¹³⁹, la pasta compacta gris-fosca amb una engalba

¹³⁴ PONS i BRUN: 1993, p: 112.

¹³⁵ PONS i BRUN: 1993, p: 108.

¹³⁶ TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. I, p: 49, vol. II, làm.1.

¹³⁷ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 58.

¹³⁸ AMYX: 1988, làm. 31, 54, 80 i 81.

¹³⁹ OLIVER: 1986, p: 222-223.

groguenca, el desgreixant calci i micaci i sobretot la seva forma ens fa adscriure la peça al tipus 3 de M. Py datat entre el 625 i el 525 aC ¹⁴⁰.

Entre la resta de material d'importació localitzat en el jaciment, podem destacar una copa jònia B2, un fragment de vernís negre àtic, una vora d'àmfora Mañá A i un plat tríode fenici. Entre la ceràmica indígena a torn podem citar àmfores, urnes d'orelletes i plats. Els elements d'importació donarien una cronologia de segona meitat del segle VI aC ¹⁴¹.

El poblat es situa dalt d'un turó, a 5 km de la costa, a l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert, dominant tota la plana litoral i el pas cap a l'interior. No sembla que hi hagués cap mena d'estructura defensiva. Hom ha posat descobert parets corresponents a vivendes. Els treballs d'excavació han mostrat una escassa potència estratigràfica que indicaria un sol nivell d'ocupació finalitzat amb una destrucció violenta. La cultura material permet, doncs, ubicar aquests assentament ibèric a la segona meitat del segle VI aC ¹⁴².

7.2. Retrobament de la costa alacantina

Es tracta d'una àmfora etrusca de procedència submarina localitzada en un punt incert de la costa alacantina. Actualment es troba conservada al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant ¹⁴³ (Làm. XXVIII, 2). Té un cos panxut, un fons de base plana i un llavi arrodonit. És interessant destacar-ne les anses: tenen una forma angular que parteix horitzontalment des del coll. Aquestes característiques morfològiques responen perfectament a l'àmfora tipus 5 de M. Py amb una cronologia de mitjans/segona meitat del segle VI aC ¹⁴⁴. Altres exemplars semblants han estat localitzats al derelicta sud-gàl·lic del Bon Porté ¹⁴⁵ així com en els estrats més profunds de la Neàpolis emporitana ¹⁴⁶.

8. El Mediterrani centre-occidental al segle VI aC.

8.1. La situació a Etrúria

Tal com hem vist en el capítol anterior i, segons afirma M. Pallotino ¹⁴⁷, el procés d'urbanització i els contactes amb el món grec al llarg del segle VI aC fan sorgir unes tendències a favor de la igualtat de drets dins del cos de ciutadans, que contrasta amb les velles

---

¹⁴⁰ PY: 1985, p: 74-78.

¹⁴¹ OLIVER FOIX: 1994, p: 535-536.

¹⁴² OLIVER FOIX: 1994, p: 533-537.

¹⁴³ RIBERA: 1981, p: 113-116.

¹⁴⁴ PY: 1985, p: 81.

¹⁴⁵ JONCHERAY: 1976, p: 13-18.

¹⁴⁶ SANMARTÍ et alii: 1991, p: 84-85.

¹⁴⁷ PALLOTINO: 1984, p: 171.

classes dominants, terratinents i mercaderes, formades al segle VII aC. Estem davant d'una nova classe de possessors que s'identifica amb les estructures urbanes i en una organització més igualitària de les necròpolis ¹⁴⁸. Així, en un marc de tensió social interna, petits i mitjans propietaris, esclaus i clients, estrangers i metecs, es troben en les ciutats arcaïques amb uns interessos i una cultura que entra en conflicte i en contradicció amb els *principes* de la ciutat i del camp ¹⁴⁹. Hem vist en el capítol anterior com M. Gras relacionava la decadència i la desaparició del càntar amb la pròpia decadència de l'aristocràcia. Així mateix, és en el segon quart del segle VI aC quan apareix el primer *aes signatum* com a instrument pre-monetar cosa que és conseqüència de l'existència d'una autoritat política (la ciutat-estat) que ofereix una major garantia en l'intercanvi comercial ¹⁵⁰.

El comerç etrusc va creixent al llarg del segle VI aC fins arribar al seu punt màxim cap al segon terç d'aquest segle. Cap a mitjans de segle, notem l'arribada de nous artesans de procedència, ja no coríntia, sinó greco-oriental que també instal·len els seus tallers en diverses ciutats del sud, d'on sorgeix un nou estil jònio-etrusc ¹⁵¹. Aquest fet s'ha de relacionar amb l'auge del comerç grec (atenès, espartà, sami, milesi, focu), amb la fundació de colònies focees en la Mediterrània occidental i amb la posterior conquesta persa de Focea. Tot i això, continuen les produccions etrusco-corínties, en especial el grup a *Maschera Umana*.

Paral·lelament, la tensió que viu Etrúria comportarà una crisi que ja es manifesta des de finals del segle VI aC. Quan la ciutat passa a ser el centre de producció i un incentiu per a la gent del camp, es produeix una despoblació de la zona rural que afecta l'economia. Així, mentre veiem que es reforcen les manufactures urbanes (metal·lúrgia, fabricació d'objectes de luxe) constatem un decliu de la producció vinícola ¹⁵². Aquest canvi econòmic es manifesta també en el comerç, tal com veurem en el capítol següent referent al segle V aC.

8.2. El comerç en el Mediterrani occidental

El comerç etrusc al sud de la Gàl·lia continua desenvolupant-se en la mateixa línia de principis de segle. En aquest sentit, entre el 575 i 525 aC, Saint-Blaise continua funcionant com a magatzem i factoria etrusca. Fins a la fi del tercer quart de segle, segueixen arribant àmfors etrusques, bucchero i ceràmica etrusco-coríntia, moment en què aquestes dues produccions deixen de ser fabricades ¹⁵³. El tràfic directe d'Etrúria cap a les costes meridionals franceses funciona de manera regular i independent de Marsella fins que, segons afirma B.

---

¹⁴⁸ COLONNA: 1975, p: 13-14.

¹⁴⁹ TORELLI: 1981, p: 174.

¹⁵⁰ TORELLI: 1981, p: 160.

¹⁵¹ TORELLI : 1981, p: 153.

¹⁵² CRISTOFANI: 1983, p: 71-73

¹⁵³ BOULOUMIÉ: 1982, p: 82-85.

Bouloumié, aquesta colònia focea acaba adquirint un pes polític i econòmic suficient per fer competència a Saint-Blaise en el seu terreny de redistribució ¹⁵⁴.

És també en ple segle VI aC el moment en què localitzem restes de derelictes en aquestes mateixes costes. És el cas del derelicte del cap d'Antibes on s'han localitzat àmfores etrusques, càntrars i *oenochoi* en bucchero nero, plats i *kylikes* etrusco-corintis, alguns amb decoració del grup a *Maschera Umana* que en situen la cronologia cap al 540-530, juntament amb ceràmiques de Grècia de l'est ¹⁵⁵. Segons B. Bouloumié ¹⁵⁶, aquest vaixell provindria de Vulci, com a ciutat exportadora de vi i de vaixella relacionada amb el servei del vi. la presència de productes greco-orientals en aquest vaixell és una prova de les bones relacions comercials que mantenen aquests dos pobles, tal com hem vist manifestar-se en la mateixa Etrúria.

Un altre derelicte documentat en les costes sud-gal·liques és el de Bon Porté (prop de l'illa de Saint-Tropez). Entre el material localitzat destaquen les àmfores tant etrusques com gregues ¹⁵⁷. Les àmfores etrusques corresponen al tipus 5 de M. Py ¹⁵⁸ produït entre mitjans i la segona meitat del segle VI aC. Les gregues pertanyen a les primeres produccions massaliotes del 550-475 aC ¹⁵⁹. J.P. Joncheray ¹⁶⁰ data el derelicte entre mitjans i finals del segle VI aC. Podem destacar també el dipòsit submarí de Esteù dou Mieù (Marsella) on es documenten càntrars de bucchero nero i àmfores etrusques, tot plegat datat al segle VI aC ¹⁶¹.

Tal com afirma M. Cristofani ¹⁶², molts dels assentaments indígenes de la Gàl·lia meridional ofereixen material etrusc fins cap al 530 aC. En aquest sentit, en un estrat datat al tercer quart del segle VI, Lattes (Montpellier) ofereix alguns bols amb inscripcions etrusques que, segons G. Colonna ¹⁶³, són una prova de la penetració de la cultura etrusca a la Gàl·lia meridional després de la gran expansió comercial de la primera meitat del segle VI aC, en un moment en què Marsella és floreixent. Així el mateix M.Cristofani creu possible que Lattes sigui una base estable per al comerç etrusc tal com ho és Saint-Blaise ¹⁶⁴.

En aquest moment, ens hem de preguntar sobre la batalla d'Alàlia que tindria lloc cap al 540 aC. Segons Heròdot (I, 165-167), des del 565 aC, Alàlia és una colònia focea que, cap al 545, rep un gran contingent de població procedent de la ciutat mare, a causa de la caiguda d'aquesta en mans dels perses. Aquests nou-vinguts es dedicarien a fer accions de pirateria contra els vaixells que circulen per les aigües tirrenes ¹⁶⁵. Tant etruscs com cartaginesos es

---

¹⁵⁴ BOULOUMIÉ: 1982, p: 89.

¹⁵⁵ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 6-67.

¹⁵⁶ BOULOUMIÉ: 1982b, p: 64.

¹⁵⁷ JONCHERAY: 1976, p: 5-36.

¹⁵⁸ PY: 1985, p: 81.

¹⁵⁹ PY: 1993, p: 61.

¹⁶⁰ JONCHERAY: 1976, p: 36.

¹⁶¹ LIOU: 1975, p: 583-584.

¹⁶² CRISTOFANI: 1983, p: 48-49.

¹⁶³ COLONNA: 1980, p: 185.

¹⁶⁴ CRISTOFANI: 1983, p: 49.

¹⁶⁵ DOMÍNGUEZ MONEDERO: 1991, p: 269-270.

veuen amenaçats i transformen els acords comercials que els lligaven en una aliança militar ¹⁶⁶. Segons M. Cristofani ¹⁶⁷, després de la batalla, Etrúria recupera la seva llibertat d'acció en el mig i alt Tirrè, mentre que Cartago consolida la seva posició a Sardenya. Poc temps després, els etruscs s'instal·laran a Alàlia. Però, ara com ara, ens interessa destacar la continuïtat dels corrents comercials de la zona, tal com ens demostren els derelictes i els testimonis de material etrusc i grec.

8.3. L'òrbita d'influència cartaginesa

En el capítol anterior, hem vist com cap al segon quart del segle VI aC, Eivissa orienta els seus interessos cap al Mediterrani central. Les seves relacions amb el sud peninsular i amb la costa catalana continuen ara en el mateix sentit. Hem vist com a Ullastret i a Empúries es documenten importacions fenícies, fruit d'aquests intercanvis comercials en el Mediterrani centro-occidental en que Eivissa és un pont redistribuïdor.

Després de la caiguda de Tir i de la pèrdua dels mercats orientals, Cartago intensifica les seves relacions comercials amb el Tirrè. Però, cap a mitjans de segle, imposa la seva hegemonia sobre els vells enclaus fenicis per a poder controlar les rutes comercials del baix i mig Mediterrani centro-occidental ¹⁶⁸. Cap al 550 aC, la veiem imposar-se a Sicília i, després de la Batalla d'Alàlia, consolidar-se a Sardenya. Eivissa també passa sota la seva òrbita d'influència. Segons C. Gómez Bellard, veiem desenvolupar-s'hi un nou ritua funerari que segueix els costums de la metròpoli. S'abandona la incineració i es generalitza la inhumació en grans hipogeus i fosses excavades a la roca. Els aixovars funeraris segueixen els models cartaginesos. Es funden dos santuaris que incorporen un culte centro-mediterrani. A més d'aquest canvi cultural, l'illa coneix també una transformació econòmica: els excedents agrícoles comencen a permetre una exportació i la producció d'àmfores denota també una exportació d'oli, de vi, de salaons i d'altres productes de la pesca. Cap al 500 aC, l'illa coneix un creixement econòmic i inicia un gran període de prosperitat fent d'Eivissa una gran ciutat púnica ¹⁶⁹.

Pel que fa a Sardenya, aquesta també forma part de l'òrbita comercial cartaginesa, desenvolupant els seus lligams amb la Sicília púnica i el nord d'Àfrica i denotant una aturada de les importacions etrusques cap al 525 aC ¹⁷⁰. Segons E. Acquaro ¹⁷¹, degut als esdeveniments de la Batalla d'Alàlia, les importacions etrusques són quasi del tot absents en els enclaus fenicis de Sardenya. Un cop acabada la guerra, es restableix el control etrusco-púnic en

---

¹⁶⁶ CRISTOFANI: 1983, p. 65.

¹⁶⁷ CRISTOFANI: 1983, p. 66.

¹⁶⁸ GÓMEZ BELLARD: 1990, p. 183.

¹⁶⁹ GÓMEZ BELLARD: 1991b: p. 111-112. COSTA RIBAS; FERNÁNDEZ GÓMEZ: 1986-89, p. 257-263.

GÓMEZ BELLARD: 1990, p. 183-185.

¹⁷⁰ BARTOLONI: 1985, p. 114.

¹⁷¹ ACQUARO: 1988, p. 537.

el Mediterrani i les relacions entre els dos pobles esdevenen més estretes gràcies a la possibilitat de residir en els dos països. Tot i això, la disminució de les importacions etrusques a l'últim quart del segle VI aC a Sardenya i a Cartago és un tret general a tota la conca mediterrània. La causa s'ha de buscar en la mateixa Etrúria. Efectivament, tal com veurem en el capítol següent, les ciutats etrusques desenvolupen un moviment d'expansió interna, en detriment de l'expansió marítima, com a conseqüència d'un canvi econòmic que afavoreix el reforçament de les manufactures urbanes ¹⁷².

9. El comerç emporità al segle VI aC.

Segons E. De Miro ¹⁷³, si en la primera fase de la colonització focca trobem fundacions de factories permanents, la segona fase es caracteritza per l'establiment d'autèntiques colònies. Aquesta segona fase es desenvolupa entre el 577 aC, amb la caiguda de Tir i l'inici del decliu comercial fenici aprofitat pels grecs, i el 540 aC quan Focea cau en mans dels perses. Segons ell, el fòssil director d'aquest moment és la copa jònia B2 que es produeix entre el 580 i el 540 aC.

En aquest sentit, cap a mitjans de segle, els focs de la Palaiàpolis i els primers habitants indígenes integrats en la dinàmica colonial engrandeixen el petit assentament establint-se també en un nou indret prop del primer. La Neàpolis se situa, doncs, en una illa de dimensions més grans que l'illot de Sant Martí, molt a prop d'aquell assentament indígena que ja es trobava en ple funcionament quan varen arribar els focs de la Palaiàpolis ¹⁷⁴. Aquesta nova fundació no representa la fi de la vida de la Palaiàpolis, sinó que els dos grups continuen progressant un al costat de l'altre, formant part de la mateixa *polis* ¹⁷⁵.

J. Ruiz de Arbulo ¹⁷⁶ defensa l'emplaçament de la Neàpolis prop de les desembocadures del riu Ter i Fluvià degut al seu paper com a vies d'accés a les comarques de l'interior on els grecs tindrien accés al comerç del metall (tant el de reciclatge de bronzes usats com a les zones mineres). En aquest sentit, recordem la presència d'escòries de ferro al conjunt tancat del Puig de Sant Andreu que podrien ser testimonis d'aquest comerç.

Cal preguntar-nos quines són les influències gregues a les terres de l'interior del país. L'arqueologia demostra una escassa presència grega en els jaciments indígenes fins ben entrat el segle V aC ¹⁷⁷. Hem vist com en la fase IIIa Ib apareixien, juntament amb les importacions fenícies i etrusques, les primeres importacions gregues, com la copa jònia B2, fòssil director d'aquest moment segons E. De Miro. Així mateix al Puig de Sant Andreu hi ha

---

¹⁷² CRISTOFANI: 1991, p: 73.

¹⁷³ DE MIRO: 1990, p: 170-171.

¹⁷⁴ SANMARTÍ: 1990, p: 395-397. SANMARTÍ: 1987, p: 108.

¹⁷⁵ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 69-71. SANMARTÍ: 1987, p: 108.

¹⁷⁶ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 122-125.

¹⁷⁷ MARTÍN: 1987, p: 21.

alguna peça de procedència jònia, a excepció de l'angle sud-oest de l'*oppidum* on tampoc trobem àmfora fènico-púnica. Hem vist, com a Ullastret, no constatem cap canvi cultural important fins a mitjans de segle, amb la fase II, moment en què canvia radicalment la forma de vida indígena, segons denota l'arquitectura i la cultura material. Durant la primera meitat del segle VI aC, les influències mediterrànies semblen ser, doncs, encara escasses.

Hom data a la segona meitat del segle VI aC una carta comercial sobre plom procedent d'Empúries escrita en joni oriental. Fa referència a la participació d'un personatge ibèric en les activitats econòmiques de la ciutat i hom la data entre finals del segle VI i inicis del V aC. Es tracta d'una carta privada d'un comerciant joni a un dels seus agents i explica la recuperació d'una nau averiada prop d'un port anomenat *Saigantha*. Aquesta inscripció fa evident que, tant a Empúries com en les comunitats indígenes de la seva rodalia, podem trobar uns homes que han après a comerciar i a realitzar serveis vinculats a les activitats econòmiques impulsades pels grecs, servint-se de les mateixes tècniques que aquests els han aportat ¹⁷⁸.

D'altra banda, hom ha localitzat a Pech-Maho un plom etrusco-joni datat cap al segle V aC ¹⁷⁹. A la cara A, hi trobem una inscripció etrusca en un estat de conservació més deficient. Aquesta cara del plom és la primera que fou utilitzada per a escriure i, per tant, és anterior. Malhauradament, no entenem el seu contingut i no podem saber si té algun lligam amb Pech-Maho i, si fos així, de quina mena. Segons els seus investigadors, el mercader joni de la cara B del plom podria haver trobat el plom en qüestió en un racó del seu vaixell, fet que dificulta encara més la relació entre la inscripció etrusca i Pech-Maho ¹⁸⁰. L'estudi filològic de la inscripció ens porta a una datació de 525-450 aC encara que el seu context estratigràfic dati del segon quart del segle V aC, context que respon al segon moment d'utilització del plom ¹⁸¹. Segons M. Cristofani, el contingut del text etrusc podria ser semblant al grec i parlar també d'alguna operació comercial. D'altra banda, certs trets arcaics de la llengua ens fan relacionar la incripció etrusca amb el món colonial, més concretament amb Alèria, que, a principis del segle V aC, conserva els sistema escriptòric propi de l'època de la seva fundació en la segona meitat del segle VI aC. D'aquesta manera, M. Cristofani data l'inscripció a inicis del segle V aC i la relaciona amb Alèria i amb una xarxa comercial que uneix punts d'interès mercantil ja siguin pròpiament etruscs o bé forans (grecs) ¹⁸².

Les cartes comercials d'Empúries i de Pech-Maho ens mostren una activitat mercantil ben estructurada en tot el territori d'influència focea almenys des de mitjans del segle VI aC. Per tant, els patrons econòmics sobre els quals es basa han d'estar ben establerts i acceptats pels indígenes des d'un temps ençà. D'altra banda, el reconeixement del gentilici *emporitanoi* en les dues cartes comercials significa que, a mitjans del segle VI aC, aquest terme ha esdevingut corrent, almenys entre els foces occidentals, i que la colònia d'Empúries ha

¹⁷⁸ SANMARTÍ GREGO; SANTIAGO: 1988, p: 3-17. SANMARTÍ GREGO: 1993, p: 90.

¹⁷⁹ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER: 1988, p: 36-59. GRACIA: 1995, p: 321-322.

¹⁸⁰ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER: 1988, p: 32-35.

¹⁸¹ GRACIA: 1995, p: 320-322. S'hi recull tota la bibliografia i estudis anteriors.

¹⁸² CRISTOFANI: 1993, p: 833-845.

d'haver assolit ja, en aquest moment, un alt nivell de desenvolupament com a escala o com a centre redistribuidor de mercaderies ¹⁸³.

Segons E. Sanmartí ¹⁸⁴, entre el 550 i el 525 aC, les àmfores localitzades a Empúries són sobretot ibero-púniques, etrusques, gregues i, en menor nombre, fenícies, essent-ne absents les de fabricació púnico-ebusitanes. Segons ell, en aquest moment, la ciutat es nodreix d'un comerç mediatitzat per l'element foceu, massaliota o emporità. A partir del 525 aC, l'arribada d'àmfores etrusques disminueix coincidint amb l'arribada de les primeres produccions amfòriques massaliotes, fruit d'un potencial agrícola considerable, en especial de la producció vinícola. Durant la segona meitat del segle VI aC, doncs, l'arribada d'importacions d'origen marsellès (àmfores i ceràmica grega d'occident) mostra un fort lligam entre aquestes dues ciutats focees, lligam que sembla perdre força un cop entrat al segle V aC, tal com veurem en el pròxim capítol ¹⁸⁵.

Paral·lelament, continua el comerç grec amb el sud peninsular. Hom registra importacions gregues fins al 540/530 aC. A Huelva, en l'horitzó Tartèssic final (625/600-540/530 aC), es documenta una presència grega i una convivència comercial entre fenicis i grecs en el mercat de la plata durant tot aquest temps ¹⁸⁶. A Màlaga, en l'horitzó estratigràfic IA (600-530 aC), es documenta material grec, especialment de la Grècia de l'Est (peces jònies, sàmies, àmfores de Quios, de samos, jònies "à la brosse" i vasos corintis) ¹⁸⁷. Tal com afirma J.M. García Cano ¹⁸⁸, des de mitjans del segle VI aC, el comerç foceu comença a repercutir en altres jaciments ibèrics de la façana llevantina i del sud-est. Segons ell, a la fase IIB de la Penya Negra apareix una nova tipologia vascular d'inspiració grega. Les copes jònies B2 es donen al llarg de tota la costa mediterrània, des d'Empúries fins a Huelva: Ullastret (Baix Empordà), Penya del Moro (Barcelona), Burriac (Cabrera de Mar), Mas de Mussols (Tortosa), Orleyl (Castelló), Los Villares (València), Villaricos (València), Tossal de Manisses (Alacant), fase IIB de Los Saladares (Alacant), Almuñecar, Toscanos, Málaga. En aquest sentit, E. Ripoll i E. Sanmartí també defensen el testimoni d'aquest comerç grec Nord-Sud a partir de tota una sèrie de importacions gregues (sobretot àtiques) i etrusques al llarg de la costa catalana ¹⁸⁹. Però, tot el registre arqueològic sud peninsular denota una caiguda de les importacions gregues a partir del 540/530 aC aproximadament, decliu que caldria posar en relació amb la progressiva hegemonia de Cartago en el Mediterrani.

---

¹⁸³ GRACIA: 1995, p. 326-328.

¹⁸⁴ SANMARTÍ; CASTANYER; TREMOLEDA: 1990, p. 166-167. SANMARTÍ et alii: 1991, p. 86.

¹⁸⁵ SANMARTÍ: 1990, p. 397.

¹⁸⁶ FERNÁNDEZ JURADO: 1991, p. 415.

¹⁸⁷ GRAN-AYMERICH: 1988, p. 203-206 i 211-212.

¹⁸⁸ GARCÍA CANO: 1991, p. 371.

¹⁸⁹ RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p. 33.

10. Les importacions etrusques del segle VI aC en el seu context històric

En aquest moment, doncs, les importacions etrusques són més nombroses i variades. És interessant destacar l'abundància d'àmfora etrusca documentada a Ullastret en relació amb d'altres tipus d'importacions més escasses. En aquest sentit, M.A. Martín defensa un comerç etrusc directe per a explicar aquest fet, tal com s'esdevé al sud de la Gàl·lia ¹⁹⁰. Així mateix, en el derelictes del Cap d'Antibes trobem peces etrusco-corínties del grup a *Maschera Umana*, una producció poc corrent al Midi i, en general fora d'Etrúria ¹⁹¹, que retrobem en el conjunt tancat del Puig de Sant Andreu i en la Incineració n° 9 de la Necròpoli de la Muralla Nord-Est. A més, en el derelictes del Bon Porté, es documenten àmfores etrusques del tipus 5 de M. Py, al igual que en la Neàpolis emporitana. Podem creure, doncs, que les importacions etrusques trobades en les nostres terres segueixen la línia de les del Midi francès.

Cal tenir en compte, però, que, en aquest moment, els focs consoliden la seva posició al Mediterrani septentrional amb les fundacions d'Agde, de Marsella i a l'Empordà, tal com denota la fundació de la Neàpolis i la penetració de les importacions gregues a l'interior del país, encara escasses al 575 aC, però en augment al llarg del segle. Recordem també les bones relacions comercials entre etruscs i grecs en la mateixa Etrúria i en el Midi francès, com ara en els dos derelictes citats provistos d'un carregament mixte etrusc i grec. Tal com afirma E. Sanmartí ¹⁹², els productes etruscs arribats a Empúries ho fan, doncs, per mitjà dels focs, com a part component de la zona d'influència grega. Tal com afirma J. Ruiz de Arbulo ¹⁹³, l'estudi dels aixovars de les necròpolis arcaïques emporitanes i dels estrats més profunds de la Palaiàpolis i de la Neàpolis mostra un primitiu mercat obert freqüentat per indígenes i per mercaders mediterranis de diferents ètnies que, al llarg del segle VI aC, va essent controlat de forma progressiva pels focs. Per tant, ara com ara, tant sols podem defensar l'arribada a l'Empordà des de mitjans del segle VI aC de vaixells grecs procedents del golf de Lleó i de fenicis procedents d'Eivissa. La forta presència de ceràmica local a Ullastret ens fa pensar que l'arribada de cultura material forana, tot i que important i significativa, fou poc abundant i potser molt selectiva en aquest moment.

D'altra banda, hem vist com l'element grec continua comerciant amb el sud de la Península Ibèrica, deixant petjades al llarg de tota la costa mediterrània tal com denoten les copes jònies B2. Si tenim en compte que l'àmfora etrusca de la costa alacantina respon a un tipus documentat amb relativa freqüència al sud de França i a Empúries, la podríem interpretar com un testimoni del pas de vaixells grecs en aquesta zona. Aquestes observacions fan interrogar-nos també sobre l'àmfora etrusca de Els Barrancs (Castelló) responent a un tipus

---

¹⁹⁰ MARTÍN: 1991, p: 21.

¹⁹¹ BOULOUMIÉ: 1982, p: 84.

¹⁹² SANMARTÍ et alii: 1991, p: 86 i 88.

¹⁹³ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

també força corrent al Mediterrani nord-occidental. En el capítol anterior, hem vist com els fenicis no eren massa favorables a l'exportació de vi d'altri, perquè ells mateixos n'eren productors ¹⁹⁴. Per aquest motiu, podriem apuntar la possibilitat de tractar-se de nou d'una mostra del trànsit grec. D'altra banda, la copa de La Gessera presenta una cronologia que coincideix també amb el pas de vaixells grecs a la zona de l'Ebre. Per aquest motiu, autors com E. Ripoll i E. Sanmartí l'han interpretada com una prova del comerç grec en la ruta cap al sud peninsular ¹⁹⁵.

Cal tenir també present el retrobament de certs elements de bronze d'influència mediterrània en jaciments del Baix Ebre ¹⁹⁶. Es tracta d'una producció local iniciada a principis del segle VI aC i amb continuïtat en el segle següent que presenta trets provinents de la tradició greco-itàlica (grega, etrusca i sud-itàlica), tal com ja vam mencionar en els cas de Mas de Mussols en el capítol anterior. Podem destacar certs elements de l'aixovar funerari com cadenes i penjolls procedents de les necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara, Baix Ebre), Can Canyís (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), La Oriola (Amposta, Montsià), el Coll del Moro de la Serra d'Almors (Tivissa, Ribera d'Ebre), a més de Mas de Mussols (La Palma, Tortosa) ¹⁹⁷.

Tot plegat ens fa pensar en la necessitat d'aprofundir els nostres coneixements en una sèrie de punts. En primer lloc, cal mesurar amb més exactitud quina és la influència forana i més específicament grega tant a les terres empordaneses com en la seva ruta cap al sud peninsular. És a dir, quin és el grau de penetració entre la població local, com aquesta es veu influenciada i què n'obtenen els grecs a canvi. D'altra banda, és sabut que la ruta Empúries-Tartessos no es pot fer sense aturades de repòs i de avituallament, fet que podrien demostrar la localització d'importacions gregues en diversos punts de la zona costanera al llarg del segle VI aC. Però, cal aclarir quins són aquests ports i quina és la relació dels mercaders grecs amb la població local.

En referència a l'arribada de importacions etrusques, les investigacions que es realitzin al sud de França ens seran molt beneficioses per a conèixer el comportament dels mercaders etruscs en aquestes terres, en especial al Llenguadoc occidental, on, ara per ara, l'arqueologia denota un volum menor de troballes ¹⁹⁸. En aquest sentit caldria aprofundir també en l'organització de les xarxes comercials etrusques a la zona. És a dir, quins són els circuits de distribució i de redistribució dels productes etruscs. La confirmació de l'existència de factories etrusques al sud de França (com Lattes o Saint-Blaise) significaria noves perspectives a l'hora de conèixer l'estructuració del comerç etrusc a la regió i de comprendre quin fou o quins foren els circuits comercials que van arribar fins a les terres empordaneses.

La carta foceo-massaliota localitzada a Empúries és un testimoni més de la relació existent entre les dues ciutats focees en aquest moment. Però és important també aprofundir en

---

¹⁹⁴ MOREL: 1981, p: 487-488.

¹⁹⁵ RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 33.

¹⁹⁶ MALUQUER: 1986, p: 208.

¹⁹⁷ MUNILLA: 1991, p: 107-175.

¹⁹⁸ PY: 1985, p: 85.

la relació de Massalia amb les altres colònies focées d'occident i en especial amb Empúries per a conèixer més bé l'abast i el tipus de lligams que les uneixen durant el segle VI aC.

Finalment, hem vist com excavacions força recents aclareixen la situació d'Eivissa al segle VI aC. Però encara és necessari aprofundir més en el seu comportament en relació amb el Mediterrani central, amb la costa catalana i amb el sud peninsular, així com en aquesta crisi que comporta tants canvis tant en el Mediterrani occidental com en el si de la mateixa Eivissa. Cal conèixer amb més seguretat quin és el comportament econòmic i comercial de l'illa a la segona meitat del segle VI aC, un cop aquesta passa sota l'òrbita d'influència cartaginesa.

En definitiva, podem dir que comptem amb uns bons coneixements generals sobre el que s'esdevé en les nostres terres en aquest moment, però encara tenim moltes mancances. Ben segur que els registres arqueològics corresponents a nivells d'ocupació del segle VI aC en jaciments ibèrics com Mas Castellar de Pontós o altres així com en la mateixa Empúries seran molt fructífers per a la investigació.

CAPÍTOL IV

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DEL SEGLE V A.C.

1. Les importacions etrusques de l'Empordà

1.1. El material etrusc de la Neàpolis d'Empúries

Del tall estratigràfic número 32, estrat V, en provenen dos fragments d'àmfora etrusca localitzats al 1945¹. Es conserven en el Museu Monogràfic d'Empúries sense número d'inventari. (Làm. XXXII, 1).

Els dos fragments tenen una argila negrosa a l'interior i vermellosa a l'exterior, amb un desgredant groller negre. La superfície és recoberta d'una engalba blanquinosa. Pel que fa a la forma, tenen un llavi allargat i sortint que enllaça directament amb la part superior del cos, sense la presència del coll marcat que hem vist en els exemplars amfòrics anteriors. Les anses són gruixudes i de secció circular². Sens dubte, aquests trets morfològics corresponen al tipus 4 de M. Py, caracteritzat també per un fons apuntat³. La seva cronologia oscil·la entre finals del segle VI i el segle V aC, no trobant cap exemplar anterior al 530 aC i documentant-ne els exemplars més tardans a inicis del segle IV aC.

Aquest tipus d'àmfora és conegut en nombrosos punts del litoral sud-gàl·lic tal com ens indica M. Py que cita Marsella, Saint-Blaise, Le Grau du Roi, Bessan, Pézénas, Mailhac, Pech Maho, entre d'altres exemples⁴. Així mateix, podem destacar també els exemplars procedents de la regió de Nîmes, estudiats pel mateix M. Py, i localitzats a l'*oppidum* de La Liquière, al final de la seva fase II (datada en la segona meitat del segle VI aC), a l'*oppidum* de La Font du Coucou en tota la seva fase II (550-500 aC), a la cabana de Saint-Dionisy (cap al 500 aC o l'inici del segle V aC), a l'*oppidum* de Villevieille (amb una cronologia de 525-450 aC) o a l'*oppidum* de Mauressip (430-380 aC)⁵. Són també nombrosos els fragments localitzats a Lattes (Montpellier) en els seus nivells fundacionals⁶. No ens manquen tampoc els exemplars procedents de les nostres terres, tal com veurem en les pàgines que segueixen.

Segons E. Sanmartí i F. Martí, els dos fragments d'Empúries van aparèixer juntament amb ceràmica grisa d'Àsia menor i dos fragments de ceràmica de figures negres que ajuden a ubicar cronològicament l'estrat: es tracta d'un fragment d'una copa decorada amb uns ulls profilàctics datable cap a l'últim quart del segle VI aC i un fragment d'una altra copa que sembla pertànyer a l'estil dels Petits Mestres d'entre mitjans i el tercer quart del segle VI aC⁷. Per tant, podríem datar l'estrat a l'últim quart d'aquest mateix segle.

¹ ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 33, nota 54.

² SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 53-55.

³ PY: 1985, p: 78-81.

⁴ PY: 1985, p: 78.

⁵ PY: 1974, p: 113-156, p: 193-199.

⁶ PY; GARCIA: 1993, p: 14

⁷ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 54 i p: 56, fig. 2, p: 57, fig. 3 esq.

En l'excavació inèdita de la mateixa Neàpolis, en el tall estratigràfic 32bis, estrat X, foren trobats, al 1961, sis fragments d'àmfora etrusca: quatre d'informes i dos fragments de paret amb ansa, tots ells amb una argila negrosa, un desgriquant groller i recoberts amb una engalba blanquinosa ⁸, tal com constatem en els exemplars del tipus 4 de M. Py ⁹. Es conserven en el Museu Monogràfic d'Empúries sense número d'inventari. (Làm. XXXII, 2 i XXXIII). En el mateix context arqueològic, s'hi han localitzat uns fragments de *kylikes* de pasta clara amb bandes pintades de color vermell així com un *lekythos* àtic de figures negres que conserva una part de la decoració i permeten una comparació de la nostra peça amb un exemplar semblant procedent de la Necròpoli de Contrada Diana, a Lipari (Itàlia), datat a finals del segle VI/inicis del V aC ¹⁰.

En el mateix estrat X, hi hem individualitzat un vora d'àmfora etrusca amb una argila vermellosa a l'exterior i més aviat grisa a l'interior. Tot i no conservar restes d'engalba blanca, aquestes característiques així com el seu llavi allargat i sortint ens fan pensar en el mateix tipus 4 de M. Py. Per aquest motiu, els fragments d'àmfora etrusca confirmarien la cronologia del *lekythos* àtic de finals del segle VI/inicis del VaC (Làm. XXXIV.1).

1.2. La Neàpolis al final del segle VI i al segle V aC.

Durant el segle V aC, Empúries esdevé una veritable *polis* grega, desenvolupa un procés d'urbanització intern i aprofundeix els lligams amb la població local. Excavacions recents en el sector sud de la Neàpolis han posat al descobert una muralla datada al segle V aC avançat. A l'interior de la ciutat, en aquest mateix sector meridional, s'han documentat restes d'elements arquitectònics d'un temple, elaborats amb pedra calcària de la regió de Montpellier-Nîmes. Aquest temple serà destruït un segle més tard per a deixar lloc a altres construccions, com el temple dedicat a Esculapi ¹¹.

Fruit també de treballs recents, hom ha posat al descobert restes de cases en el sector sud, fora muralles, pertanyents a la població local. Aquesta proximitat entre l'element indígena i el grec mostra una bona relació de convivència i un lent procés d'aculturació que comporta la progressiva hel·lenització d'alguns indígenes ¹². Entre les restes materials corresponents al nivell estratigràfic E-7019, destaquen la gran quantitat d'àmfores púniques, ebusitanes o no, davant d'una feble presència d'àmfora massaliota. Aquest fet indicaria la poca influència de Massalia a Empúries a finals del segle V aC ¹³. La vida d'aquestes construccions fora muralles serà relativament curta. A la primera meitat del segle IV aC es produeix una mena de nova fundació de la *polis* emporitana gràcies a un sinecisme que reuneix sota una mateixa

⁸ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p. 54.

⁹ PY: 1985, p. 74.

¹⁰ SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p. 54.

¹¹ SANMARTÍ: 1990, p. 399.

¹² SANMARTÍ: 1990, p. 405-406.

¹³ SANMARTÍ et alii: 1986, p. 147-182.

entitat política els emporitans d'estirp hel·lènica i els d'origen ibèric. És per aquest motiu que es construeix una nova muralla davant de la del segle V aC, fet que comporta la destrucció de les cases situades en aquest indret ¹⁴.

1.3. L'àmfora etrusca del Cap de Creus

Al 1971, aquesta àmfora fou trobada casualment per una embarcació local. Segons M.A. Martín, formaria part del carregament d'un vaixell, però les condicions del retrobament han fet impossible la prospecció de l'indret ¹⁵. Es troba al Museu Arqueològic de Girona amb l'inventari 211 558. (Làm. XXXIV, 2)

L'àmfora té una argila marró fosca i un desgreixant gruixut i negre ¹⁶. El fet de conservar-se gairebé sencera, a excepció d'una ansa, ens facilita el seu estudi: presenta un llavi allargat i sortint que enllaça directament amb el cos, un fons acabat en punta i unes anses gruixudes. Correspon, doncs, també, al tipus 4 de M. Py ¹⁷ amb una cronologia de finals del segle VI i inicis del IV aC.

1.4. Fragments d'àmfora etrusca procedents de Roses

Aquestes restes foren trobades al 1945, sota l'església de Santa Maria, al sondeig nº1 de la nau lateral nord. S'en conserven 14 fragments que deuen correspondre a dues peces diferents ¹⁸ (Làm. XXXIV, 3).

Té una pasta marró fosca, dura i d'un color gris fosc a l'interior. El desgreixant és de mica negra. Alguns dels fragments presenten restes d'engalba blanca. L'únic fragment amb forma correspon a una vora amb un llavi sortint molt allargat i en forma d'ametlla. Tal com apunta M.A. Martín ¹⁹, correspon al tipus 4A de M. Py. Segons el mateix M. Py ²⁰, aquesta forma constitueix l'evolució més tardana de l'àmfora etrusca. Se n'han localitzat pocs exemplars al Midi francès però està ben documentada a la Necròpoli prerromana de Alèria (Còrsega) i a Populònia. La seva cronologia pot oscil·lar entre mitjans del segle V i mitjans del III aC.

El sector de Roses que ha donat el material més antic és el petit turó on es troben les runes de l'església de Santa Maria i la Ciutadella medieval. Entre els materials més destacables podem citar alguns fragments de ceràmica ibèrica pintada, ceràmica àtica (com ara

¹⁴ SANMARTÍ: 1993, p: 88-89.

¹⁵ MARTÍN: 1985, p: 85. MARTÍN: 1991, p: 95-96.

¹⁶ MARTÍN: 1985, p: 85.

¹⁷ PY: 1985, p: 78-81.

¹⁸ MARTÍN: 1982, p: 114, fig. 2.2.

¹⁹ MARTÍN: 1991, p: 96.

²⁰ PY: 1985, p: 81.

una gran hídria de figures rojes datada a l'últim quart del segle V aC), ceràmica pseudo-jònica (datada des del segle V fins al III aC), alguna peça ceràmica massaliota de tipus antic ²¹.

1.5. El primer establiment a Roses

Tal com afirma M.A. Martín, l'escàs material més antic localitzat apuntaria una cronologia de mitjans de segle V aC com a moment inicial de l'establiment. Aquest primer nucli degué ser petit i la població aniria en augment fins a la segona meitat del segle IV aC, moment que correspon al nivell inferior de l'anomenat Barri Hel·lenístic. L'aixecament de les construccions de mitjans del segle III aC va arrasar en gran part el nucli antic, deixant lliures alguns punts aïllats, com ara aquesta zona excavada ²².

La tradició escrita ens parla d'una petita ciutat fundada pels emporitans (Estrabó, III. 4. 8) o bé d'una mítica fundació ròdia anterior a la presència focea (Estrabó, III. 4.8: XIV, 2.10; Escimne 196) ²³. Però l'arqueologia no ha proporcionat fins ara cap testimoni anterior a mitjans del segle V aC. Segons les excavacions, la ciutat viuria el seu màxim esplendor durant els segle IV-III aC, essent després abandonada fins a època romana tardana ²⁴.

Segons defensa J. Ruiz de Arbulo, les condicions portuàries de Rhode dins del golf de Roses són molt superiors a les d'Empúries. Rhode es troba en el punt idoni com a escala en la ruta marítima Nord-Sud després (o abans) dels greus problemes de travessa que presenta el golf de Lleó. A més, la seva situació prop de la Muga, li permet accedir i controlar els passos pirinencs de la Junquera i el Perthus. Però els aiguamolls que la rodegen li fan difícil la comunicació amb les comarques de l'interior. Rhode seria, doncs, un indret de clara vocació marítima ²⁵.

1.6. Les importacions etrusques d'Ullastret

1.6.1. Fragments d'àmfora

A l'angle sud-oest de l'*oppidum* del Puig de Sant Andreu, a la muralla inferior, vèrtex sud-oest, fogata del parament sud, hom ha localitzat uns fragments de llavi, cos i pivot d'àmfora etrusca que podrien pertànyer tots a la mateixa peça. La seva argila és grisa en el nucli central i amarronada a l'exterior, grollera i dura. La superfície és marró-grisosa i el desgreixant està compost per partícules brillants, mica negra i punts blancs ²⁶ (Làm. XXXV). Segons aquestes característiques i la morfologia dels fragments conservats, la peça podria correspondre

²¹ MARTÍN: 1982, p: 113-115.

²² MARTÍN: 1982, p: 115.

²³ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

²⁴ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 115.

²⁵ RUIZ DE ARBULO: 1984, p: 121 i p: 123-124. RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 62.

²⁶ MARTÍN: 1985, p: 85 i p: 86, fig. 6.

al tipus 4A de M. Py, amb una cronologia que oscil·la entre mitjans de segle V i mitjans del segle III aC ²⁷.

A l'illa d'en Reixac, al departament 2, estrat V, excavat per M. Oliva al 1945 ²⁸, s'ha localitzat un fragment de vora d'àmfora etrusca (inventari 103 218) (Làm. XXXVI,1). La seva argila és grisa a l'interior i rosada a l'exterior, amb un desgreixant de partícules negres i blanques molt petites. La superfície exterior té una engalba un mica més clara. El seu llavi exvasat i allargat ens fa adscriure la peça al tipus 4 de M. Py ²⁹ amb una cronologia de finals del segle VI/inicis del IV aC. La resta de material localitzat a l'estrat V està compost per ceràmica a mà majoritàriament i, entre la poca ceràmica a torn, hi trobem ceràmica grisa grega d'occident, ibèrica pintada i àmfora púnica ³⁰.

De l'estrat IX del departament 4, excavat també per M. Oliva al 1966 ³¹, procedeixen uns fragments informes d'àmfora etrusca a excepció d'un fragment d'una vora conservada amb l'inventari 106 145 (làm. XXXVI, 2). Tenen una argila d'un color gris clar, rosada tant a l'interior com a l'exterior, amb un desgreixant de granets de mica negra ³². La vora, que té el llavi exvasat i ametllat, ens porta al tipus 4 de M. Py amb una datació de finals del segle VI/inicis del IV aC. Pel que fa al seu mateix estrat, quasi tota la ceràmica és a mà, amb decoració acanalada, de cordons, pentinada i alguna espatulada. La ceràmica a torn es compon bàsicament per restes de dues peces pintades ibèriques ³³.

1.6.2. Aplic de *stamnos*-sítula de bronze

Fou objecte d'estudi per part de M.E. Sanahuja ja fa uns quants anys. Prové del predi nord Subirana, del tall 16, estrat II i medeix 3,3 cm d'alçada i 3,4 cm d'amplada ³⁴. (Làm. XXXVI, 3).

La peça es compon per una base rectangular de subjecció a la vora del recipient i, a continuació, una part superior que en sobresurtia amb dues obertures circulars per on passarien les anses de la sítula. A dalt de tot de l'aplic veiem unes protuberàncies arrodonides, una cada extrem de la peça i una tercera de forma més apuntada a la part central. Pel que fa a la decoració, trobem un doble ornament incís que ressegueix la forma de les obertures i dibuixa, sota d'elles, una fulla d'heura de la qual surten dues tiges que acaben també en unes fulles de la mateixa planta ³⁵.

En el seu estudi, M.E. Sanahuja apunta una semblança de la peça d'Ullastret amb un exemplar procedent de Arbedo (Tessin, Alemanya). Aquest peça presenta la mateixa

²⁷ PY: 1985, p: 81.

²⁸ MARTÍN: 1985, p: 80.

²⁹ PY: 1985, p: 81.

³⁰ MARTÍN: 1985, p: 80.

³¹ MARTÍN: 1985, p: 80.

³² MARTÍN: 1985, p: 81.

³³ MARTÍN: 1985, p: 81.

³⁴ SANAHUJA: 1971, p: 162-164.

³⁵ SANAHUJA: 1971, p: 162.

estructura que el nostre exemplar: una base de subjecció, una part superior amb dues obertures rodones i una decoració a la part de dalt de tot composta de dues fulles amb les puntes enrotllades que surten de la base d'una palmeta situada entremig. La base de l'aplic porta una ornamentació fosa que reproduïx un motiu floral simplificat ³⁶. Segons M. Primas ³⁷, es tracta d'un aplic de *stamnos*-sítula amb dues anses movibles que cal relacionar amb produccions itàliques com ara els exemplars localitzats a les necròpolis de Ca'morta (Como, Itàlia), de Brembate Sotto (Bergamo, Itàlia) i a la de La Certosa (Bologna, Itàlia), datats en la primera meitat o a mitjans del segle V aC. Així mateix, segons aquesta mateixa autora, podem comparar la producció del dipòsit de Arbedo amb aplics més tardans que tenen la part de subjecció i la part superior amb una ornamentació en forma de petxina, com veiem en els exemplars de producció etrusca de les tombes 136 ³⁸ i 136A ³⁹ de la Valle di Pega (Spina), o de les necròpolis de San Raffaele a Todi (Perugia) ⁴⁰ i de Sette Camini a Orvieto (Terni) ⁴¹ corresponents també a tipus de sítules *stamnoides*.

Entre els exemplars semblant a la peça d'Ullastret, podem afegir-hi un aplic procedent de Marzabotto amb una forma rectangular a la base i una part superior amb dues obertures arrodonides per on passaven les anses i acabada amb tres protuberàncies, potser estilitzacions de flors de lotus ⁴². Així mateix, podem destacar també un altre exemplar procedent de la tomba IX de Valle Pupina (Teggiano, Salerno) ⁴³ amb una forma i una decoració molt semblant a la nostra peça i amb una datació de finals de segle VI/ inicis del V aC. De la tomba 26 de la necròpoli de Crocefisso del Tufo (Orvieto, Terni) provenen dos exemplars més, interpretats erròniament com a sivelles de cinturó ⁴⁴, amb una base de subjecció també rectangular però molt més ample del que hem vist fins ara, dues obertures rodones per a les anses i unes protuberàncies a la part superior que recorden les de la peça d'Ullastret.

Als anys 50, M.V. Giuliani Pomes fa un estudi tipològic i cronològic sobre les sítules de bronze trobades a Etrúria que constitueix una obra bàsica de referència i de síntesi sobre el tema ⁴⁵. El tipus de sítula d'època clàssica etrusca que M.V. Giuliani Pomes classifica com a tipus "C" correspon a exemplars amb un cos que recorda la forma del *stamnos*. La seva tècnica metal·lúrgica és la del martellajat en calent de troços sencers de metall tot i que les vores, les anses i els aplics es fabriquen amb la tècnica de la cera fosa i són soldats al cos de la peça. Els aplics amb doble ansa són objecte d'un treball molt acurat i presenten una decoració amb un motiu floral estès arreu de la seva superfície per mitjà d'incisions al voltant de les obertures

³⁶ PRIMAS: 1972, p: 77-78, fig. 1.2, lám. 16.1.

³⁷ PRIMAS: 1972, p: 78-79.

³⁸ ARIAS: 1955, p: 152-153, lám. 90.

³⁹ *Mostra dell'Etruria padana*, 1960: p: 251, n° 1130 i 1131, lám. LXIX.

⁴⁰ GIULIANI POMES: 1957, p: 48, fig. 28.

⁴¹ GIULIANI POMES: 1957, p: 49, fig. 29, 29a, 30, 30a.

⁴² MUFFATTI: 1969, p: 248, n° 334, lám. IL, b, n° 10.

⁴³ DE LA GENIÈRE: 1968, p: 211, lám. 25, 3.

⁴⁴ BIZZARRI: 1962, p: 110, fig. 35. J. De La Genière en la publicació anterior en fa la interpretació correcta.

⁴⁵ GIULIANI POMES: 1954, p: 149-194. GIULIANI POMES: 1957, p: 39-85.

circulars. De vegades, també presenta una palmeta que no és altra cosa que una estilització d'una flor de lotus, si bé alguna vegada recorda la forma d'una petxina. A la part superior de la peça, trobem dues volutes més o menys esquemàtiques que representarien el rínxol final de la mateixa decoració floral ⁴⁶. Podem constatar, doncs, com aquesta descripció també és aplicable a la peça d'Ullastret, i la podem posar en relació amb aquest tipus de sítules.

Recentment, B. Bouloumié ha reprès una part de l'estudi de M.V. Giuliani Pomes però referint-se només als exemplars trobats a la Gàl·lia i relacionant també l'aplic del dipòsit de Arbedo amb el tipus "C" d'aquest autora ⁴⁷ donant-li una cronologia des de mitjans del segle VI i amb un moment àlgid de la producció al segle V aC. B. Bouloumié concentra el seu estudi en els exemplars procedents de les relacions entre el món hallstattià de l'Europa central i el món mediterrani de la Península Itàlica però també menciona la troballa d'exemplars a Alèria, fruit d'un altre circuit econòmic ⁴⁸. Aquests exemplars provenen de la necròpoli prerromana de la mateixa ciutat, com ara en les tombes 85 i 90, i són atribuïts també a sítules d'aquest mateix grup "C" ⁴⁹. Pel nostre estudi, és interessant, destacar la presència d'aplics que responen a un mateix tipus de producció tant a Alèria com a Ullastret, donada la importància de Còrsega en les relacions marítimes del Mediterrani centro-occidental en el moment que ara estudiem.

1.7. Ullastret al segle V aC.

Excavacions recents en el sector sud-oest del poblat del Puig de Sant Andreu (Tall LL-1) han documentat les primeres construccions de cases de planta rectangular, amb els murs de pedra a la base, fruit d'una segona ocupació de l'indret. La seva cronologia es podria establir dins de la primera meitat del segle V aC, com a data més tardana ⁵⁰, modificant-ne així la cronologia establerta anteriorment de segona meitat del segle VI aC ⁵¹. Segons M.A. Martín, seria en aquest moment quan es fixa de manera definitiva el poblat dalt de l'*oppidum*, que fins ara havia estat ocupat de manera menys intensa ⁵². Hom situa la construcció d'aquestes cases abans de l'aixecament de la primera muralla del poblat, muralla que cal ubicar cronològicament entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del IV aC ⁵³.

A partir de l'últim terç del segle VI aC, comencen a arribar a Ullastret les primeres ceràmiques àtiques. M. Picazo distingeix dos períodes d'importacions. Entre el 530 i el 430 aC, les importacions són més aviat escasses. Hi trobem alguns exemplars de l'estil de

⁴⁶ GIULIANI POMES: 1957, p: 39-42.

⁴⁷ BOULOUMIÉ: 1977, p: 31-32. GIULIANI POMES: 1957, p: 39-54.

⁴⁸ BOULOUMIÉ: 1977, p: 3-4.

⁴⁹ JEHASSE: 1973, n° 1592b, lám. 153, n°1803, lám. 152-153, n° 1862, lám. 153.

⁵⁰ MARTÍN: 1990, p: 37.

⁵¹ MARTÍN: 1987, p: 23.

⁵² MARTÍN: 1976-78, p: 187-196.

⁵³ MARTÍN: 1990, p: 37-40.

figures rojes corresponents a pintors com el de Penthesilea, localitzat també a Empúries i a Alèria ⁵⁴ així com al Puig de Benicarló, tal com veurem més endavant. A partir de la segona meitat del segle V aC, però sobretot a partir del seu últim quart, les importacions àtiques formen part d'una producció més industrialitzada i amb una menor qualitat artística ⁵⁵. Tot plegat ens fa constatar una creixent intervenció d'Empúries sobre la vida de la població local.

Pel que fa a l'Illa d'en Reixac, en la seva tercera fase d'ocupació (525-475 aC), hi trobem també importacions àtiques a més d'altres de producció colonial, com les pseudo-jòniques i les grises gregues d'Occident que també es documenten al Puig de Sant Andreu ⁵⁶. Entre les àmfores, destaquem les ibero-púniques i algun exemplar de fenícia-púnica i de massaliota. Una producció molt típica d'aquesta fase és la ceràmica tosca feta a torn, gris i de pasta grollera, amb un ús bàsicament culinari. El seu temps de producció és molt curt ja que a inicis del segle V aC ja no es realitza ⁵⁷. Pel que fa a l'urbanisme, les cases conserven la mateixa estructura que en la fase anterior (fase IIIa II). Però sondejos estratigràfics recents (A1 i C'01) documenten un abandonament temporal de l'assentament com a lloc d'hàbitat entre la fi del primer quart del segle V i inicis del IV aC, moment en què hi hauria una reurbanització de l'indret ⁵⁸.

2. Les importacions etrusques del País Valencià

2.1. El Vilarroig (La Jana, Castelló)

A. Oliver ⁵⁹ és qui ens dóna notícies sobre aquest jaciment, assenyalant la recollida d'una vora d'àmfora etrusca. Presenta una forma ametllada amb un petit entrant en la part inferior. La pasta és marró, granulosa, de tacte arenós i amb un desgreixant de petites barres de augita, micaci i càlcic. Per la seva forma, podem dir que correspon al tipus 4 de M. Py, que ja hem estudiat anteriorment, amb una cronologia general que oscil·la entre finals del segle VI i inicis del IV aC ⁶⁰ (Lâm. XXXVII, 1).

El jaciment se situa en la plana prelitoral de La Jana-Sant Mateu, vora una antiga llacuna, actualment dessecada i cultivada, a uns 23 km de la costa en línia recta. Hom hi va realitzar treballs de prospecció i sondejos estratigràfics on es va posar al descobert una paret de maçoneria realitzada amb carreus de pedra calcària. Aquest poblat tant sols presenta un sol nivell d'ocupació. Entre el material localitzat destaquem les ceràmiques d'importació àtica de

⁵⁴ PICAZO: 1977, p: 126.

⁵⁵ PICAZO: 1977, p: 126-129.

⁵⁶ LOPEZ MELCION et alii: 1986-89, p: 58. MARTÍN: 1976-78, p: 191-192.

⁵⁷ LOPEZ MELCION et alii: 1986-89, p: 58.

⁵⁸ MARTÍN: 1987, p: 21.

⁵⁹ OLIVER: 1986, p: 222.

⁶⁰ PY: 1985, p: 78-81.

vernís negre i de figures roges, a més de la vora d'àmfora etrusca. Segons A. Oliver, es tractaria d'un petit assentament, possiblement de caràcter agrícola, amb una datació de segle V aC, potser dins de la seva segona meitat, tal com indicaria el material d'importació ⁶¹.

2.2. El Cabanyal-Malvarrosa (València)

En els anys 1983-84, el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal de l'Ajuntament de València va realitzar unes prospeccions submarines en les platges de El Cabanyal i de la Malvarrosa al nord de la ciutat. Entre el material localitzat, podem destacar una sèrie de fragments d'àmfores etrusques, dos dels quals ja hem analitzat en el capítol referent al segle VI aC.

En primer lloc, trobem un fragment que conserva part de la vora i de l'inici de l'ansa conservat amb l'inventari Malv. 83-22 ⁶² (Làm. XXXVII, 2). La pasta és d'un color gris clar a l'interior i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i fi d'arenas moltes, gruixut de cristalls de quars, esquist i pedretes amb algunes partícules de mica daurada. Segons els seus investigadors ⁶³, presenta similituds amb el tipus 4 de M. Py ⁶⁴, però també podria pertànyer a la sèrie "A" de G. Marchand, sostsgrup "e", tot i que també presenta similituds amb les vores de la sèrie "C" ⁶⁵.

Troblem també un fragment d'ansa amb part del cos amb l'inventari Malv. 83-27 (Làm. XXXVII, 3). La pasta és de color negre al nucli i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és abundant i fi de puntets blancs, de quarsita transparent i esquist ⁶⁶. El fragment d'ansa amb l'inventari Malv. 83-25 ⁶⁷ (Làm. XXXVII, 4) té la pasta i el desgredant amb les mateixes característiques que la peça anterior Malv.83-27.

Amb l'inventari Malv. 83-28 ⁶⁸ (Làm. XXXVII, 5), trobem una ansa i part del cos d'una altra àmfora. La pasta és negra al nucli i marró fosc a l'exterior. El desgredant és molt abundant, gruixut de pedretes i fi de arenas, quarcita i augita o esquist amb algunes partícules de mica de coure. Aquestes característiques podrien ser assimilades a les del tipus 4 de M. Py i a la sèrie "A" de G. Marchand ⁶⁹.

L'ansa sencera conservada amb una part del cos i amb l'inventari Malv. 83-29 ⁷⁰ (Làm. XXXVII, 6) té la pasta compacta i porosa i d'un color taronja fosc. El desgredant és molt abundant, gruixut de pedretes i de mineral negre (esquist o augita) i fi d'arenas de colors i

⁶¹ OLIVER FOIX: 1994, p: 469-472.

⁶² FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.4.

⁶³ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 326-327.

⁶⁴ PY: 1985, p: 78-81.

⁶⁵ MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁶⁶ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.8.

⁶⁷ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.9.

⁶⁸ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.11.

⁶⁹ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁰ FERNÁNDEZ: GÓMEZ: RIBERA: 1988, p: 325, fig. 6.10.

de mica daurada o de coure. Hom assimila aquests trets als del tipus 4 de M. Py i a la sèrie "A" de G. Marchand ⁷¹.

Troblem també un fragment del cos i l'inici de l'ansa d'una àmfora amb l'inventari Malv. 83-30 ⁷² (Làm. XXXVIII, 1). La pasta és d'un color taronja fosc. El desgredant és fi, d'arenes de diferents colors, d'esquist i d'alguns cristalls de quars transparent. Presenta partícules de mica daurada i és més compacta i depurada en la seva factura. Així mateix, hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la sèrie "A" de G. Marchand ⁷³.

Amb l'inventari Malv. 83-31 ⁷⁴ (Làm. XXXVIII, 2), es conserva un fragment de vora amb una part del cos de l'àmfora. La pasta és de color gris fosc al nucli i clar a l'exterior, porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i gruixut de pedretes i fi d'arenes, de quarsita, d'esquist o d'augita i de partícules de mica de coure. Hom la relaciona amb el tipus 4 de M. Py i la sèrie "A" de G. Marchand ⁷⁵.

Conservem un fragment de vora amb una part del cos ⁷⁶ amb l'inventari Malv. 83-34 (Làm. XXXVIII, 3). La pasta és de color gris fosca en el nucli i marró a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és molt abundant i gruixut amb pedretes, quarsites, augita i alguna partícula de mica de coure. Per aquestes característiques, hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la sèrie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" ⁷⁷.

La peça amb l'inventari Malv. 83-35 correspon a un fragment de vora amb l'inici de l'ansa ⁷⁸ (Làm. XXXVIII, 4). La pasta és d'un color gris fosc en el nucli i marró clar a l'exterior, molt porosa i poc compacta. El desgredant és abundant i gruixut d'arenes, esquist i quars transparent (algunes pedres fan 1cm de diàmetre) i algunes partícules de mica daurada. Per aquestes característiques, els seus estudiosos l'assimilen a la sèrie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" i al tipus 4 ò 3A de Py ⁷⁹, tot i que la forma ametllada de la vora i la falta de coll marcat fa que nosaltres ens decantem més aviat pel tipus 4.

Troblem també un fragment de vora amb una part del cos i amb l'inventari Malv. 84-20 ⁸⁰ (Làm. XXXVIII, 5). La pasta és de color taronja a l'exterior i gris clar al nucli. El desgredant és semblant al del fragment Malv. 83-30 i presenta alguns nòduls d'argila cuita i petits esclats de mica daurada. Segons aquests trets, hom l'adscriu a la sèrie "A" de G. Marchand, sots-grup "d" i al tipus 4 ò 3A de M. Py ⁸¹. Igual que en la peça anterior, creiem

⁷¹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p:145-146.

⁷² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.5.

⁷³ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁴ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 5.13.

⁷⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁷⁶ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325, fig. 5.14.

⁷⁷ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁷⁸ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.3.

⁷⁹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 74-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154 i 157.

⁸⁰ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 324, fig. 5.6.

⁸¹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 74-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146, 154, 157.

que la forma ametllada i sortint de la vora, així com l'aparent manca de coll marcat ens acostava més al tipus 4 d'aquest autor.

Finalment, entre el material etrusc, destaquem un fragment de vora amb l'inventari Malv. 83-32⁸². La pasta és de color gris fosc al nucli i marró fosc a l'exterior de característiques semblants a la peça amb l'inventari Malv. 83-28. Hom l'assimila al tipus 4 de M. Py i a la serie "A" de G. Marchand⁸³.

Veiem doncs com la major part de peces semblen adscriure's al tipus 4 de M. Py. Per tant, i tal com apunten els seus mateixos investigadors, podem apuntar una cronologia general de segle V aC⁸⁴.

Malauradament, aquest jaciment ha estat víctima de nombroses expoliacions. A més, l'escassa visibilitat de les aigües en fa difícil l'excavació. Les troballes ceràmiques abracen fins a l'època romana, tot i que la major part corresponen a tipus fenicis, grecs, púnics, ibèrics i, tal com hem estudiat, etruscs. Segons els seus investigadors, estariem davant d'un embarcador o punt d'aiguada i, per tant, a causa de la llarga perduració del jaciment i de la conseqüent barreja dels materials, és molt difícil definir una cronologia concreta⁸⁵.

Entre el material grec recollit a El Cabanyal-Malvarrosa, podem destacar àmfores a "la brosse" (datades cap al 540 aC), greco-orientals (datades al segle VI/V aC), corínties (de finals del segle VI/inicis del V i del segle IV aC) i massalotes (de finals del segle VI/inicis del V aC)⁸⁶. Pel que fa a les àmfores fenícies, s'hi han localitzat dos exemplars del tipus Mañá-Pascual datats al segle V aC⁸⁷.

Tal com apunten A. Fernández, C. Gómez i A. Ribera les troballes datades a partir de finals del segle VI aC són més abundants que les de cronologia anterior i, per tant, cal relacionar la seva arribada amb el comerç procedent d'Empòrion i de Massàlia. Tot i això, segons ells, no hauríem de descartar el paper del Mediterrani central com a altre protagonista d'aquest comerç així com el paper actiu de la zona de l'Estret tal com ens indiquen les dues peces que en procedeixen⁸⁸.

---

⁸² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 325.

⁸³ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 326-327. PY: 1985, p: 78-81. MARCHAND: 1982, p: 145-146.

⁸⁴ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 327. RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1121.

⁸⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 317. RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1115.

⁸⁶ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 318-323.

⁸⁷ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 327-328.

⁸⁸ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 331.

3. El material etrusc d'Eivissa

3.1. Placa rectangular d'os

Fou localitzada a principis de segle a la necròpoli de Puig des Molins, però en desconeixem el context arqueològic i la localització exacta ⁸⁹. Prové de la col·lecció Vives, però actualment es conserva en el Museo Arqueológico Nacional amb l'inventari 321 ⁹⁰ (Lám. XXXVIII. 6).

Les seves mides són 6,9 cm de llarg, 8,5 cm d'alçada i 0,3 cm de gruix màxim. M.E. Aubet és qui n'ha fet un estudi més complet. Es tracta d'una placa rectangular d'os, lleugerament còncava en la part decorada, que devia servir com a peça ornamental d'alguna capsa o cofret de fusta. Té representada una esfínx jaient, emmarcada per tres línies en relleu, amb un cos i unes proporcions poc esbeltes. La figura té trets d'inspiració grega, amb els llavis petits i l'ull i el nas marcats. Porta una corona o diadema indicada per línies oblíquies, que li aguanta el cabell que baixa per l'espatlla. Tal com és característic en les esfínx gregues, l'ala arrenca de l'espatlla i apareix alçada cap enrera sense mostrar la corbesa de l'extrem de les ales, segurament degut a la manca d'espai. El cos de l'esfínx, que no descansa directament sobre el terra, i les errònies proporcions del cos, sobretot en la seva part posterior, denoten una escassa qualitat artística de la peça, probablement a causa d'un error de càlcul en el disseny de l'animal. El seu artesà sembla que hagi volgut adaptar l'esfínx a les dimensions de l'espai rectangular, aconseguint així un cos deformat ⁹¹. Tot i els seus trets grecitzants, els errors d'estil i de proporcions fan que M.E. Aubet descarti la peça com una producció grega. Segons ella ⁹², la peça presenta força semblances amb les produccions etrusques del període clàssic antic definit per Y. Huls, caracteritzat per una tècnica mediocre i manca d'inspiració ⁹³.

Més recentment, M. Martelli ha reprès l'estudi de les caixetes d'os i d'ivori d'època tardo-arcaica diferenciant-ne quatre grups de producció vulcent datats entre la segona meitat del segle VI i el primer terç del V aC ⁹⁴. L'últim d'aquests grups recull exemplars que no segueixen la mateixa seqüència estilística d'influència greco-jònia dels anteriors. Té una iconografia i un estil que mostra clarament una influència diferent, aticista, de transició entre les peces tardo-arcaiques i les severes que mostraria la búsqueda de renovació estilística en el món grec. La seva cronologia se situa cap al 480-470 aC. La mateixa M. Martelli adscriu la peça d'Eivissa dins d'aquest quart grup ⁹⁵.

---

⁸⁹ AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹⁰ GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 296-297.

⁹¹ AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹² AUBET: 1973, p: 64-68.

⁹³ HULS: 1957, p: 194.

⁹⁴ MARTELLI: 1985, p: 207-248.

⁹⁵ MARTELLI 1985, p: 235-236.

A Etrúria, l'ús del marfil és desconegut abans del període orientalitzant al segle VII aC. A partir d'aquest moment, trobem peces de marfil importades de tallers del Mediterrani oriental, d'altres sorgides de tallers orientals establerts a la Península Itàlica i d'altres fruit d'un artesanat local, tal com mostra la nombrosa sèrie de marfils localitzada de Praeneste. Entre els altres indrets on se n'han localitzat podem citar Caere, Marsiliana d'Albegna, Populonia o Chiusi. Els artesans etruscs segueixen molt de prop els prototipus orientals i no és fins al segle VI aC que constatem un estil pròpiament etrusc a partir de les influències jòniques. Tot i això, a partir d'aquest moment, la decoració sembla empobrir-se donant un estil més auster i, en molts casos, l'os substitueix el marfil ⁹⁶.

És important mencionar l'estudi de M. Martelli sobre la distribució d'aquestes peces. Són nombroses les troballes en territori grec i fenicio-púnic, gràcies a l'organització dels mercaders grecs i fenicis, respectivament, per a la comercialització d'aquests productes etruscs en les seves terres. Per tant, la presència de plaquetes d'os o d'ivori, entre el 530 i el 474 aC, en indrets com Tharros, Nora, Xipre, Malta i Eivissa, s'han d'atribuir al comerç entre púnics i etruscs i a la organització dels mercats púnics, en un moment en que l'àrea tirrènica és encara un espai de mobilitat marítima i d'intercanvis comercials ⁹⁷. D'altra banda, aquest tipus d'exportacions s'han de relacionar amb un canvi en el si de la societat etrusca. Durant el segle VI aC, hem vist com les exportacions etrusques es referien bàsicament a productes agrícoles i a la vaixela de taula. Però ara ens trobem davant d'unes mercaderies que ja no provenen tant de l'activitat del camp sinó d'uns tallers urbans dedicats a l'artesanat artístic (produccions metal·lúrgiques, caixetes de fusta revestides d'os o d'ivori). Segons M. Martelli, aquest fet es deu a un canvi en la relació camp/ciutat i a un estil de vida cada cop més urbà que aprecia més aquesta mena de productes ⁹⁸.

3.2. La necròpoli de Puig des Molins

A partir de l'últim terç del segle VI aC, l'arqueologia reflecteix una sèrie de canvis a la necròpoli de Puig des Molins. La introducció del ritu de la inhumació comporta un nou tipus d'enterrament: els hipogeus. Es tracta de cambres sepulcral subterrànies tallades a la roca calcària a les quals s'accedeix per una entrada en forma de pou, en general poc profund i de forma rectangular. La porta d'accés és rectangular i es tanca amb una gran llosa. Les cambres tenen, en general, una planta rectangular. Els sarcòfags eren adossats als murs laterals de la cambra, essent entre dos i quatre el nombre de sarcòfags més freqüent trobat dins una mateixa cambra. La utilització dels hipogeus amb pou d'accés és freqüent en altres àrees

---

⁹⁶ AUBET: 1971, p: 19-20.

⁹⁷ MARTELLI: 1985, p: 237-238.

⁹⁸ MARTELLI: 1985, p: 238-239.

púniques tal com s'ha documentat en diferents sectors de la necròpoli de Cartago, a Nora (Sardenya) o a Malta ⁹⁹.

Els hipogeus més antics de Puig des Molins, localitzats en el solars nº 10-12 del carrer de Lleó, tenen unes dimensions més grans i són construïts de manera més acurada. A partir dels materials localitzats, comuns en tota l'àrea púnica, hom relaciona aquests conjunts funeraris amb el Mediterrani central i els ubica cronològicament dins de la segona meitat del segle VI aC. Tot aquest grup representa un grup aïllat de la necròpoli ja que al seu voltant no hem trobat cap altre sepultura contemporània, ni anterior o posterior ¹⁰⁰.

Un altre tipus d'enterraments documentats són els de fossa, situats en els espais entre els pous d'accés als hipogeus. Són tallades a la roca amb unes mides una mica superiors a les d'un cadàver humà i, en general, són cobertes per unes lloses de pedra. Aquestes fosses, però, presenten un aixovar més pobre que els hipogeus, fet que fa preguntar-nos sobre una possible diferència socio-econòmica entre els dos tipus d'enterrament ¹⁰¹. Així mateix, hom ha localitzat també una sèrie d'enterraments en àmfora datats als dos primers terços del segle V aC. En general les àmfores eren utilitzades per a enterraments infantils i podia respondre tant al ritus d'incineració com al d'inhumació ¹⁰².

Pel que fa a la quantitat i a la composició dels aixovars funeraris, també notem uns certs canvis com ara un augment del nombre d'objectes dipositats, així com una major qualitat i varietat. Entre el material localitzat, podem destacar una varietat en les peces ceràmiques de caràcter domèstic, essent tant de producció ebusitana com importades. També hi trobem elements de caràcter votiu com ara figures de terracuita, navalles d'afeitar de bronze, ous d'estruç decortats o utensilis relacionats amb la professió del difunt. Entre els elements de caràcter personal, hi trobem joies diverses de plata i or (arracades, braçalets, anells, collars), denes de collar de pasta vítria, però també amulets i escarabeus egipcis ¹⁰³.

Els canvis documentats en el ritus i mobiliari funeraris es relacionen amb la influència exercida per Cartago en el Mediterrani central i també a Eivissa. Hom interpreta la inhumació d'individus en tombes costoses com a l'enriquiment d'una part de la població i l'arribada de comerciants cartaginesos amb costums diferents ¹⁰⁴. Més endavant ja tractarem de forma més extensa tota aquesta qüestió.

⁹⁹ FERNÁNDEZ: 1986, p: 158-159. RAMON: 1985, p: 76-78.

¹⁰⁰ GÓMEZ BELLARD: 1990, p: 78-88. COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 333

¹⁰¹ RAMON: 1985b, p: 78. FERNÁNDEZ: 1986, p: 160.

¹⁰² RAMON: 1985b, p: 78. FERNÁNDEZ: 1986, p: 164.

¹⁰³ RAMON: 1985b, p: 79. COSTA, FERNÁNDEZ: 1992, p: 333. TARRADELL, FONT: 1975.

¹⁰⁴ GÓMEZ BELLARD: 1991b, p: 111.

4. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda

4.1. Figureta de bronze

Es tracta d'una petita figura de bronze conservada al Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 1273. Prové de la col·lecció Bordes, però A. García y Bellido afirma que fou localitzada a Empúries, si bé en desconeixem el context arqueològic i el lloc del seu retrobament ¹⁰⁵ (Là. XXXIX, 1, 2).

La peça medeix uns 8.5 cm d'alçada. Es tracta d'un làmina retallada esquemàticament que defineix una silueta masculina en actitud de marxa cap a l'esquerra. Té el cos nu amb una representació esquemàtica dels genitals i amb restes d'haver portat gravats els dos pits i el forat umbilical. Les cames són rectilínies, que s'obren en compàs i sense moldejar. De les plantes dels peus, veiem sortir-ne unes tiges verticals destinades a subjectar la peça de manera fixe sobre una base. Els braços estesos se separen del cos gairebé perpendicularment: l'esquerre apareix trencat en el seu inici i el dret mostra, en el seu extrem, restes d'un forat petit per on degué passar una petita llança, per exemple. El cap apareix representat de perfil, de manera molt esquemàtica, i s'hi pot reconèixer el nas i el mentó. Una mena de mitja lluna sobre el cap representaria el casc amb la cimera ¹⁰⁶.

La nostra figureta es pot relacionar perfectament amb exemplars semblants localitzats en la Península Itàlica. G. Colonna, en un estudi sobre bronzes votius umbrosabèl·lics, en recull uns quants, incluint el nostre, inserint-los dins la sèrie "B" i "C" ¹⁰⁷. Aquestes sèries es caracteritzen per figures nues representant el déu Mart. Totes presenten un moviment cap a l'esquerra, porten casc, les dues mans abaixades i, a la mà dreta, hi subjecten una llança. La diferència fonamental entre les dues sèries rau en la forma del casc, si bé les figures de la sèrie "C" són més esquemàtiques, tal com observem en l'exemplar d'Empúries. En efecte, el casc de les peces de la sèrie "B" té una mena de cua a la part final representada amb una línia corba, mentre que els cascs de la segona sèrie tenen una forma semi-circular amb el marge inferior rectilini. G. Colonna situa la producció de les dues sèries a l'Umbria meridional i interpreta l'exemplar d'Empúries com a conseqüència de l'exportació ¹⁰⁸. Uns anys més tard, E. Richardson fa un nou estudi de conjunt sobre els bronzes votius etruscs. En el seu apartat sobre soldats umbrosabèl·lics geomètrics de l'època arcaica tardana (sèrie C, grup 6B), de finals del segle VI/inicis del V aC, retrobem les figuretes semblants a la nostra i una nova llista d'exemples que completa la de G. Colonna ¹⁰⁹.

¹⁰⁵ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 303-320.

¹⁰⁶ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 308-310.

¹⁰⁷ COLONNA: 1970, p: 96-99, n° 261-263-264-266-267-268-269-271-273-275-276-279-281, làm. LXIX-LXX. El número 281 correspon a la figureta d'Empúries.

¹⁰⁸ COLONNA: 1970, p: 99

¹⁰⁹ RICHARDSON: 1983, p: 194.

Segons G. Colonna, durant els segles VII i VI aC, les poblacions de la zona umbra són passivament receptives davant dels dos poderosos focus de cultura més pròxims: els etruscs i els picens. Però aquesta situació canvia al segle V aC. Des de la segona meitat del segle VI aC i, en especial, cap al 500 aC, hom constata un augment notable de les importacions d'objectes artístics etruscs acompanyat d'una incipient activitat de tallers locals, sobretot pel que fa a la plàstica, durant tot el segle V i fins a inicis del IV aC. Són abundants i típicament umbres les figuretes esquemàtiques, repetides en sèries inacabables, en relació amb les menys nombroses estatuetes amb un major compromís estilístic ¹¹⁰. Així, en moment en què Etrúria viu l'inici del seu decliu polític i una època d'expansió artística amb poca inventiva i productivitat, veiem desenvolupar-se una sèrie d'escoles locals amb un estil propi però seguint una inspiració del repertori etrusc contemporani, com és el cas del nord d'Etrúria, de la vall del Po i de l'Umbria ¹¹¹.

4.2. Fragment d'un figura femenina de bronze

Es tracta d'una peça de bronze conservada en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya (Lám. XXXIX, 3). Segons M. Almagro i A. García Bellido, procedeix d'Empúries tot i que també en desconeixem el context arqueològic així com la localització concreta del seu retrobament ¹¹².

En conservem tant sols la meitat inferior. Les cames indiquen una direcció de la figura cap a l'esquerra. La representació d'una faldilla ens indica que es podria tractar d'una figura femenina. Sota cada peu, hi retrobem una tija vertical per a sostenir de manera fixa la figura sobre una base. Donada la poca informació que ens pot donar el fragment conservat, es fa difícil fer-ne una anàlisi i una interpretació acurada ¹¹³. Tot i això, analitzant el repertori figuratiu dels bronzes etruscs, constatem la presència d'un tipus femení, amb els membres filiformes i una faldilla llarga fins a mitja cama com ara la figura que es conserva a la Bibliothèque Nationale amb el número 212 i datada en la primera meitat del segle V aC ¹¹⁴, si bé aquesta presenta en el vestit una decoració vertical.

El grup 3B de la sèrie "C" de les cores d'època arcaica tardana de l'estudi de E. Richardson recull aquestes figuretes femenines en actitud de marxa (*walking korai*), fruit de produccions locals de l'Umbria ¹¹⁵. Es tracta de figures primes amb la cara sòbria, el coll curt, les espatlles altes i estretes, un cos estret amb els pits petits i alts, cames i braços exageradament

¹¹⁰ COLONNA: 1970, p. 23.

¹¹¹ RICHARDSON: 1983, p. 180.

¹¹² ALMAGRO: 1949b, p. 101. GARCÍA Y BELLIDO: 1941, p. 223, fig. 25.

¹¹³ El magatzem del Museu Arqueològic Nacional de Catalunya es troba en període de reestructuració. Per aquest motiu no hem pogut accedir a la peça ni fer-ne un estudi més precís, especialment en referència a una possible resta de decoració incisa en el vestit, tal com es dona en els exemplars estudiats a continuació.

¹¹⁴ ADAM: 1984, p. 169-170, n° 250.

¹¹⁵ RICHARDSON: 1983, p. 308.

llargs, el cabell curt o recollit enrera. El vestit és curt fins a mitja cama o, a vegades, fins una mica més avall, sense cinturó i sovint porten sabates acabades en punta. Les figures estan dibuixades per a ser vistes de tres quarts. Els braços es balancejen cap a diversos angles i, sovint, la mà dreta sosté una fruita o un ocell. Entre els exemplars mencionats per E. Richardson, podem esmentar una figura conservada en el Museu de Villa Giulia o bé la del Staatliche Museen de Berlín ¹¹⁶.

Donada la petitesa del fragment conservat, pot semblar, doncs, molt aventurat adscriure la peça d'Empúries dins d'aquesta producció itàlica. Tot i això, és interessant veure-hi una relació amb el mateix marc productiu i cultural que la figura del guerrier de bronze estudiada anteriorment. La manca d'informació sobre el seu context arqueològic representa un altre impediment per a una interpretació més precisa.

4.3. Core de bronze

Es tracta d'una figura femenina de bronze que prové de la col·lecció Cazorro. En desconeixem completament la seva actual localització. Al 1931, García y Bellido afirmava que podria provenir d'Empúries o de la regió i en fa una descripció a partir d'una fotografia ¹¹⁷. Més tard, el mateix autor torna a mencionar la peça assegurant que aquesta no prové d'Empúries ¹¹⁸. No cal afegir que no tenim cap mena d'informació sobre el moment i el context arqueològic del seu retrobament. Aquestes informacions confuses ens obliguen a considerar el comerç d'antiguitats com una altra possible via d'arribada de la peça en les nostres terres. Per tot plegat, ens és impossible de valer-nos de la peça per a la interpretació històrica. Tot i això, em sembla interessant considerar-la en aquest estudi i fer-ne una anàlisi.

La figureta de bronze representa una dona dreta, en actitud frontal. Va vestida amb un quitó amb mànigues, decorat amb unes línies de punts i amb unes ratlles verticals que podrien indicar els plecs de la roba. El vestit la cobreix des de les espatlles i el coll fins als turmells, i li deixa els peus al descobert. Els braços es troben separats del cos; la mà esquerra aguanta el vestit i, la dreta, separada del cos, la té oberta. Tot i la mala qualitat de la fotografia publicada, veiem uns ulls grans i ametllats, uns llavis gruixuts i unes orelles força baixes. En general, la figura és esvelta i els membres estan ben proporcionats entre si. Vista de perfil, però, la figureta presenta uns trets ben diversos. Apareix aixafada com si estigués retallada en una làmina, accentuant exageradament la seva alçada. El cap té un perfil informe: la barbata, sortint i pronunciada, enllaça amb el llavi i baixa fins al coll seguint una corba contínua. Observem una gorra punxeguda que deixa al descobert una corona de rissos poc moldejats i

---

¹¹⁶ RICHARDSON: 1983, p: 318, nº 6, fig. 759-760, p: 319, nº 14, fig. 763.

¹¹⁷ GARCÍA Y BELLIDO: 1931, p: 133-134.

¹¹⁸ GARCÍA Y BELLIDO: 1934, p: 305, nota 2.

unes orelles molt acusades. Els peus conserven les seves dimensions normals però semblen molt llargs degut a l'aixafament dels membres inferiors ¹¹⁹ (Làm. XL, 1).

Entre el repertori de les figuretes femenines etrusques d'època arcaica tardana (finals del segle VI/inicis del V aC), trobem un exemplar que fou robat del Museo Civico de Bologna i que mostra unes certes semblances amb la nostra peça. Referint-nos a la seva anatomia, té unes orelles enormes molt baixes, la cara oval, un perfil punxegut, uns ulls grans i ametllats, una barbata punxeguda. Té el coll llarg i les espatlles amples. Vist de perfil, el cos és alt i prim. Pel que fa a la vestimenta, és interessant observar les semblances amb la nostra figura. El vestit és llarg i sense cinturó, amb mànigues llargues fins als colzes i estretes. Té unes incisions verticals ondulades a nivell dels pits i dels braços que indiquen els plecs, igual que unes línies corbes del vestit. Unes línies de punts incises constitueixen el motiu decoratiu del vestit. Igual que en la peça d'Empúries i que en d'altres contemporànies, la mà esquerra agafa el vestit amb els quatre dits al davant i la mà dreta és oberta, amb el palmell girat cap endintre i cap a baix. Aquesta figureta correspon a la sèrie "A", grup 3D de E. Richardson que fa referència a produccions de figuretes femenines d'influència jònia ¹²⁰. Aquestes figuretes femenines s'inscriuen dins del marc de les produccions d'època arcaica tardana, de finals del segle VI/inicis del V aC, en que trobem altres sèries femenines de característiques semblants com són les produccions locals o les severes ¹²¹.

4.4. Lleó etrusc de bronze

Prové d'Empúries on fou localitzat durant la Guerra Civil amb motiu d'uns moviments de terra amb finalitats militars. Probablement va aparèixer a l'extrem sud de la muralla romana, prop de la necròpoli arcaica. Actualment forma part de la col·lecció privada de la Sra Pilar Callarisa, veïna d'Uldecona (Montsià, Tarragona) ¹²² (Làm. XL, 2; XLI).

La peça es troba en bon estat de conservació. Des del musell fins a la cua, medeix uns 6,5 cm de llargada. Es tracta d'una figureta massissa que va ser fosa en un motlle bivalve, tal com s'observa a partir d'alguna diferència entre les dues parts. El lleó té el cap alçat i la boca oberta. Té el cos allargat i es troba en posició inimmòbil, però amb les potes del darrera doblegades. La cua apareix doblegada però lliure i sense tocar el pla de base de l'animal ¹²³.

Figuretes com la nostra són freqüents en el repertori etrusc. Entre els nombrosos exemples, podem citar un petit lleó ajagut amb la boca oberta procedent de San Martino in Gattara (Brisighella, Emilia) interpretat com un adorn d'una petita cista o d'un canelobre ¹²⁴.

¹¹⁹ GARCÍA Y BELLIDO: 1931, p: 133-136. L'autor ens adverteix que, a causa de les males condicions del negatiu, la fotografia referent al perfil de la figura ha estat retocada.

¹²⁰ RICHARDSON: 1983, p: 289 i p: 290-291, fig. 689.

¹²¹ RICHARDSON: 1983, p: 275.

¹²² MALUQUER: 1976, p: 169-174.

¹²³ MALUQUER: 1976, p: 169-174.

¹²⁴ ARIAS: 1953, p: 227, n° 3, fig. 6.

Així mateix, trobem un altre lleonet ajejut procedent d'Arezzo (Toscana) utilitzat com a element decoratiu d'un estri de bronze ¹²⁵. De la Tomba del Guerriero de Vulci, prové un *lebes* amb el fons umbilicat i una sèrie de petits lleons de bronze, en posició estant i amb la boca oberta, sobre la vora de la peça ¹²⁶. A la necròpoli de Crocefisso del Tufo a Orvieto, hom hi ha localitzat dotze lleonets de bronze, en posició immòbil, la boca oberta i amb la cua doblegada, que podrien decorar la base d'un canelobre ¹²⁷. Igualment, de la necròpoli de Podere il Casone (Populonia), provenen quatre lleons també ajejuts, amb la boca oberta i les cues doblegades cap amunt ¹²⁸.

W.L.L. Brown, en el seu estudi sobre lleons etruscs, tracta aquest tipus de figuretes emprades com a ornament d'algun objecte de bronze. Ell mateix dóna una llista més àmplia d'exemplars procedents de diversos indrets d'Etrúria, així com d'altres de conservats en diversos museus europeus ¹²⁹. Segons ells, tots aquests lleons són força semblants entre ells. Han estat fosos sòlidament amb motlles de dos valves, sense que hom acabés de perfilar-ne els detalls. Apareixen lligats als articles que decoren mitjançant una soldadura. El seu centre de producció podria ser Vulci i la seva cronologia estaria dins del segle V aC, més aviat en els seus inicis ¹³⁰.

B.F. Cook també ha estudiat aquesta mena de peces i, en la seva publicació, també completa la llista d'exemplars coneguts ¹³¹. Segons ell, a partir de la localització de molts dels exemplars coneguts, podríem apuntar la situació del taller productor més aviat en algun punt d'Etrúria central. La producció d'aquests lleonets decoratius està molt lligada a la dels bols umbilicats ja que aquestes figuretes en són sovint un element decoratiu. Els bols en qüestió també semblen indicar la localització dels seus tallers productors a l'Etrúria central, ja que se n'han localitzat nombrosos exemplars a Populonia, a Chiusi, a Bisenzio, a Monteleone (Spoleto) i, especialment a Orvieto. Pel que fa a la seva cronologia, seguint B.F. Cook, els lleonets i els bols no apareixen mai en contextos anteriors a mitjans del segle VI ni tampoc en moments posterior a inicis del segle V aC ¹³².

Tot i conèixer el seu moment de producció, desconeixem el moment i el context de l'arribada de la nostra peça a Empúries. Molt probablement, degué arribar entre finals del segle VI/inicis del V aC, juntament amb algunes de les peces estudiades anteriorment.

¹²⁵ BOCCI PACINI: 1980, p: 88, fig. 11, n° 23, lám. XXXIId.

¹²⁶ FERRAGUTI: 1937, p: 119, fig. 11-12.

¹²⁷ BIZZARRI: 1962, p: 91, fig. 31.

¹²⁸ DE AGOSTINO: 1961, p: 67-68, fig. 8.

¹²⁹ BROWN: 1960, p: 146.

¹³⁰ BROWN: 1960, p: 146-147.

¹³¹ COOK: 1968, p: 338-339.

¹³² COOK: 1968, p: 340-342.

4.5. Bronze amb cap de lleó

Prové d'Empúries on fou localitzat abans de les excavacions oficials del 1908. Fou localitzat en una tomba d'inhumació de la necròpoli El Portitsol. Segons sembla, formaven part del mateix aixovar uns *askoi* jonio-orientals i una tortuga petita de ceràmica vidriada. Actualment, es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya sense número d'inventari ¹³³ (Làm. XLII: XLIII, 1).

Representa el cap d'un felí amb la boca oberta en la qual veiem quatre ullals i la llengua a fora. En la mandíbula inferior podem observar uns plecs. Els bigotis són dibuixats a cada costat del nas amb unes línies gravades. Presenta una crinera dividida en dues parts, al darrera de la qual trobem les orelles. La peça s'allarga cap enrera amb una mena de funda i amb un orifici circular en la revora final. La seva funció era la de coronar l'acabament final d'una asta de carro. Tot i que per a A. García y Bellido el seu aire arcaïtzant indica un origen jònic oriental, segons J.M. Blazquez i M. Almagro ¹³⁴, seria una peça de fabricació etrusca.

W.L.L. Brown, en el seu treball sobre lleons etruscs, tracta la nostra peça dins del seu apartat de caps de bronze treballats amb la tècnica del martelleig. Segons ell, no hi ha cap paral·lel proper a Etrúria pel que fa al seu estil, però, en el fons, el tipus de lleó és el mateix que molts de fabricació etrusca, sobretot pel que fa a les orelles, als cabells de la crinera, als doblecs de la mandíbula inferior o a la mida del cap. Per a W.L.L. Brown, es podria tractar d'una peça etrusca, però no hi ha cap raó de pes per a confirmar-ho ¹³⁵.

En el món etrusc, són nombrosos els exemplars semblants i amb la mateixa funció. A més, podem citar un exemplar localitzat a la tomba de Regolini-Galassi (Cerveteri) o bé un altra procedent de Vulci ¹³⁶. A la col·lecció de la Bibliothèque Nationale de París també s'en conserva un de procedència itàlica i datat a inicis del segle V aC ¹³⁷. W.L.L. Brown en dóna uns quants exemples més de característiques semblants, tots fabricats sempre amb la mateixa tècnica del martelleig ¹³⁸.

Però, segons ha apuntat recentment E. De Miro ¹³⁹, la nostra peça presenta unes característiques siciliotes que recorden en especial els canals de teulada del temple dòric de Himera (Sicília). En efecte, aquests canals estan esculpits sobre una pedra calcària i representen els caps d'uns lleons ¹⁴⁰, també amb la boca oberta i la llengua sortint, uns bigotis gravats com en el nostre i una crinera amb un estil semblant. Entre els exemplars citats per W.L.L. Brown, podem destacar-ne un d'etrusc conservat en una col·lecció privada alemanya que també presenta

¹³³ GARCÍA Y BELLIDO: 1940, p: 76. GARCÍA Y BELLIDO: 1948, p: 24, làm. XXVII.

¹³⁴ BLAZQUEZ: 1968, p: 201. ALMAGRO: 1968, p: 44, fig. 7.

¹³⁵ BROWN: 1960, p: 100.

¹³⁶ WOYTOWITSCH: 1978, p: 37, n° 330-31, làm 30c i p: 40, làm. 8.

¹³⁷ ADAM: 1984, p: 86-87, n° 95.

¹³⁸ BROWN: 1960, p: 98-101.

¹³⁹ DE MIRO: 1990, p: 172.

¹⁴⁰ LANGLOTZ: 1968, p: 281, làm. 77-78-79.

semblances amb els canals del mateix temple dòric de Himera, a més dels del temple de Demèter a Agrigento ¹⁴¹.

Per a completar aquest estudi, podriem citar també el cap de felí procedent de Santa Margalida (Son Marí, Mallorca), conservat en el Museu d'Artà, i del qual desconeixem el context arqueològic. J.M. Gual el relaciona també amb la peça d'Empúries ¹⁴². Aquesta peça de Mallorca presenta uns trets anatòmics més estilitzats i geomètrics, força diferents de la nostra peça, tant pel que fa a la representació de la boca, com a la dels ulls, de la crinera o de les orelles (Lám. XLIII, 2). Hom li atribueix una influència orientalizant i la relaciona amb els primers tentejos semites a l'illa. Seria, doncs, uns dels primers testimonis arqueològics que ens documenten l'inici de l'acció semita a Mallorca cap al segle VI aC ¹⁴³.

Uns altres exemplars a tenir en compte són els dos pròtoms de felí procedents de la tomba 17 de la necròpoli de La Joya (Huelva). Tenen la boca oberta i hi veiem quatre ullals i la llengua fora. En la mateixa tomba, s'han localitzat brides i regnes de cavalls que ens confirmen la relació d'aquests tipus de pròtoms amb el carro ¹⁴⁴. Tècnicament, és clara la seva funció d'embellidors de roda a l'extrem final de l'eix del carro. Els orificis que veiem a l'extrem de la peça serveixen per a col·locar-hi uns passadors que ajudaran a evitar el possible desplaçament de la clavilla i, en conseqüència, la caiguda de l'embellidor. Igual que a Empúries, tampoc no és d'estranyar que no s'hagin trobat les rodes, ja que molt probablement varen ser reutilitzades ¹⁴⁵. Segons M. Fernández i R. Olmos, les peces de La Joya són d'influència oriental i trobaríem uns paral·lels molt pròxims en un carro procedent de Salamina (Xipre) així com en els exemplars etruscs esmentats localitzats també juntament amb fragments de peces de carro. Segons E.M. Orta i J.P. Garrido, el tractament dels ulls i de les orelles recorden l'art minorasiàtic oriental del segle VI aC, moment en què situen la producció d'aquesta peça ¹⁴⁶.

A partir del segle VIII aC, els contactes culturals i comercials en tot el Mediterrani comporten l'aparició de peces orientals, sobretot xipriotes i minorasiàtiques, però també llevantines i egípcies, en ambients del Mediterrani occidental com ara en els mons etrusc, tartèssic i sud-itàlic. Cal destacar l'important paper jugat pels fenicis, mitjançant el comerç, paper que més tard serà substituït pels grecs ¹⁴⁷. Així, les peces orientalizants etrusques i les de La Joya es poden relacionar amb l'adopció del carro del Mediterrani oriental, com a fruit d'aquesta influència cultural ¹⁴⁸. La peça d'Empúries recull aquesta tradició mediterrània, però cal ubicar-la en un àmbit més grec. La seva semblança estilística amb els lleons sicilians del temple de Himera, ens fa situar la seva cronologia en un moment molt més tardà. Segons E. De

¹⁴¹ BROWN: 1960, p: 98, n° 1, lám. XL a, 1, 2.

¹⁴² GUAL CERDÓ: 1993, p: 116-117, n° 104.

¹⁴³ GUERRERO AYUSO: 1983, p: 139-145.

¹⁴⁴ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 90-96.

¹⁴⁵ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 90-96.

¹⁴⁶ GARRIDO ROIZ; ORTA GARCÍA: 1978, p: 63-124 i 169-170.

¹⁴⁷ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 135-141.

¹⁴⁸ FERNÁNDEZ-MIRANDA; OLMOS: 1986, p: 160.

Miro, les importacions procedents de centres sicilians meridionals cap a la Península Ibèrica s'han de situar entre la fi del segle VI i l'inici del V aC. La peça d'Empúries es podria, doncs, situar en aquest moment. Segons E. De Miro, cal també tenir en compte la col·locació de Agrigent i Selinunt com a etapa obligada en la ruta cap a l'extrem occident ¹⁴⁹.

5. Etrúria al segle V aC.

5.1. La situació interna

Al llarg del segle VI aC, s'han anat fent cada cop més manifestes les tensions socials entre camp i ciutat. Cap a finals de segle, aquest conflicte es resol amb un reforçament de la ciutat i el decliu de la vella aristocràcia i amb l'aparició de la figura del tirà ¹⁵⁰. Les ciutats esdevenen el centre de producció i el camp abandona el seu paper de suport econòmic a la ciutat. No és d'estranyar, doncs, un decliu de la producció vinícola que comporta una disminució notable de la producció d'àmfores vinàries ¹⁵¹ i una menor capacitat de contenció d'aquestes respecte a les produccions anteriors ¹⁵². El despoblament de les zones rurals i de les terres de l'interior a favor dels grans centres comercials comporta problemes de subsistència que, segons M. Cristofani ¹⁵³, es resolen amb un transferiment poblacional en àrees extraterritorials. Així, és en aquest moment quan la Campania és més intensament etrusquitzada, quan Etrúria s'estén fins l'àrea padana i quan sorgeixen les colònies de Gènova i Còrsega.

Gràcies a aquest ambient d'expansió poblacional, les ciutats de l'Etrúria septentrional viuen ara el seu moment de creixement econòmic amb l'explotació del seu metall i el de l'illa d'Elba, tenint així una sortida als seus nous problemes de sobrepoblació urbana ¹⁵⁴. Populonia proveeix de ferro el mercat tirrè a través de l'eix Populonia-Alèria i dels *emporia* costaners com ara Pisa i Gènova així com al mercat adriàtic a través de l'àrea padana ¹⁵⁵.

Paral·lelament, en les costes d'Etrúria meridional, especialment a Vulci, s'implanten tallers dedicats a la manufactura del metall que inauguren una producció bronzística de gran importància, centrada sobretot en els recipients per al servei del banquet com ara sítules, gerres (conegudes com a Schnabelkannen), coladors, collerots, bols de vora perlada. Aquestes produccions s'exporten per tota l'àrea tirrena (des de Sicília fins a Alèria, Gènova i els assentaments celtes de la vall del Roine), però també a Europa central i a la costa adriàtica a

---

¹⁴⁹ DE MIRO: 1990, p: 172-174.

¹⁵⁰ TORELLI: 1981, p: 186.

¹⁵¹ CRISTOFANI: 1983, p: 73.

¹⁵² CRISTOFANI: 1983, p: 42. La producció d'àmfores d'aquest moment correspon al tipus 4 de M. Py, present, com hem vist, en les costes de la Península Ibèrica.

¹⁵³ CRISTOFANI: 1983, p: 72.

¹⁵⁴ TORELLI: 1981, p: 207-210.

¹⁵⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 84-86.

partir del comerç que s'irradia des de la vall padana amb els *emporion* de Spina i Adria¹⁵⁶. Si a finals del segle VI aC l'exportació de vi disminueix per problemes interns, però també per la difusió de la producció vinícola a la Gàl·lia meridional, constatem com, al mateix temps, s'inicia l'exportació de bens de luxe relacionats amb el consum del vi.

En aquest moment, entre el 530 i el 480 aC, situem altres produccions també relacionades amb un estil de vida urbà i refinat com ara les caixetes d'ivori o d'os procedents de Vulci o de Caere, exportades sobretot cap a les colònies gregues de la Campania i els assentaments púnics de Sardenya des d'on són redistribuïdes cap a Cartago, Malta i Eivissa, però també fins al Mediterrani oriental¹⁵⁷.

5.2. El comerç etrusc en el Tirrè

És interessant destacar la posició avantatjada de Còrsega en la navegació pel Mediterrani occidental i central. Les seves riqueses naturals, com ara la llenya dels seus boscos, els seus cultius i els seus metalls (ferro, coure, plom argentífer) fan que diversos pobles s'hi interessin. Ja hem vist com, a mitjans del segle VI aC, Aleria fou una colònia focea. A inicis del segle V aC, l'illa és protagonista d'un floriment remarcable segons documenta la riquesa de la necròpoli pre-romana d'Alàlia, on, per primer cop, apareixen importacions etrusques entre d'altres productes de procedència àtica, púnica o ibèrica¹⁵⁸. Pel que fa a les importacions etrusques, es destaquen les produccions de bronze característiques de Vulci i de Populònia¹⁵⁹. Grafitis localitzats en la mateixa necròpoli confirmen una presència etrusca a l'illa¹⁶⁰. A més, la troballa d'escòries de ferro en nivells dels segles V-III aC demostra el treball del ferro a Aleria. Segons J. i L. Jehasse, el renovament industrial de Populonia a finals del segle VI aC comporta el desenvolupament metal·lúrgic de Alèria. Tot i això, mentre Còrsega estigui oberta al comerç àtic i púnic, cal parlar d'un comerç lliure i no dependent únicament d'Etrúria¹⁶¹. Més endavant, veurem la importància que alguns investigadors atribueixen a l'illa en el comerç de productes àtics en el Mediterrani occidental, més concretament a Empúries.

Amb la disminució de l'exportació vinícola, el comerç etrusc al sud de França disminueix considerablement, tot i que encara trobem algunes àmfores en nivells de mitjans de segle V aC i algunes produccions de bronze característiques d'aquest moment¹⁶². A inicis del segle V aC, es produeix la fi de l'*oppidum* de Saint-Blaise. Segons B. Bouloumié, la fi de les exportacions etrusques en aquesta factoria i la davallada de les importacions àtiques a Marsella, s'explicaria d'una banda pel proveïment de part d'aquests productes grecs a través

¹⁵⁶ CRISTOFANI: 1983, p. 75.

¹⁵⁷ CRISTOFANI: 1983, p. 76.

¹⁵⁸ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 336-342.

¹⁵⁹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 340.

¹⁶⁰ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p. 547-576. JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 340-342.

¹⁶¹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 340. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p. 378 i 383.

¹⁶² MOREL: 1981, p. 490-493.

d'intermediaris etruscs i, de l'altra, per la pèrdua del monopoli etrusc al Mediterrani occidental, tal com veurem més endavant ¹⁶³.

D'altra banda, des de la segona meitat del segle VII aC, veiem aparèixer en l'ambient centroeuropeu, sobretot en les residències principesques, una sèrie d'importacions mediterrànies, sobretot de bronze i etrusques relacionades amb el consum del vi, com ara *oenochoi* de tipus rodi, trespeus, bols de vora perlada, copes, hídries o coladors ¹⁶⁴. Durant l'època arcaica, aquestes importacions es fan més nombroses i segueixen les produccions etrusques contemporànies com els Schnabelkannen, els *stamnoi* o les sítules. Però la influència mediterrània va més enllà d'aquestes importacions i veiem també una influència en l'art celta com és la imitació de vasos etruscs i un nou repertori iconogràfic d'influència greco-etrusca ¹⁶⁵. En aquest moment, veiem, doncs, desenvolupar-se a centreuropa un intens comerç amb el món itàlic a través de les vall alpines en detriment de l'eix Roine-Rin degut a la pèrdua del mercat tirrè en aquesta zona ¹⁶⁶. Els ports adriàtics d'Adria i de Spina i la colonització de la plana del Po canalitzen el tràfic terrestre entre l'Etrúria meridional i el món mediterrani en general i els celtes d'Europa central. La importància d'aquest mercat en la ruta de l'ambre explica la prosperitat de la metal·lúrgia populoniana i vulcent i l'explosió econòmica de l'Etrúria padana ¹⁶⁷.

Amb la conquesta púnica de Sardenya a finals del segle VI aC, l'illa s'insereix dins l'òrbita comercial cartaginesa, orientada cap al nord d'Àfrica i la Sicília púnica ¹⁶⁸. Cartago reprèn els vells establiments fenicis de l'illa sense provocar cap trasbals econòmic. El comerç amb Etrúria sembla continuar i una mostra de les bones relacions entre els dos pobles són les tauletes escrites en fenici i en etrusc, procedents de Pyrgi, el port de Caere. En aquest sentit, la troballa a Cartago d'una *tessera hospitales* amb una inscripció en etrusc, és una prova més de la relació comercial i d'hospitalitat d'Etrúria amb els mercaders cartaginesos ¹⁶⁹. Segons M. Gras, els productes àtics arriben a Sardenya gràcies als intercanvis etrusco-púnics ¹⁷⁰. D'altra banda, la localització a Nora (Sardenya) de plaquetes d'os treballades procedents d'Etrúria i datades a inicis del segle V aC, confirmen aquesta relació.

5.3. El decliu del segle V aC

Durant el segle V aC, Etrúria pateix una sèrie de cops que marquen el seu decliu. Al 474 aC, els etruscs són vençuts per Hieró de Siracusa en la Batalla de Cumes. La

---

¹⁶³ BOULOUMIÉ: 1982, p: 89-91.

¹⁶⁴ BOULOUMIÉ: 1992b, p: 196-199. FREY: 1988, p: 11-14.

¹⁶⁵ FREY: 1988, p: 13-16.

¹⁶⁶ FRANKENSTEIN; ROWLANDS: 1988, p: 13-16.

¹⁶⁷ BOULOUMIÉ: 1992b, p: 199. TORELLI: 1981, p: 157. DE MARINIS: 1988, p: 47-54.

¹⁶⁸ LO SCHIAVO; D'ORIANO: 1990, p: 148-149.

¹⁶⁹ CRISTOFANI: 1983, p: 66.

¹⁷⁰ GRAS: 1985, p: 228-252.

derrota es tradueix per la presència siracusana a l'illa de Pitècusa, per la fi de l'expansió etrusca en el Tirrè meridional i pel tancament als grecs dels *emporion* de l'Etrúria meridional ¹⁷¹. Uns quants anys més tard, al 453 aC, Siracusa es dirigeix de nou cap a les aigües tirrenes atacant l'illa d'Elba i les costes corses i etrusques ¹⁷².

Etrúria viu ara una fase de decliu polític i econòmic. En les manifestacions artístiques, l'alt nivell qualitatiu i quantitatiu assolit en la producció arcaica decau. Etrúria es replega en si mateixa i tant sols hi penetren alguns aspectes de les innovacions de l'època clàssica grega ¹⁷³. El desenvolupament comercial etrusc a l'Adriàtic septentrional atrau els mercaders atenesos. La relació entre Atenes i Etrúria es tradueix amb la presència de pintors etruscs en els tallers atenesos ¹⁷⁴ i amb una aliança entre els dos pobles per a la conquesta sense èxit de Siracusa al 415-413 aC ¹⁷⁵.

6. La política comercial d'Empúries al segle V aC.

6.1. La ciutat i la seva àrea d'influència

El creixement urbanístic de la Neàpolis és un tret més que denota l'eclosió i l'auge econòmic de la ciutat al segle V aC. Veiem també com Empúries encunya unes primeres monedes fraccionàries i unes altres d'inspirades en els tipus atenesos, amb el cap d'Atena i el mussol característics, substituint així les monedes arcaiques precedents ¹⁷⁶. La seva zona d'influència directa no es limita al seu rerepaís sinó que s'estén fins al Llenguadoc ibèric, fins al riu Hérault. En aquest sentit, hem vist anteriorment la importació de pedra calcària de la regió de Montpellier-Nîmes com a mostra d'aquesta relació.

A la cara B del plom etrusco-joni localitzat a Pech-Maho i datat cap al segle V aC, hi trobem una inscripció en joni-arcaic referent a una operació financera relacionada amb la compra d'un *akation* (petita barca) a Emporion. El fet de mencionar-hi un nom ibèric hel·lenitzat ens confirma la participació de la població local ibèrica en certes activitats comercials i marítimes emporitanes. Aquesta inscripció és també una nova il·lustració de la influència d'Empúries en el litoral narbonès. Fins ara, aquest contacte s'havia documentat mitjançant importacions d'àmfores greco-púniques, de vasos ibèrics o de vaixel·la àtica del segle V aC, a més de la influència cultural grega tant en l'arquitectura com en el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Pech-Maho ¹⁷⁷. Voldríem recordar la carta comercial d'Empúries mencionada en el capítol

¹⁷¹ CRISTOFANI: 1983, p: 82-84.

¹⁷² CRISTOFANI: 1983, p: 86.

¹⁷³ PALLOTINO: 1984, p: 225-226.

¹⁷⁴ TORELLI: 1981, p: 195.

¹⁷⁵ CRISTOFANI: 1983, p: 87-88.

¹⁷⁶ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 397.

¹⁷⁷ LEJEUNE; POUILLOUX; SOLIER: 1988, p: 36-59.

anterior com un altre testimoni epigràfic de l'estructuració del comerç emporità en la seva àrea d'influència amb una participació en un mateix pla d'igualtat l'element indígena i el forà ¹⁷⁸.

D'altra banda, l'arribada massiva de ceràmica àtica a Empúries durant tot el segle V aC, sobretot a partir de la seva segona meitat, i l'explotació cerealística dels territoris que l'envolten fan pensar en l'exportació d'aquest cultiu cap a Atenes, cultiu que era un dels motors de l'expansió econòmica d'Empúries en aquest moment ¹⁷⁹. Em sembla interessant recollir unes reflexions de J. Ruiz de Arbulo respecte al comerç del gra i les importacions àtiques. En primer lloc, el mercat del gra és un dels pilars del comerç mediterrani en tota l'antiguitat. El mercader pot jugar amb les diferències de preu segons l'estat de les collites o les situacions bèl·liques en les diferents costes i, sobretot, en aquelles ciutats que, tradicionalment, són deficitàries en cereal. Per tant, no cal imaginar una clientela fixa a l'hora de produir-ne i d'exportar-ne en un punt o altre del Mediterrani. D'altra banda, la ceràmica àtica, per la seva gran qualitat i el seu lligam amb el consum del vi en el banquet simposíac, fa que sigui un producte comercial molt avantatjós ja que és apreciat i acceptat arreu com a mercaderia d'intercanvi. Per tant, si qualsevol mercader, pertanyent a qualsevol ètnia, pot utilitzar la ceràmica àtica com a producte d'intercanvi, aquesta no seria necessàriament el testimoni d'un comerç amb Atenes. Per tots aquests motius, la importació de ceràmica àtica, la influència monetària atenesa i l'exportació cerealística no implica una relació econòmica directa amb Atenes, si bé és possible que una part del gra empordanès acabés en els dipòsits atenesos, a partir d'una xarxa comercial complexa i molt difícil de concretar ¹⁸⁰.

Durant el període Ibèric Ple, la importància d'Empúries com a motor econòmic de la regió es va fent cada cop més important, especialment des de la segona meitat del segle V aC en què documentem un increment de les importacions àtiques, tal com hem vist a Ullastret, i el desenvolupament d'una explotació intensiva de cereal destinada al mercat mediterrani ¹⁸¹.

Les recents excavacions al jaciment empordanès de Mas Castellar de Pontós han documentat la presència d'un hàbitat amb estructures defensives, una vivenda extramurs i restes d'una habitació corresponent a un poblat ibèric destruït a finals del segle V aC. En aquest moment es produeix la destrucció de la muralla i es duu a terme un treball de reompliment i anivellament de totes les depressions produïdes per aquesta destrucció. En aquest reompliment trobem una gran quantitat de ceràmica àtica d'importació (de figures rojes, de vernís negre), àmfores massaliotes i altres productes centre-mediterranis com ara dos fragments informes d'àmfora etrusca ¹⁸². A Mas Castellar de Pontós, aquesta fàscies mediterrània correspon a l'últim quart del segle V aC. Aquests canvis s'han de relacionar amb l'inici del moment d'esplendor i d'expansió del món ibèric entre finals del segle V i inicis del IV aC en què els

¹⁷⁸ GRACIA: 1995, p: 326-328.

¹⁷⁹ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 398. GRACIA: 1995, p: 310-312. GRACIA (en premsa). Agraïm a F. Gracia la possibilitat de consultar aquest article inèdit.

¹⁸⁰ RUIZ DE ARBULO: 1992, p: 68.

¹⁸¹ MARTÍN: 1987, p: 28. GRACIA: 1995, p: 311-312.

¹⁸² Es conserven en el magatzem de Pontós amb l'inventari MC 533 21 i MC 704 1-16.

assentaments s'especialitzen econòmicament tal com mostraria l'ampliació del camp de sitges de Pontós entre d'altres ¹⁸³. En aquest sentit, cal veure aquestes estructures d'emmagatzematge com a centres aglutinadors d'excedents de la producció cerealística local destinada a l'exportació cap als enclaus grecs del Mediterrani centreoccidental i, probablement, també cap a l'Àtica, a través del paper jugat per Empúries i pels ports de comerç indígenes (com Saiganthe, mencionat en la carta comercial d'Empúries estudiada en el capítol anterior) ¹⁸⁴.

6.2. El comerç grec en la costa est i sud ibèrica

Al llarg del segle V aC, i sobretot a partir de la seva segona meitat i d'inicis del segle IV aC, veiem com elements provinents del comerç grec s'infiltra cap a les terres de l'interior peninsular de Catalunya, a través de les rutes del Ter, del Llobregat-Cardener i de l'Ebre-Segre, cap a l'àrea del Maestrat-Baix Aragó, per la conca del Matarranya, i a l'Alta Andalusia. A la comarca d'Osona, els jaciments atribuïbles als segles VI i V aC ens són mal coneguts. Les excavacions són antigues i els jaciments que es troben en curs d'estudi han proporcionat material poc abundant, sovint sense context i mai associat a estructures constructives contemporànies. Tenim la impressió que la iberització fou un fenomen més aviat tardà. Així, els trets característics del Bronze final perduren fins ben entrat el segle V aC, moment en què es començaria a manifestar la influència colonial grega sobre aquestes comunitats. Aquest fet potser es podria atribuir a la dificultat per accedir a la comarca a través del riu Ter i el seu pas per les Guilleries, tot i ser la millor via de comunicació amb la zona costanera. Potser hem de pensar que aquestes terres no oferien cap nou recurs que els colons no trobessin ja en les terres més properes i d'accés més fàcil ¹⁸⁵.

A les comarques del Bages i del Solsonès, els productes d'importació ja es documenten des del segle VI són més nombrosos a partir de la segona meitat del segle V aC. El seu procés d'iberització podria iniciar-se una mica abans que el de la comarca d'Osona gràcies a la ràpida i fàcil comunicació amb la zona costanera que ofereixen els rius Llobregat i Cardener. Així, recursos naturals de la regió, com ara la sal, poden haver representat un objectiu econòmic per als mercaders forans ¹⁸⁶. En aquest sentit, veiem l'arribada d'importacions àtiques al poblat de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Baix Llobregat), sobretot a partir de l'últim quart del segle V aC, gràcies a la seva proximitat a la desembocadura del riu Llobregat i a la seva situació geogràfica com a primer refugi segur després de l'Ebre i del Cap de Salou, o després del golf de Roses en la ruta inversa ¹⁸⁷.

---

¹⁸³ PONS et alii: 1993, p: 321-324. PONS i BRUN: 1993, p: 108.

¹⁸⁴ GRACIA: en premsa.

¹⁸⁵ MOLAS i FONT: 1993, p: 132-135.

¹⁸⁶ MOLAS i FONT: 1993, p: 135.

¹⁸⁷ BARBERÀ; MORRAL; SANMARTÍ: 1977, p: 11. BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 119.

Els testimonis d'un comerç grec en la costa catalana del Penedès-Garraf són ara més nombrosos gràcies als treballs realitzats aquests últims anys en jaciments com Darró (Vilanova i la Geltrú), les Masies de Sant Miquel (Banyeres) o Alorda Park (Calafell), entre d'altres. Tot plegat documenta un gran nucli de població concentrada en aquesta àrea almenys des del segle V aC. Les importacions àtiques d'Alorda Park ens ajuden a situar cronològicament el primer moment d'ocupació del poblat corresponent a la fase de construcció de la muralla entre l'últim quart del segle VI aC i la primera meitat del V aC, però són molt escasses les altres estructures conegudes corresponents a l'Ibèric antic ¹⁸⁸.

Gràcies a la comunicació que ofereixen l'Ebre i el Segre, ja des de la segona fase d'ocupació del poblat dels Vilars (Arbeca, Les Garrigues) (550/525 - 425 aC), es documenten alguns materials de procedència colonial com ara ceràmica grega d'occident i un fragment produït a la Grècia de l'Est. Però no és fins a la seva tercera fase d'ocupació (Vilars III) (425 - 390/375 aC), com a conseqüència d'una important remodelació urbanística, que arriben les importacions àtiques i que la producció local de ceràmica a torn es fa més abundant ¹⁸⁹.

Al segle V aC, s'inicia en l'àrea de l'Ebre una nova fase caracteritzada per l'aparició de poblats fortificats, instal·lats en elevacions pròximes al mar i seguint uns patrons urbanístics preestablerts. Com a cultura material, en aquest moment trobem una presència força abundant de ceràmica a torn de producció ibèrica, l'ús comú del ferro i sobretot les primeres importacions àtiques ¹⁹⁰. Aquest és el cas de jaciments com La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) on, en la seva segona fase d'ocupació iniciada a finals del segle VaC, s'han documentat ceràmiques àtiques de figures rojes amb una datació que oscil·la entre el final d'aquest segle i el primer quart del següent ¹⁹¹.

En els poblats de l'interior del Baix Ebre també es documenten una sèrie d'importacions àtiques com al Coll del Moro de la Serra d'Almors, al Coll del Moro de Gandesa, als Castellans, a Les Ombries o a Sant Antoni de Calaceit, datades entre l'últim terç del segle V i inicis del IV aC ¹⁹². Cal destacar també les importacions àtiques del Puig de Benicarló amb una cronologia que abraça tot el segle V aC ¹⁹³ i, en especial, el *kylix* del Pintor de Penteseia del primer quart d'aquest segle de qui s'han localitzat altres produccions en la mateixa Empúries i a Alèria ¹⁹⁴. És en aquest mateix context que hem de situar les diverses àmfores massaliotes recollides al llarg de la costa valenciana, com ara a El Saler (del segle VaC), a Castelló (datada entre el 450 i el 400 aC), a Cullera (semblant a la peça de Castelló), a Xàbia (d'entre els segles VI i IV aC) i a Dènia (de la primera meitat de segle V aC) ¹⁹⁵.

¹⁸⁸ ALAMINOS et alii: 1991, p: 282-283. POU; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 185-187.

¹⁸⁹ GARCÉS et alii: 1993, p: 45.

¹⁹⁰ SANMARTÍ GREGO: 1987, p: 73-74. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 229-230.

¹⁹¹ GRACIA; MUNILLA; PALLARÈS: 1988, p: 42-45.

¹⁹² SANMARTÍ: 1975, p: 94-119. RAFEL; BLASCO: 1991, p: 293-301.

¹⁹³ SANMARTÍ: 1976, p: 219-228.

¹⁹⁴ GUSI; SANMARTÍ: 1976, p: 205-218, sobretot p: 214.

¹⁹⁵ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p: 321-322 i p: 324.

Pel que fa als productes intercanviats, tot fa pensar que la població indígena peninsular disposaria d'un excedent cerealístic com a base dels intercanvis comercials amb els grecs almenys des de mitjans del segle V, i potser ja des del segle VI aC. En aquest sentit, els tres edificis singulars de La Moleta del Remei datats entre finals del segle V i inicis del III aC, així com altres estructures destinades també a l'emmagatzematge de cereals localitzats a La Balaguera (Castelló), a Torre Foios (Castelló), a l'Ileta dels Banyets (Alacant) o a El Amarejo (Albacete) i, tal com hem vist, els mateixos camps de sitges empordanesos, serien els testimonis d'una estructura econòmico-comercial d'explotació intensiva del territori amb la finalitat d'obtenir un excedent agrícola destinat a l'intercanvi comercial. En aquest sentit, la política comercial d'Empúries, sobretot a partir de la segona meitat del segle V aC, se centraria en l'estimulació de la producció cerealística en les seves àrees d'influència econòmica i en l'organització d'aquest conjunt d'excedents per a carregar els vaixells destinats a diversos punts del Mediterrani central i, molt possiblement, també a l'Àtica ¹⁹⁶.

A partir de mitjans del segle V aC, veiem també l'arribada d'importacions àtiques a la zona andalusa. A Màlaga, en la seva primera fase púnica (fase IIA) es constata l'arribada d'aquestes importacions, sobretot copes i bols de vernís negre molt estandaritzats, especialment entre el 430 i el 400 aC. Veiem com aquestes importacions es documenten també en terres de l'interior, més concretament en la zona d'Antequera, fruit d'unes relacions que recorden les d'Empúries amb els seu rerepaís ¹⁹⁷. En tota l'Andalusia oriental i al llarg de les rutes que penetren cap a l'interior del país en busca de les riqueses mineres, trobem unes importacions gregues com a testimoni de l'interès comercial que despertaven aquestes terres entre els grecs ¹⁹⁸. Però no hem d'oblidar que aquesta influència grega va més enllà de la simple aparició de productes importats i que es reflecteix també en altres àmbits com la societat, la religió, la iconografia i la plàstica ¹⁹⁹. Segons E. Sanmartí, la ceràmica àtica de l'Andalusia atlàntica i la presència d'àmfores comercials d'origen andalús occidental a Empúries són noves proves del paper d'intermediari que juga la colònia grega entre les regions meridionals de la Península Ibèrica i Atenes ²⁰⁰.

6.3. La relació d'Empúries amb el Mediterrani central

Si estudiem de prop les importacions àtiques que arriben a Empúries, ens adonem de la seva semblança amb les que hom ha localitzat a Alèria. Segons J. i L. Jehasse, entre el 500 i el 425 aC, Alèria i la Península Ibèrica tenen 28 pintors àtics en comú, sobre els 40 identificats a Alèria ²⁰¹. Peces atribuïdes als Pintors de Brussel·les R330, al Pintor de

¹⁹⁶ GRACIA: en premsa.

¹⁹⁷ GRAN-AYMERICH: 1988, p: 212.

¹⁹⁸ OLMOS: 1982, p: 405-406. ROUILLARD: 1982, p: 424-425.

¹⁹⁹ ALMAGRO-GORBEA: 1982, p: 435-438.

²⁰⁰ SANMARTÍ GREGO: 1990, p: 398.

²⁰¹ JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 328.

Koropi, al d'Eretria o al de Pentesilea s'han documentat en els dos indrets. Cal dir també que, al segle V aC, Massàlia viu un període de decadència comercial. Els seus nivells estratigràfics manifesten una disminució considerable de les importacions àtiques. Jaciments llenguadocians com La Monédière, Montlaurès o Pech-Maho compten amb àtiques que podem relacionar amb les de Alèria i Empúries. Per tot plegat, hom defensa l'existència d'un circuit comercial emporità independent de Marsella i lligat a relacions comercials establertes amb Alèria ²⁰². En aquest sentit, segons J.J. Jully, a Etrúria trobem peces àtiques atribuïdes als mateixos pintors que es donen a Alèria i a Empúries i, per tant, podríem pensar que el mateix circuit que proveïa l'Etrúria tirrena estava en part lligat al circuit comercial Alèria/Empúries ²⁰³.

Tot i això, segons J. i L. Jehasse, la ceràmica àtica de la necròpoli pre-romana d'Aleria no presenta el mateix caràcter luxuós i d'ostentació funerària que la localitzada a Etrúria sinó que hauríem de relacionar-la amb les formes de les importacions àtiques documentades a la Península Ibèrica, tant a Empúries com al Llevant i sud peninsular. Pel que fa a les decoracions, si bé a Alèria no trobem masses representacions mitològiques i és Dionís l'únic déu reproduït, a la Península Ibèrica hi trobem representat tot el panteó grec. Hom interpreta aquest contrast com un interès diferent dels compradors locals corresponents ²⁰⁴.

Segons el nostre parer i tal com hem apuntat anteriorment, es fa força difícil definir quin és el camí que han seguit els productes àtics arribats a Empúries. Tal com veurem més endavant, el progressiu auge comercial d'Eivissa sobretot des de finals del segle V aC fa que també haguem de considerar els mercaders púnics com a possibles portadors de la vaixela àtica tal com documenta el peci del Sec ²⁰⁵. En aquest sentit, veiem com a partir del segon quart del segle V aC, les produccions massaliotes d'Empúries disminueixen, fet que s'explica per una progressiva relació amb el món púnic d'Eivissa i del sud peninsular ²⁰⁶. Les rutes comercials mediterrànies són, doncs, fruit de relacions i d'interessos econòmics molt complexos. Per tant, ara per ara, sols podem constatar en terres ibèriques la presència d'una influència econòmica i cultural procedent de pobles del Mediterrani centro-oriental gràcies al paper d'intermediari jugat per Empúries. De cara al futur, ens sembla important aprofundir en la identificació dels habitants d'Alèria (eren grecs, etruscs o corsos impregnats d'una aculturació tirrènica ?) així com en les seves activitats comercials en el Mediterrani centreoccidental ²⁰⁷.

---

²⁰² JULLY: 1973, p: 261 i sgs. RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 35.

²⁰³ JULLY: 1973, p: 261 i sgs.

²⁰⁴ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p: 53-54. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 382.

²⁰⁵ ARRIBAS; CARDÁ; DE HOZ; TRIAS: 1987.

²⁰⁶ GRACIA: 1995, p: 303. SANMARTÍ; CASTANYER; TREMOLEDA: 1990, p: 166 i 168. SANMARTÍ: 1990, p: 397.

²⁰⁷ JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 383.

7. El paper de l'Eivissa púnica al segle V aC

7.1. La situació interna

Ja hem vist anteriorment com l'arqueologia denota una sèrie de novetats en el món funerari eivissenc com és la generalització de la inhumació, uns nous tipus d'enterraments i l'aparició d'objectes característics d'ambients cartaginesos (closques d'ous d'estruç, pebeters, màscares, amulets, joies, objecte de pasta de vidre colorejada), tot plegat amb correspondències tipològiques a Cartago i al Mediterrani central ²⁰⁸. En la producció artesanal, veiem com Eivissa assimila formes i estils típics de l'àrea del Mediterrani central. Així, constatem unes produccions ebusitanes que no trobem en les altres zones fenícies d'occident i que semblen influenciades de formes púniques centro-mediterrànies, com és el cas de les ànfores PE-11 i PE-12 ²⁰⁹ i d'algunes formes ceràmiques com les gerres de tipus Eb5, Eb12, Eb16, Eb61, Eb65 ²¹⁰.

A finals del segle VI aC, entra en funcionament el santuari d'Illa Plana a la Badia d'Eivissa tot i que anteriorment ja seria un lloc sacre relacionat amb la fundació de l'assentament. En aquest moment, l'arqueologia denota la presència d'un *bothros*, estructura lligada a la presència d'un santuari, així com una estandarització dels exvots i l'exclusivitat d'aquests a Illa Plana ²¹¹. Segons E. Hachuel i V. Marí, la fundació del santuari durant el període cartaginès recull la tradició sagrada anterior i representa de nou el primer enclau d'Eivissa en el procés de colonització cartaginesa ²¹².

Tot aquests canvis a més d'un creixement del cementiri de Puig des Molins, tant en extensió com en nombre de sepultures, fan pensar en l'arribada de nous contingents de població que s'unirien a la primitiva colònia. Segons B. Costa i J.H. Fernández, a finals del segle VI aC, el territori de Cartago és més aviat reduït i no ultrapassa el Cap Bon. La colonització de territoris com l'illa d'Eivissa seria una manera d'alleugerir la pressió demogràfica ²¹³.

L'augment demogràfic del segle V aC comporta un augment de la producció i permet un canvi en el model econòmic de l'illa. De ser un centre redistribuïdor, Eivissa esdevé un centre productor i exportador dels seus propis recursos, sense deixar de ser un important port de comerç on arriben importacions de procedències llunyanes, importacions que tant són emmagatzemades per al consum intern de l'illa, com exportades cap al litoral ibèric ²¹⁴.

---

²⁰⁸ WAGNER: 1994, p: 13.

²⁰⁹ RAMON: 1991, p: 143 i 145. RAMON: 1995, p: 282.

²¹⁰ RAMON: 1981, p: 166-169.

²¹¹ HACHUEL; MARÍ: 1988, p: 60-63.

²¹² HACHUEL; MARÍ: 1988, p: 71-72.

²¹³ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 334.

²¹⁴ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 335.

Des de la segona meitat del segle VI aC, es comença a explotar el territori fèrtil al voltant de la ciutat. Però des de la segona meitat del segle V aC, tenim documentada l'ocupació de tota l'illa mitjançant l'establiment d'un bon nombre d'assentaments que, al llarg del segle IV aC, ocuparan tot el territori rural eivissenc. Aquesta gradual ocupació de l'illa s'ha d'interpretar com la voluntat d'iniciar una explotació agrícola i ramadera i de col·locar els nouvinguts a l'illa. Cal dir que aquest moviment es veu afavorit per la inexistència d'una població indígena a qui enfrontar-se ²¹⁵.

Podem dir que al llarg del segle V aC, Eivissa va consolidant l'estructura urbana establerta anteriorment, definint la definitiva ubicació topogràfica dels seus principals elements: la població s'estableix a l'acròpolis, als seus peus trobem el port i una àrea comercial, els nous enterraments cartaginesos de la part baixa del Puig des Molins envaeixen l'antic cementiri fenici, el barri artesanal de terrissaires se situa extramurs i el santuari d'Illa Plana es desenvolupa a l'illot del centre de la Badia ²¹⁶.

7.2. El comerç marítim

Des de la reducció del comerç fenici al segon quart del segle VI fins a l'auge comercial eivissenc de finals del segle V aC, la presència de materials ebusitans en les costes peninsulars és més aviat escassa. Recentment, hom ha localitzat àmfores de producció ebusitana dels tipus PE-11 i PE-12 (T-1.3.1.2.) en indrets com les Balears, Empúries o el jaciment castellonenc de Torre la Sal ²¹⁷. No és fins a la segona meitat del segle V i el primer terç del IV aC quan les àmfores ebusitanes PE-13 (T-1.3.2.3.), successores de les PE-12, són més abundants en indrets extrainsulars com ara Empúries, Mallorca i Menorca, Ullastret, però també en jaciments més meridionals com el Puig de la Nau de Benicarló (Castelló), Alorda Park (Baix Penedès) ²¹⁸ o la Penya del Moro de Sant Just Desvern ²¹⁹ com a testimonis d'un comerç ebusità amb el litoral ibèric i amb Empúries ²²⁰. En aquest sentit, constatem com Empúries és oberta a l'entrada de ceràmica púnica i, especialment, a les àmfores, ja siguin ebusitanes, com sud-ibèriques, tal com evidencia el registre arqueològic especialment a partir de finals del segle VI aC, i a les produccions del Mediterrani central a partir del segle IV aC ²²¹.

Des de finals del segle VI aC tenim documentat a l'illa de Mallorca un primer contacte comercial entre els mercaders ebusitans i la població indígena, com és l'àmfora PE-11 del poblat de Sa Morisca (Santa Ponça) o altres elements de vaixella ebusitana trobats a Sa

²¹⁵ GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 187. COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 336.

²¹⁶ COSTA, FERNÁNDEZ: 1992, p: 335-336.

²¹⁷ RAMON: 1991, p: 144. RAMON: 1995, p: 36-64.

²¹⁸ RAMON: 1991, p: 146-147. RAMON: 1995, p: 36-47.

²¹⁹ BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 24.

²²⁰ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 46.

²²¹ RAMON: 1995, p: 36-39.

Carrotja i a Son Forners de Montuiri ²²². Els ebusitans els serveixen d'intermediaris amb altres mercats del Mediterrani, tal com mostren les àmfores vinàries massaliotes de mitjans de segle V aC localitzades a Na Guardis i en el port de Palma. En aquesta fase precolonial dels segles VI/V aC, arriben als poblats indígenes de Mallorca una sèrie d'estatuetes procedents de tallers grecs del Peloponès, de l'Àtica i de la Magna Grècia que representen divinitats d'origen grec. Cal interpretar aquestes troballes com un nou testimoni del paper d'intermediari i de redistribuidor de mercaderies pròpies i alienes exercit pels comerciants púnics ²²³. És durant aquests primers contactes ocasionals amb la població talaiòtica que hem de situar les primeres lleves de mercenaris balears per a formar part de l'exèrcit cartaginès ²²⁴.

E. De Miro ha constatat una influència siciliota a la Península Ibèrica en algunes produccions de terracota i de bronze, com serien el centaure de Rollos (Murcia), el sàtir del LLano de la Consolación o el bronze amb cap de lleó d'Empúries que hem estudiat ²²⁵. Així mateix, la presència en la costa emporitana de monedes magno-gregues i siciliotes datades a inicis del segle V aC fa pensar que el suposat comerç amb Atenes es podria efectuar a través de les colònies de l'estret de Messina i a través del món púnic. Cal destacar també l'estret paral·lelisme entre els aixovars funeraris i certes produccions presents en necròpolis tardo-arcaiques agrigentines, selinuntines i emporitanes ²²⁶. En aquest sentit, podem destacar les influències magnogregues i siciliotes en les terracotes de producció eivissenca a partir del segle V i sobretot al segle IV aC. Tot i això, les influències gregues en les produccions eivissenques i les importacions gregues que arriben a Eivissa a partir del segle VI aC també s'han de relacionar amb l'àrea d'influència cartaginesa i amb les ciutats gregues de Sicília i de la Magna Grècia ²²⁷.

8. Les importacions etrusques del segle V aC en el seu probable context històric

Des de finals del segle VI aC, el buccero nero deixa de ser, doncs, el fòssil director del comerç etrusc com a conseqüència d'una reorientació, social, econòmica i comercial d'Etrúria. Al llarg del segle V aC, en les terres peninsulars tant sols documentem restes d'un mateix tipus d'àmfora vinària i unes produccions de bronze pròpies de l'estil de vida urbà que caracteritza Etrúria en aquest moment. A més de les peces de bronze localitzades a l'Empordà, en podem citar algunes altres de tipus etrusc trobades al País Valencià i datades al segle V aC, com el canelobre dels Ebols (L'Alcúdia, València), un possible cremaperfums al Villar del Arzobispo i un penjoll al Castillarejo de Penyaraja ²²⁸. Així mateix, s'han localitzat

²²² RAMON: 1995, p: 58-64.

²²³ GUERRERO AYUSO: 1985, p: 66-68.

²²⁴ GUERRERO AYUSO: 1985, p: 83.

²²⁵ DE MIRO: 1990, p: 172.

²²⁶ DE MIRO: 1990, p: 174-175.

²²⁷ ALMAGRO GORBEA: 1980, p: 313. TARRADELL; FONT: 1975, p: 139-144.

²²⁸ ARANEGUI: 1985, p: 195.

una sèrie de gerres de bronze a Alcurrucen (Córdoba), al mirador de Rolando (Granada), a Escuera (Alacant) i a Segóbriga de producció vulcent i amb paral·lels localitzats a la planura padana, a la Campània i a la necròpoli de Alèria (Còrsega) ²²⁹. Igualment, hom ha localitzat una figureta de bronze a Son Reus (Mallorca) que hom atribueix a algun taller etrusco-campà ²³⁰.

Hem vist també com, des de finals del segle VI i al llarg del V aC, Empúries estableix lligams amb el Mediterrani central per mitjà de Còrsega tal com denoten l'arribada de produccions ceràmiques àtiques de figures rojes. Així mateix, la localització a Alèria d'àmfores etrusques de tipus 4A de M. Py semblants a les d'Ullastret i Roses podrien confirmar aquest eix comercial Empúries-Aleria. D'altra banda, Empúries intensifica les seves relacions amb tot el territori ibèric, sobretot a partir de mitjans/finals del segle V aC, segons documenta l'abundant presència d'importacions àtiques a partir d'aquest moment en molts dels jaciments ibèrics de l'Empordà, de la costa meridional catalana, del Llevant i del sud peninsular. Per tant, podríem creure que, tal com s'esdevé al nord-est peninsular, Empúries seria la introductora dels productes etruscs del segle V ac a la Península Ibèrica, fins i tot dels objectes de bronze del Llevant i sud peninsular. Segons A Fernández, C. Gómez i A. Ribera, les àmfores etrusques procedents de la costa valenciana també arribarien per aquest mateix camí ²³¹.

Però, tal com afirmen diversos autors ²³², cal considerar la hipòtesi d'una mediació púnica per alguns productes etruscs, sobretot del Llevant i sud peninsular. Tot i que els testimonis d'un comerç ebusità en aquestes costes durant el segle V aC siguin molt escassos, no hem d'oblidar la posició estratègica de l'illa ni el seu paper d'intermediari entre el Mediterrani central i l'occidental al segle VI aC. Creiem que aquesta falta de documentació pot ser deguda a un coneixement insuficient sobre la presència comercial ebusitana a les costes peninsulars entre finals del segle VI i finals del V aC ²³³.

La producció local d'objectes de bronze d'influència etrusca i mediterrània iniciada en el segle anterior, bàsicament en l'àrea de l'Ebre ²³⁴, segueix desenvolupant-se a finals del segle VI i durant tot el segle V aC, tal com denoten certs elements de la panòpia defensiva ²³⁵ i de l'aixovar personal (cadenes i penjolls) ²³⁶ de jaciments com Mas de Mussols, La Oriola, Can Canyís o Mianes. En referència a la producció etrusca de bols de vora perlada, trobem unes produccions ibèriques que semblen tenir una relació directa amb aquests recipients etruscs, localitzats també, a més d'Itàlia, al Llenguadoc i a la Provença. Es tracta d'uns bols de boca plana de bronze procedents del Coll del Moro de la Serra d'Almors (Ribera d'Ebre) i de

²²⁹ MARZOLI: 1991, p. 215-224.

²³⁰ GUAL CERDÓ: 1993, p. 109, nº 91.

²³¹ FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p. 330.

²³² FERNÁNDEZ; GÓMEZ; RIBERA: 1988, p. 330. MARZOLI: 1991, p. 218.

²³³ RAMON: 1991, p. 424.

²³⁴ MALUQUER: 1986, p. 208.

²³⁵ MUNILLA: 1991, p. 108-122.

²³⁶ MUNILLA: 1991, p. 128-154.

Granja Soley (Vallès Occidental), datats, segons el context arqueològic entre mitjans del segle VI i inicis del V aC ²³⁷.

Igualment, és en aquest moment quan hem de situar l'arribada a la Península Ibèrica d'algunes armes de procedència itàlica, entre les quals podem destacar el *kopis* que donarà lloc a la coneguda falcata ibèrica. L'origen d'aquesta arma ha estat objecte de nombroses discussions. F. Quesada Sanz, en un estudi recent, creu que cal situar el seu nucli originari en la costa balcànica de l'Adriàtic des d'on s'estén cap al Picè, Etrúria i Aleria. En la primera meitat del segle V aC, el *kopis* arriba a la Península Ibèrica on els ibers l'adopten i la transformen, convertint-la entorn al segle IV aC en la seva arma més característica. Segons aquest mateix autor, probablement, els mercenari ibèrics van conèixer l'arma en les guerres de Sicília, sense descartar la possibilitat del paper dels etruscs en la transmissió d'aquesta arma ²³⁸. Nosaltres voldríem insistir de nou en un possible paper d'intermediari jugat per Aleria, tal com hem documentat per a altres peces de procedència itàlica.

Hem constatat, doncs, com les influències mediterrànies i itàliques en la cultura material de la Península Ibèrica són múltiples i complexes. No hem de veure aquestes relacions del segle V aC fruit d'unes rutes de comerç precises i estrictes, sinó com un complex encreuament de contactes, interessos i influències, i que és sovint difícil de definir fins i tot la nacionalitat del mercader que arriba a les nostres costes ²³⁹, tal i com apuntàvem anteriorment referint-nos al comerç del gra en el Mediterrani. De cara a les futures investigacions creiem important aprofundir sobre la importància del comerç ebusità en les nostres costes així com en el paper d'intermediari que podria jugar Alèria en els intercanvis comercials d'aquest moment.

---

²³⁷ MUNILLA: 1991, p: 136-139.

²³⁸ QUESADA SANZ: 1991, p: 475-521.

²³⁹ GRACIA: 1995, p: 302.

CAPÍTOL V

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DELS SEGLES IV/III A.C.

1. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda

1.1. *Skyphos-cratera*

Fou trobat a principis de segle durant les excavacions que dirigí J. Puig i Cadafalch, però en desconeixem el context arqueològic ¹. Actualment es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 608. Els fragments conservats van ser restaurats i el peu reconstruït. L'alçada conservada medeix uns 25.6 cm i el diàmetre fa uns 29 cm ².

Té un cos abombat i unes anses horitzontals gruixudes amb quatre motlures. (Làm. XLV, 1). L'argila és d'un color beig clar. L'interior del vas és recobert d'un vernís negre gruixut i deslluït. L'exterior presenta una decoració a figures rojes i el mateix vernís negre que a l'interior. Sota cada ansa hi veiem un motiu de llàgrima, un dels quals presenta a l'interior una mena de punt d'interrogació, superposat a un cercle amb un punt negre a l'interior. Tot i que la cara A és la més ben conservada, podem veure com, a cada cara del vas hi ha representats dos caps femenins encarats, separats per una mena de guirlanda penjant i per un cercle amb un punt al mig interpretat com una pàtera ³. Les figures femenines porten un *sakkos* al cap del qual surt un troç de cabell rinxolat. El *sakkos* és adornat amb motius geomètrics: creus, ratlles, punts. Porten arrecades d'un o de tres penjolls i un collaret de perles. A sota la decoració hi veiem dues línies horitzontals negres. En la mateixa cara A del vas, podem apreciar uns petits forats circulars per a reparar la fractura que es produí ja en època antiga ⁴. (Làm. XLVI).

Cap a finals del segle IV aC, trobem a Etrúria una producció ceràmica a figures roges que presenten com a motiu decoratiu característic dos caps femenins enfrontats. Aquesta producció estandaritzada va ser identificada per J.D. Beazley amb el nom de *Torcop Group* ⁵. Dins d'aquest grup, podem distingir diverses mans corresponents a pintors diferents com ara el pintor Torcop de Populònia, ceretà i actiu a finals del segle IV/principis del III aC ⁶ o el pintor Torcop de Villa Giulia ⁷. L'àrea de difusió de les produccions atribuïdes al grup Torcop sembla força àmplia ja que s'han documentat exemplars en tota l'Etrúria costanera, en l'àrea volterrana, en la falisca i en la llatina, a més de troballes esporàdiques a Ravenna i a Empúries ⁸.

¹ PUIG i CADAFALCH: 1915-1920, p: 709-710, fig. 554.

² TRIAS DE ARRIBAS: 1967-1968, vol. I, p: 49. JOLIVET: 1980, p: 684.

³ DEL CHIARO: 1966, p: 94. JOLIVET: 1980, p: 684.

⁴ DEL CHIARO: 1966, p: 94, fig. 5-6. DEL CHIARO: 1974, p: 77, làm. 76. JOLIVET: 1980, p: 684, fig. 1.

TRIAS DE ARRIBAS: 1967-1968, vol. I, p: 49, vol. II, Làm. XI, 4.

⁵ BEAZLEY: 1947, p: 168-169.

⁶ JOLIVET: 1982, p: 50 i 69.

⁷ JOLIVET: 1982, p: 49-50.

⁸ PIANU: 1985, p: 73-74.

Tot i que la nostra peça va ser interpretada per M.A. del Chiaro com una producció del pintor Torcop de Villa Giulia pel seu estil descurat⁹, V. Jolivet creu que aquesta atribució es basa en criteris de decoració massa generals i que caldria una revisió general de la producció assignada a aquest pintor¹⁰. Segons ell, cal relacionar l'exemplar d'Empúries amb el pintor A d'Alèria recentment identificat. Els criteris que defineixen l'estil d'aquest pintor són la trena en espiral sobre la templa, un perfil amb un nas molt allargat, una barbata arrodonida i plana, un motiu de separació anàleg en les dues cares del vas, un *sakkos* amb un bandó central ornamentat amb tres files de punts i amb unes creus intercalades i uns motius de flors¹¹. Entre les formes que aquest pintor sembla decorar es destaquen sobretot el oenochoes de forma VIII B i els grans *skyphoi*. Seria un imitador del pintor Torcop de Populònia, però amb una carrera més breu. Hom situa les seves produccions cap a finals del segle IV/inicis del III aC¹².

Ens sembla interessant insistir sobre aquest pintor d'Alèria a causa de la seva relació amb la peça d'Empúries. Van ser els Jehasse qui el van identificar a partir de tres troballes procedents de la necròpoli pre-romana d'Alèria¹³. Per tant, seguint la mateixa línia del segle V aC i tal com veurem repetir-se en el cas d'algunes peces ceràmiques etrusques localitzades en terres empordaneses, veiem de nou una producció ceràmica etrusca localitzada a Empúries amb paral·lels a Còrsega. Per aquest motiu, podríem pensar que l'eix Alèria-Empúries segueix essent un punt de referència per al comerç del Mediterrani centro-occidental, encara que les produccions etrusques tinguin ara una procedència més meridional. D'altra banda, creiem que la identificació d'aquest nou pintor demana una revisió de les produccions del grup de Torcop. D'aquesta manera, tindriem una idea més precisa sobre les àrees de difusió dels diferents pintors d'aquest grup.

1.2. Fragment d'un plat de figures rojes

Fou trobat a Empúries al 1918 i es conserva a la Reserva Gandia que reagrupa material d'antigues excavacions de la Neàpolis en el Museu Monogràfic d'Empúries. En desconeixem el seu context arqueològic. Aquest fragment fou publicat i estudiat per primer cop per V. Jolivet fa uns quants anys¹⁴.

Segons V. Jolivet, la decoració interna del fragment conservat mostra la part superior d'un perfil femení. Podem veure-hi també una part de la diadema subratllada per una línia ondulada amb tres puntes esmussades a sobre, cada una subratllada per una ratlla de vernís

---

⁹ DEL CHIARO: 1974, p. 77.

¹⁰ JOLIVET: 1982, p. 49-50

¹¹ JOLIVET: 1982, p. 52.

¹² JOLIVET: 1982, p. 69-70.

¹³ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p. 123, n° 2, p. 186, n° 319, Lám. 90, p. 198, n° 376.

¹⁴ JOLIVET: 1980, p. 686, n° 3, fig. 2.3. Al no haver pogut localitzar el fragment, ens remetem a la publicació de V. Jolivet pel que fa al seu estudi.

negre diluït. A sobre, hi haurien quatre blens de cabells. Un solc incís separaria aquest cap de la decoració del llavi de la peça. La decoració exterior del fragment estaria constituïda per una banda ampla de vernís negre. Les dimensions del fragment impedeixen qualsevol atribució precisa, però, segons V. Jolivet, el dibuix de la diadema i dels cabells podrien acostar el fragment als vasos figurats ceretans com ara a les produccions del grup de Genucilia del 340-300 aC¹⁵ (Làm. XLV, 2).

Es tracta d'una producció de platets, en general sobre un peu en anella, alt o baix. La vora del plat és decorada amb unes ones i el medalló central té un perfil femení vist des de l'esquerra o bé una estrella. Hom en distingeix dues branques: la primera estaria localitzada a Caere i la segona a Falerii, i es distingeix per un executió més acurada del traç en el primer cas. Hom hipotitza l'arribada d'un pintor àtic a Falerii que s'hauria instal·lat a la ciutat iniciant aquesta producció. Durant la guerra entre Roma i Falerii/Tarquínia del 358-351 aC, aquest pintor es traslladaria a Caere on implantaria de nou el seu taller. Un cop acabada la guerra, durant la segona meitat del segle IV aC, s'hauria instal·lat per segon cop a Falerii on hauria iniciat una nova producció independentment de la vella fins al 241 aC, moment de la destrucció de la ciutat per part de Roma¹⁶.

Pel que fa a la difusió d'aquest grup, en trobem peces en tota la costa tirrena i en l'àrea volterrana. Les troballes es fan molt més nombroses a l'àrea centre i sud etrusca. Fora d'Itàlia, trobem exemplars a Gènova, Empúries i en l'ambient púnic de Sardenya¹⁷. En el cementiri pre-romà d'Alèria també se n'han documentat força¹⁸. El fragment conservat d'Empúries és massa minso per a poder definir si pertany a la primera branca (falisco-ceretana) o a la segona (falisca). Tant sols podem relacionar-lo amb la producció del grup de Genucilia i donar-li una cronologia de segle IV, a tot estirar de la primera meitat del segle III aC.

1.3. Mirall etrusc

Es tracta d'una peça de bronze provinent d'Empúries tot i que en desconeixem la seva localització exacta i el seu context arqueològic. Actualment es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 1247 MAB. En general, el seu estat de conservació és força bo tot i les esquerdes a les parts superior i dreta del disc. El diàmetre del disc és d'uns 17 cm, la longitud total de la peça, inclòs el troç conservat del mànec, és d'uns 25.5 cm i el gruix de la vora és d'uns 5 mm¹⁹.

---

¹⁵ JOLIVET: 1980, p: 686.

¹⁶ BEAZLEY: 1947, p: 175-177. PIANU: 1980, p: 119-123.

¹⁷ PIANU: 1985, p: 74.

¹⁸ JEHASSE: JEHASSE: 1973, n° 1620, làm. 91; n° 1687, làm. 92; n° 1688, làm. 91, n° 1689, làm. 93; n° 2226, làm. 92.

¹⁹ GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.

En una cara, presenta una decoració de palmetes i de volutes gravades en la part inferior del disc i sobre l'inici del mànec, el qual, molt probablement, devia de ser d'os o d'ivori ²⁰ (Lám. XLVIII, 1). En l'altra cara del mirall, podem apreciar-hi una escena mitològica gravada (Lám. XLVII). A l'esquerra, trobem un personatge assegut sobre un lleuger sortint del terreny i amb la cama esquerra doblegada. La mà esquerra es recolza sobre aquesta cama i la dreta sembla acompanyar un raonament parlant. Vesteix una àmplia clàmide subjectada al coll i caiguda sobre les espatlles i l'esquena, tot deixant al descobert la nuesa del cos. Calça una mena de sandàlies i al cap hi duu un *pétassos*. Al centre i de peu dret, veiem una figura femenina despullada. Porta una diadema al cap. A la dreta, sosté una mena de tirs o potser més aviat un ceptre. L'himatí cobreix els genolls i els peus i part del braç esquerra. A la dreta de la composició, trobem la figura d'Atena, vestida amb un peple i amb els atributs que li són propis (la llança, el casc, l'ègida amb el cap de la gorgona al mig). Rera seu, però tocant-lo amb la mà esquerra, hi té l'escut. Entre Atena i la figura central, hi trobem un quart personatge que porta un barret frigi i és embolcallat per una flassada de la qual sobresurt, a l'alçada del pit, la mà dreta ²¹.

A l'hora d'interpretar aquesta escena, A. García Bellido presentava dues hipòtesis. Segons ell, es podria tractar d'una representació del judici de Paris però es trobava davant la dificultat d'identificar el personatge del fons amb alguna de les divinitats del judici. La segona possibilitat, seria la de la representació d'Helena entremig dels dos Diòscurs i tots tres davant d'Atena ²².

Per començar, cal precisar que, efectivament, les escenes mitològiques gregues gravades en els miralls etruscs són força corrents. La religió etrusca assimila molts aspectes de la grega, sobretot pel que fa a la configuració externa i formal de les figures divines seguint l'antropomorfisme grec. A partir de la imatge de les grans divinitats que mostren l'art i la literatura gregues, almenys des del segle VI aC, veiem formar-se una sèrie de figures divines etrusques paral·leles a les del món hel·lènic, com serien *Tina* (Zeus), *Uni* (Hera), *Menerva* (Atena) entre d'altres, així com la introducció de divinitats gregues com *Heracle* (Heracles), *Aplu* o *Apulu* (Apol·ló), *Aritimi* o *Artumes* (Àrtemis) o els Diòscurs. Pel que fa a la mitologia divina i heroica, veiem també una assimilació dels mites grecs, tal com mostren les representacions figurades de nombrosos miralls etruscs, els relleus de les urnes o la pintura mural, que insereixen, a vegades, alguns elements fruit de la pròpia tradició local, com ara figures demoníiques etrusques ²³.

Cal relacionar, doncs, aquest tipus de decoració amb la importació massiva a Etrúria de ceràmica grega. Els personatges de la mitologia grega es poden identificar tant pels atributs iconogràfics com per les inscripcions antropòniques que acompanyen, a vegades, les

²⁰ ALMAGRO GORBEA: 1992, p: 259, n° 300.

²¹ GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.

²² GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.

²³ PALLOTINO: 1984, p: 326-332.

figures ²⁴. En aquest sentit, J.D.Beazley va definir el grup "Classe Z" a partir de la relació existent entre la decoració figurada d'algunes cràteres de columnes i dels miralls etruscs del segle III aC ²⁵.

Pel que fa a la iconografia, constatem com el judici de Paris és un episodi força corrent en el repertori figuratiu etrusc, sobretot en miralls tardans. Fins i tot, hom ha arribat a identificar, per al segle III aC, un sèrie de mestres especialistes en aquest repertori figuratiu. En general, la saga troiana és la que apareix més àmpliament tractada per la seva fàcil comprensió i per les seves nombroses relacions amb l'ambient itàlic ²⁶.

El motiu decoratiu del judici de Paris comporta la representació de cinc personatges: Hermes conduint les tres deesses davant de Paris. Aquest grup al complet es troba, sobretot, en els miralls de mànec massís. Tot i això, es pot simplificar amb la desaparició d'una de les deesses, obtenint així un grup de quatre personatges, un dels quals és Atena. Aquests grups de cinc abreujats es troben sobretot en la categoria de miralls amb mànec de funda que han patit la influència dels miralls de mànec massís contemporanis. És en aquesta categoria que, segons D.Rebuffat-Emmanuel, cal col·locar el mirall d'Empúries així com alguns d'altres de semblants recollits per E.Gerhard ²⁷. En el mirall d'Empúries trobariem, doncs, representats Paris a l'esquerra, Atena a la dreta de tot de la composició, Hermes al seu costat i la figura central podria ser Hera o, molt probablement, Afrodita ja que hom l'acostuma a representar nua.

Els miralls *à soie* (amb mànec de funda) tenen una làmina curta, de llargada variable, però sense oferir una subjecció suficient per a la mà. Cal inserir aquesta làmina dins d'una funda d'os, d'ivori o bé de fusta que sovint no s'ha conservat, com és el cas del mirall d'Empúries ²⁸. Durant molt de temps, hom ha defensat l'anterioritat dels miralls amb mànec de funda respecte als de mànec massís ²⁹, però, segons D.Rebuffat-Emmanuel, cal abandonar aquesta tesi ja que en l'última fase de la història del mirall etrusc, les dues categories evolucionen paral·lelament. Per aquest motiu, miralls com els d'Empúries pateixen una influència dels miralls de mànec massís contemporanis, ambdós tipus produïts probablement en el mateix taller ³⁰. Pel que fa a la seva ubicació cronològica, segons aquesta mateixa autora, el parentiu amb els miralls de mànec massís de quatre personatges permet situar aquests miralls cap al 300 aC ³¹.

²⁴ THOMSON: 1982. MANSUELLI: 1948-49, p: 59-98.

²⁵ BEAZLEY: 1947, p: 130-132. BEAZLEY: 1949-50, p: 14-17.

²⁶ MANSUELLI: 1946-47, p: 47-59. MANSUELLI: 1948-49, p: 59-98.

²⁷ REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 465-466. GERHARD: 1966, n° CXCII, CXCIII, CXCIV.

²⁸ REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 351-355.

²⁹ BEAZLEY: 1949-50, p: 1.

³⁰ REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 607.

³¹ REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 607.

1.4. Empúries als segles IV/III aC.

Durant la primera meitat del segle IV aC, el mercat ibèric s'obre molt més al comerç grec. L'arqueologia mostra un augment de les importacions d'origen grec al llarg de tota la façana marítima mediterrània i atlàntica de la Península Ibèrica i en l'arxipèleg balear. Aquest augment dels intercanvis significa per a Empúries un paper més gran com a intermediari comercial ³².

Aquest període de floriment econòmic es tradueix en el si de la ciutat per una sèrie de canvis. En primer lloc, cap al 375 aC, s'ha documentat la construcció d'una nova muralla meridional, no massa lluny de la del segle V aC, de manera que poden actuar plegades, per mitjà d'un passadís, en el control de la porta d'entrada a la ciutat ³³. Aquesta nova muralla fou construïda sobre aquelles cases indígenes extramurs que mencionàvem en el capítol anterior, integrant així, doncs, aquesta població dins de la ciutat grega. D'aquesta manera, la població local, després d'un llarg període d'aculturació, es veu integrada i acceptada en el si de la ciutat grega ³⁴.

D'altra banda, hom ha localitzat una sèrie d'antropònims ibèrics marcats sobre vasos àtics de vernís negre del segle IV aC en el sector meridional de la ciutat, habitat per població d'origen ibèric tant abans com després del sinecisme. Aquests vasos són, doncs, una prova més de l'acceptació de l'element indígena dins de la ciutat grega, probablement com a resposta a una demanda d'integració reclamada tant per una població fruit de matrimonis mixtos com per un grup social que, gràcies a les oportunitats comercials que oferia l'empori grec, s'havia enriquit i havia assolit un status que només es diferenciava del grec per la manca dels drets civils ³⁵.

Paral·lelament, durant la primera meitat del segle IV aC, aprofitant l'espai guanyat amb l'avançament de la muralla i un cop desafectat el temple d'Àrtemis, té lloc la creació del santuari dedicat a Asklepios. Al seu davant es construeix un altar i, a l'extrem nord d'aquesta àrea sacra, un altre temple probablement dedicat a Posidó ³⁶.

La fi del segle IV i el segle III aC representa una època de continuïtat per a Empúries. Amb la desaparició de la ceràmica àtica com a conseqüència de la pèrdua d'importància d'Atenes després de la Guerra del Peloponès, arriben les primeres produccions locals de vernís negre del Taller de les "Petites Estampilles" i comencen les produccions del taller de les "Pàteres de Tres Palmetes Radials de Roses". La presència dels Bàrcides al sud-est de la Península Ibèrica degué afectar els interessos emporitans a la zona. El tractat romano-cartaginès del 226 aC, comporta per a Empúries la pèrdua del mercat meridional ibèric i un

³² SANMARTÍ: 1990, p: 406.

³³ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 78-81.

³⁴ SANMARTÍ: 1990, p: 406-407.

³⁵ SANMARTÍ: 1993, p: 91.

³⁶ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 86-91. SANMARTÍ: 1990, p: 407.

apropament de la ciutat grega cap a Roma. Davant de la muralla del segle IV aC, documentem un segon mur que protegeix les torres meridionals i evita l'aproximació a la muralla de màquines de guerra com ara ariets i torres d'assalt. Després dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, la presència romana marca l'inici d'una nova etapa en la vida de la ciutat ³⁷.

2. Les importacions etrusques de Roses

2.1. Fragment de tapadora de figures rojes

Es tracta d'un fragment trobat al 1964 a la zona de l'Hospital, al carrer nord del cardo, pati 19, capa III. Aquest nivell III estratigràfic conté material molt abundant i barrejat: des de ceràmica grisa monocroma fins a sigilata clara. El fragment es troba dipositat en el Dipòsit d'Excavacions de Girona i medeix 3,6 cm de llargada i 0,3 cm de gruix ³⁸.

Segons V. Jolivet, la pasta és d'un color beix-rosat i té un vernís negre homogeni i opac (Làm. XLV, 5). Els ressalts blancs s'escrostonen al llarg del tall del bocí. Com a motiu decoratiu, podem veure un nas, uns llavis i una barbata d'un perfil femení girat cap a l'esquerra. El contorn de la cara està delimitat per una ratlla de vernís negre diluit. L'interior de la peça no està vernissada. Pel que fa a la forma del vas, podria tractar-se d'una tapadora de *lekane* documentada pel grup de Torcop o bé un vas tancat amb espatlles horitzontals com un *epichysis* ³⁹. El grup de Torcop, a més de treballar amb els *oenochoi* de la forma VII i amb els *stamnoi* com els d'Empúries, també produeix altres formes com *kylikes*, *lekythoi*, *oenochoi* o *skyphoi* ⁴⁰. Si, tal com apunta V. Jolivet, podem efectivament relacionar el fragment de Roses amb les produccions d'aquest pictòric, haurem d'ubicar cronològicament la peça a finals del segle IV/inicis del III aC.

2.2. Fragment de *skyphos* sobrepintat

És un petit fragment ceràmic localitzat a Roses el 1963, a la zona de l'Hospital, al pati 4a, en una capa indeterminada. En desconeixem el context arqueològic. Medeix uns 4 cm de llargada màxima i 0,45 cm de gruix. Es troba conservat en el Dipòsit d'Excavacions de Girona ⁴¹.

---

³⁷ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 24-26. SANMARTÍ: 1990, p: 407-409.

³⁸ JOLIVET: 1980, p: 687, n° 6.

³⁹ JOLIVET: 1980, p: 687.

⁴⁰ PIANU: 1980, p: 17

⁴¹ JOLIVET: 1980, p: 686, n° 4.

Té una pasta d'un color beix, un vernís brillant escrostonat a l'interior. Les estries del torn estan fortament marcades. Com a motiu decoratiu sobrepintat, tot i que està parcialment esborrat, veiem una fulla d'olivera. Segons V. Jolivet, la tècnica i el motiu ens recorden les produccions itàliques del grup Sokra de mitjans del segle IV aC ⁴². (Làm. XLV, 3) El grup Sokra fou individualitzat per J. D. Beazley a partir d'una inscripció, segurament la firma del pintor o del terrissaire, en una copa conservada en el Museu de Villa Giulia ⁴³. La major part dels vasos indentificats en aquest grup són *kylikes* de grans dimensions. La decoració és força homogènia, sobretot a l'exterior on trobem una palmeta sota cada ansa envoltada d'altres palmetes i de motius circulars que enquadren, a cada costat, dues figures. Es tracta d'uns personatges coberts amb capes o bé d'atletes nus dibuixats sumàriament. A l'interior de la copa hi ha un medalló ornamentat amb motius variats i, a l'interior, podem trobar de nou els mateixos personatges, coberts amb capes, o bé joves efebs, tot i que en alguna ocasió s'hi han trobat animals. La decoració interna sempre és més acurada que l'externa. Les copes del grup Sokra no són més que la versió en tècnica de sobrepintura de la producció a figures rojes del grup etrusc anomenat "Grup de les *kylikes* falisques" on trobem els mateixos motius decoratius. G. Pianu es basa en la iconografia del medalló per a classificar els productes del grup Sokra tot i que el mal estat de la pintura i l'execució sumària dels productes no permeten parlar de diferent mans pictòriques. Cal situar aquesta producció en territori falisc, probablement també com a conseqüència de l'arribada de pintors àtics a Etrúria potser després de la Guerra del Peloponès. Per tant, hauríem de situar el seu moment de producció dins de la primera meitat o a mitjans del segle IV aC ⁴⁴.

Pel que fa a la seva àrea de difusió, s'han localitzat exemplars en tota l'Etrúria, tant en zona costanera com en zona interna. Les exportacions fora del territori italià no són molt nombroses però podem citar, a més del fragment de Roses, els exemplars trobats a Aleria (Còrsega), a Montlaurès, Ensérune i Mailhac al sud de França ⁴⁵.

2.3. Fragment de *skyphos* sobrepintat

El fragment fou localitzat al 1964 a la zona de l'hospital, al carrer Nord del cardo, al pati 19, capa III. Es conserva en el Dipòsit d'excavacions de Girona i medeix uns 2,6 cm de llargada màxima i 0,4 cm de gruix ⁴⁶.

Té una pasta vermellosa i un vernís negre molt brillant però més tern a l'exterior del vas. Les estries del torn estan fortament marcades a l'interior. A l'exterior, podem veure restes de sobrepintura blanca i restes de les extremitats d'unes branques de palmeta. V. Jolivet

---

⁴² JOLIVET: 1980, p: 686.

⁴³ BEAZLEY: 1947, p: 201.

⁴⁴ PIANU: 1978, p: 161-195.

⁴⁵ PIANU: 1985, p: 72-73, fig. 3.

⁴⁶ JOLIVET: 1980, p: 687.

atribueix aquest fragment al grup etrusc meridional del Fantasma, datat a finals del sgle IV/inicis del III aC ⁴⁷ (Làm. XLV, 4).

L'element principal que carateritza aquest grup és la presència d'una figura sense trets anatòmics particulars i abrigada amb un mantell blanc. Està dibuixada amb una tècnica de silueta que dóna una idea de figura evanescent com si fos un fantasma. La figura està dibuixada amb ràpides pinzellades que determinen la diferent tonalitat del color. No s'utilitza la línia grafita ni tant sols per a assenyalar algun detall particular (com ara els ulls). La mateixa tècnica decorativa mostra la relació d'aquesta producció amb el grup de Sokra. Amb el temps, el taller del grup Sokra hauria passat a mans dels aprenents i el nivell hauria baixat, donant lloc a uns productes decadents com són les produccions del grup del Fantasma. Es tracta de productes corrents, no destinats a un públic particularment exigent segons mostren els diversos defectes de coccio i d'execució. Tot i això, aquestes produccions tenen un desenvolupament i una difusió notables en la segona meitat del segle IV aC. El taller d'aquesta producció podria localitzar-se a Caere o a Tarquínia després de la guerra contra Roma del 358-351 aC, degut a la dificultat de mantenir els mercats des de Falerii ⁴⁸. Pel que fa a la seva difusió, a més dels nombrosos exemplars localitzats en l'àrea italiana, podem citar les troballes del Midi francès de Ensérune o Marsella ⁴⁹. Igualment, a la necròpoli prerromana d'Alèria se n'han documentat uns quants exemplars ⁵⁰ semblants als de la costa catalana.

2.4. Roses als segles IV/III aC.

Al segle IV aC, els testimonis de l'ocupació de Roses es van fent més abundants. Al 1977, en una campanya d'excavació en l'àrea de l'església, hom va documentar un estrat corresponent al segon quart de segle amb ceràmiques d'importació àtiques i precampanianes tot i que no va poder ser relacionat amb cap mena d'estructura ⁵¹.

Des de finals del segle IV aC, el primitiu nucli de la ciutat s'amplia formant l'anomenat barri hel·lenístic. Conservem bona part de l'estructura d'aquest barri que segueix una planta hipodàmica amb carrers de quatre metres d'amplada ⁵². És en aquest moment quan la ciutat encunya una moneda de plata per al comerç exterior i també una moneda fraccionària de coure per a la circulació interior ⁵³.

L'àmfora massaliota és sempre present en les diferents fases d'ocupació de la ciutat, però cal destacar-ne una presència molt abundant des de la fi del segle IV i durant el segle III aC. Igualment, en el mateix barri hel·lenístic, hom ha localitzat un motlle per a fabricar

⁴⁷ JOLIVET: 1980, p. 687.

⁴⁸ PIANU: 1978, p. 161-195.

⁴⁹ JOLIVET: 1980, p. 692-696. PIANU: 1985, p. 76.

⁵⁰ JEHASSE; JEHASSE: 1973, p. 95, làm. 110; p. 376, n° 1397, làm.110; p. 390, n° 1473, làm. 110.

⁵¹ MARTÍN; NIETO; NOLLA: 1979, p. 322-323, 325.

⁵² MALUQUER DE MOTES: 1965, p. 17. MARTÍN; NIETO; NOLLA: 1979, p. 269.

⁵³ MALUQUER DE MOTES: 1965, p. 18.

estatuets de la mateixa argila que les àmfores massaliotes. El motlle representa un bust femení en posició frontal, corresponent a un tipus freqüent en el Mediterrani dels segles IV/III aC com a estatueta votiva als santuaris de Demèter ⁵⁴. A questa intensa relació de Roses amb Marsella es reflecteix en altres aspectes de la seva cultura material com és una presència abundant de ceràmica grega de cuina, la quasi total absència de ceràmica a mà i la fabricació local de vaixel·la de taula de pasta clara dins de la tradició de formes ceràmiques pseudo-jònies durant, al menys, els tres primers quarts del segle III aC ⁵⁵. Constatem també l'absència de ceràmica ibèrica pintada de blanc i de la ceràmica emporitana, ambdues característiques en tots els assentaments empordanesos en els segles IV i III aC ⁵⁶.

Segons apunta A.Martín, la progressiva independització d'Empúries devia obligar Marsella a buscar un altre punt de penetració cap a l'interior de la zona empordanesa. La posició privilegiada de Roses fa que Marsella potenciï el seu comerç amb aquesta ciutat per a poder accedir a la producció cerealística empordanesa ⁵⁷.

3. Les importacions etrusques d'Ullastret

3.1. Oenochoe sobrepintat

Fou localitzat en un dels sondejos de la zona del santuari del Puig de Sant Andreu cap al 1957-58. Es conserva en el Museu d'Ullastret amb l'inventari 835. Medeix uns 23cm d'alçada i el diàmetre màxim de la panxa és d'uns 11,2cm ⁵⁸.

Presenta la característica forma VII (*beaked jug*) de les produccions falisques i ceretanes: gerra amb el llavi allargat ⁵⁹ (Làm. XLV 6, 7). Del coll, s'en conserven tant sols dos bocins que dibuixen el perfil del llavi, perfil que no presenta cap motllura contràriament a la restauració que se n'ha fet. Els 22 bocins de la panxa permeten restituir-ne el perfil i l'inici de l'ansa. No conservem cap fragment corresponent a la junció entre la panxa i el coll. L'argila és d'un color rosat i ben depurada. Tota la decoració apareix sobrepintada en blanc sobre el fons vernissat del vas. El vernís és negre poc espès però homogeni. El motiu decoratiu conservat del coll correspon a una voluta esquemàtica, alta, doble i florida. La panxa, a la dreta de l'ansa, presenta una successió de tres volutes altes, florides esquemàticament d'un seguici de petits punts sobreposats. A l'esquerra de l'ansa, trobem el mateix motiu però invertit. Al centre, veiem un motiu arrodonit irregular que correspon a l'acabament d'una de les volutes. Tot aquest

---

⁵⁴ MARTÍN: 1982, p: 116.

⁵⁵ MARTÍN: 1990, p: 163. PY: 1993, p: 244-246.

⁵⁶ MARTÍN: 1987, p: 25.

⁵⁷ MARTÍN: 1982, p: 120. MARTÍN: 1987, p: 25.

⁵⁸ JOLIVET: 1980, p: 683-684 n°1. PICAZO: 1977, p: 119-120 i p: 121 fig. 8. OLIVA: 1958, p: 335-336, fig. 33.

⁵⁹ JOLIVET: 1982, p: 57. BEAZLEY: 1947, p: 205-206.

conjunt decoratiu està tancat per una sèrie de petits punts, aparentment ininterromputs, sobre l'espatlla del vas i per una línia contínua prop de la boca ⁶⁰.

Tot i que M.Oliva el cita com a producte de la fàbrica campaniana de Gnathia, estudis posteriors l'han relacionat amb la producció etrusco-meridional del Grup del Fantasma degut als motius decoratius vegetals que acosten la peça d'Ullastret als vasos d'aquest taller ⁶¹. Així, al igual que el fragment de skyphos sobrepintat de Roses relacionat amb aquest mateix grup productiu, el fragment d'Ullastret tindria una cronologia de finals de segle IV/inicis del III aC.

3.2. Ullastret als segles IV/III aC.

Cap al 400 aC, el poblat del Puig de Sant Andreu s'amplia cap al nord i ocupa la zona de l'istme com a lloc d'habitació. Els estrats arqueològics corresponents a aquests moments, com ara al barri del Camp Triangular, documenten una gran quantitat de ceràmica àtica de figures roges, i és entre finals del segle V i la primera meitat del IV aC el moment en què aquestes importacions arriben en més quantitat. També són nombroses altres importacions com els vasos de l'estil de Saint Valentin, les ceràmiques de vernís negre i d'altres procedents de tallers greco-itàlics de la Magna Grècia, així com àmfores púniques i massaliotes. És també durant el primer quart del segle IV aC que documentem la presència de produccions emporitanes i una abundància d'àmfora ibèrica de boca plana ⁶². Excavacions recents en la zona del sud-oest del poblat (tall LL-1) han documentat nivells d'hàbitat corresponents a la primera meitat del segle IV aC i a la segona fase de construcció de la muralla que caldria situar en aquest moment ⁶³. A l'Illa d'en Reixac, en aquest mateix moment, trobem el mateix tipus d'importacions que al Puig de Sant Andreu com a resultat de la intensificació del comerç emporità ⁶⁴.

En la primera meitat del segle III aC es produeix una re-urbanització de l'angle sud-oest del poblat, moment que coincideix amb la construcció de l'àgora, la reconstrucció de la porta 1, de la torre quadrada I i dels dos temples de la part alta de l'acròpoli d'on prové el fragment d'oenochoe sobrepintat que hem estudiat ⁶⁵. Entre el material ceràmic corresponent a aquest moment podem destacar la ceràmica de vernís negre del taller de les "Petites Estampilles", les del taller de Roses, les emporitanes i les ibèriques decorades amb pintura blanca. Entre les àmfores són presents les greco-itàliques i les de producció ebusitana. A partir

⁶⁰ JOLIVET: 1980, p: 683-684 n°1.

⁶¹ JOLIVET: 1980, p: 684. PICAZO: 1977, p: 119-120.

⁶² MARTÍN: 1987, p: 25. MARTÍN: 1993, p: 25-27.

⁶³ MARTÍN: 1990, p: 37-38.

⁶⁴ LÓPEZ MELCIÓN et alii: 1986-89, p: 58.

⁶⁵ MARTÍN: 1987, p: 25. MARTÍN: 1990, p: 40.

de la segona meitat de segle, apareix la ceràmica campaniana A i el poblat és abandonat cap al 200 o a inicis del segle II aC ⁶⁶.

Durant molt de temps, hom ha pensat que Ullastret vivia un període de decadència des de la segona meitat del segle IV aC, degut a una rivalitat econòmica amb Empúries que no hauria pogut superar. Però les darreres excavacions han demostrat que això no és ben bé així sinó ben al contrari. Des de finals del segle V aC, Ullastret manté una estreta relació amb Empúries amb qui intercanvia productes agrícoles tal com proven les sitges localitzades i les restes de cereals carbonitzats dins d'algunes àmfores ibèriques ⁶⁷.

4. Les importacions etrusques del derelict de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)

4.1. Casc llis de bronze

Fou trobat a mitjans dels anys 60 al derelict de Les Sorres VIII de Gavà (Baix Llobregat). Es conserva al Museu de Gavà amb l'inventari 1149. Medeix uns 20,2 cm d'alçada, uns 25,5 cm de longitud, uns 18,5 cm d'amplada i entre 0,5 i 3,5 mm de gruix. El seu pes és de 1240 grams ⁶⁸. El seu context arqueològic ens dóna una cronologia de segle II aC, però hem de pensar en un moment de fabricació força anterior.

Es tracta d'un casc llis de bronze (Làm. XLVIII, 2). Presenta un front llis acanalat i unes escotadures laterals per a les orelles. Al seu davant i a cada costat del casc, trobem un petit forat per als ganxos dels quals penjaven les galteres. A la part posterior, el casc presenta un acanalat similar al de la part frontal, però més ample, per tal de cobrir la nuca del guerrer. En la seva part superior, el casc està acabat amb un botó en forma de lleó atravesat per un forat on es col·locaria la crinera ⁶⁹.

Troblem paral·lels molt semblants al nostre en el tipus de casc itàlic definit per H.Pflug com *helme mit stirnkehle* (casc amb el front acanalat). En trobem alguns de conservats en el Museu de Berlín de localització desconeguda o bé provinents de Perugia. Tots presenten unes característiques formals semblants al casc de Les Sorres: casquet hemisfèric, escotadures per a les orelles amb un forat al davant per a les galteres, un acanalat frontal i un altre de posterior més ample ⁷⁰. Tot i això, en la part superior del casquet no presenten cap botó en forma animal sinó que alguns d'ells tenen una petita anella soldada sobre un petit disc amb la mateixa funció que el botó del nostre casc ⁷¹.

⁶⁶ MARTÍN: 1993, p: 26. MARTÍN: 1990, p: 40-41.

⁶⁷ MARTÍN: 1993, p: 21 i 27. MARTÍN: 1990, p: 40-41.

⁶⁸ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.

⁶⁹ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.

⁷⁰ BOTTINI et alii: 1988, n° 93 - 94 - 95 - 96 - 97 - 98.

⁷¹ BOTTINI et alii: 1988, n° 94 - 95 - 97.

A partir dels paral·lels que podem establir amb els exemplars estudiats per H.Pflug, podem relacionar el casc de les Sorres amb els grups 1 i 2 d'aquest autor amb una cronologia de fabricació que abraça tot el segle V aC. Creiem, doncs, que cal pujar la datació de segle IV/III aC proposada per P.Izquierdo i J.M.Solias per a aquest casc ⁷².

4.2. Casc de bronze

Fou trobat a mitjans dels anys 60 al derelict de Les Sorres VIII de Gavà (Baix Llobregat). El seu lloc actual de conservació és desconegut ja que fou tret il·legalment de l'estat espanyol i venut a Londres. Es coneix únicament per fotocòpies i fotografies a partir de les quals s'ha realitzat un dibuix. Medeix uns 20,5 cm d'alçada, 22 cm de longitud i 20,3 cm d'amplada. El seu pes és de 1760 grams.

El casquet és hemisfèric, lleugerament apuntat en l'eix longitudinal. La decoració és simètrica a banda i banda d'aquest eix (Là.m. IL, 1). El casc està decorat amb els motius següents: a la part inferior, trobem una doble forma arquejada molt lleu, a partir de l'eix longitudinal, formant una mena d'ala contínua decorada per una línia d'escames. A sobre d'aquesta, al centre de la part frontal del casc, trobem un aplic que representa el tors d'una figura humana alada. A sobre d'aquesta, podem apreciar-hi una tija vegetal que s'estén per tot el cos del casc fent uns roleus i acabant amb un botó en forma de roseta al centre de cada costat del casc. D'aquesta tija surten diverses palmetes que decoren simètricament el casc. En la part superior del casc, trobem dues aplicacions paral·leles en forma de lleó preparat per a saltar i deixant un espai entremig per a col·locar-hi la crinera ⁷³.

Per a aquest casc, P.Izquierdo i J.M.Solias proposen uns paral·lels conservats en el Museu de Berlín. El primer exemplar procediria de Pisa i té unes característiques generals que recorden el nostre: a la part inferior, una ala sortint coberta per una mena d'escames; un casquet hemisfèric decorat pels costats laterals amb unes motlures en forma de volutes amb uns rosetons al centre; a la part superior, trobem dos lleons ajupits com a suport de la cimera; al coll, al davant, trobem un medalló principal amb una medusa. La seva datació oscil·la entre la fi del segle VI i la fi del V aC. Per la seva forma coincideix en gran part amb els cascs de tipus Vetulonia tot i que la sumptuosa ornamentació ens allunya d'aquest tipus ⁷⁴. El segon paral·lel proposat per P.Izquierdo i J.M. Solias és un exemplar procedent possiblement d'una tomba de Lombardia amb unes característiques un xic diferents ja que la seva part frontal està concebuda en forma de cara: sota els gruixuts arcs de les celles, es dibuixen uns grans ulls amb les pupil·les afegides originàriament d'un vidre blau i amb unes fines pestanyes gravades al seu

⁷² BOTTINI et alii: 1988, p: 234-235. IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.

⁷³ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606.

⁷⁴ EGG: 1985, p: 61-62 i p: 217 n° 293. BOTTINI et alii: 1988, n° 85.

voltant. Sobre el casquet, trobem un pròtom reblat en forma de dimoni amb ales que té la funció de suport de cimera. El casquet imita la forma d'un cigne o d'una mena d'au aquàtica ⁷⁵.

Seguint aquesta mateixa línia, podem proposar com a paral·lel un casc de procedència desconeguda però que també es pot relacionar amb els cascs de tipus Vetulonia si no fos per la seva rica ornamentació. La decoració presenta unes serps en la part frontal del casc i en les dues meitats laterals del casquet. A la part superior, trobem unes figures en forma de lleons ajupits com a suport de cimera ⁷⁶.

Tot i aquests paral·lels que, segons P. Izquierdo i J.M. Solias, ubicarien cronològicament la peça, ens sembla necessari fer una sèrie d'observacions importants. És ben cert que el casc de Les Sorres presenta uns trets generals que recorden i es relacionen amb els cascs etruscs esmentats. Però voldríem recollir unes consideracions expressades pels professors G.Camporeale i M.Bonamici en motiu d'una consulta. En primer lloc, la part inferior del nostre casc presenta unes corbes molt més accentuades que els originals etruscs i que no semblen tenir cap paral·lel semblant dins del repertori etrusc. En segon lloc, l'artesà del casc de Les Sorres va insistir molt en els ornaments serpentiformes, ornaments que, en els exemplars etruscs, són molt més discrets. Per tot plegat, creiem que es tracta d'una peça d'influència etrusca. La insistència en el fet de ressaltar els motius decoratius serpentiforme ens porta a pensar en una imitació de les produccions etrusques en un punt llunyà d'aquest país i en un temps molt posterior. Per tant, creiem que una cronologia aproximada de finals de segle IV, de segle III o fins i tot del II aC (segons el context arqueològic) no estaria gaire desecaminada. Pel que fa al seu lloc de producció es fa molt difícil de definir. El fet que la peça provingui d'un derelict no hi ajuda gaire. En el cas que, en un temps futur, hom pogués localitzar l'actual lloc de conservació de la peça, creiem que seria molt interessant de fer-ne un anàlisi metal·lífer.

4.3. El derelict de Les Sorres VIII

L'ancoratge de Les Sorres se situa en el sector sud-oest de la desembocadura del riu Llobregat, en una rada protegida dels vents gràcies als darrers contraforts del massís de Garraf-Ordal. Actualment, el jaciment se situa sota la plana deltaica del riu. Segons les troballes conegudes, estaríem davant d'un port de comerç de la vall del Llobregat. Segons els materials coneguts, l'ancoratge va començar a ser utilitzat en el període ibèric ple, cap al segle IV aC, tal com indiquen les àmfores de producció ebusitana PE-14 i PE-22 i un bol de vernís negre del taller de Roses que hom hi ha localitzat. Hom situa l'època de màxima activitat cap als segle II-I aC i a la primera meitat del I dC. En l'època que ens interessa, fins a l'últim quart del segle I aC, l'ancoratge va rebre gran quantitat de vi itàlic procedent de la Campània, el Laci i l'Apúlia, destinat al consum del poblats indígenes i dels primers habitants romans. Durant la segona

---

⁷⁵ BOTTINI et alii: 1988, n° 86.

⁷⁶ EGG: 1985, p: 61-62 i p: 217 n° 294.

meitat del segle I aC, la romanització del territori comporta una extensió del conreu de la vinya, fet que dóna un impuls econòmic a la vall del Llobregat i en fa una regió exportadora de vins de baixa qualitat cap a la Gàl·lia i, posteriorment, cap a Roma ⁷⁷.

A partir del segle VI aC, trobem restes de poblats ibèrics a la vall inferior del Llobregat com ara el nucli de Montjuic (Barcelona), la Penya del Moro (Sant Just Desvern) i el Calamot (Gavà). A partir del segle IV aC, el nombre d'assentaments es multiplica, i comporta una forta explotació agrícola i ramadera del territori. A partir de la segona meitat del segle II aC, es comença a notar la presència romana a la zona, tot i que no es detecta cap destrucció violenta dels poblats. Es comencen a construir vil·les romanes que acaben desplaçant l'antiga forma d'ocupació del territori, al mateix temps que comença una explotació sistemàtica dels recursos de la terra i de les mines de ferro de Can Tintorer (Gavà) ⁷⁸. El comerç de la sal de Cardona, que tenia una sortida al mar a través de la vall del Llobregat, es canalitzaria per mitjà d'aquest ancoratge ⁷⁹.

El derelict de Les Sorres VIII va ser trobat per casualitat a mitjans dels anys 60 però el seu descobriment es va mantenir en secret. La major part del derelict va ser deixat in situ i recobert. Gairebé tots els objectes localitzats van ser destruïts. Segons testimonis orals, s'hi havia localitzat el costellam d'un vaixell de fusta i abundants àmfores, probablement greco-itàliques. Entre els pocs objectes conservats podem comptar tres àncores de ferro datades al segle II aC, una campana de bronze, un buc folrat de plom i les àmfores, a més dels dos cascs estudiats ⁸⁰.

A partir dels materials recollits i de la informació oral recollida, P. Izquierdo i J.M.Solias proposen una datació del derelict cap al segle II aC, moment en què tots els materials podrien ser presents en una mateixa embarcació. Pel que fa a la interpretació, els seus investigadors apunten tres hipòtesis. En primer lloc, els cascs serien en ús en un vaixell que seria de tipus militar, pirata o comercial armat. Com a segona possibilitat, els cascs formarien part del carregament del vaixell i serien objectes de comerç. Com a última hipòtesi, tots els objectes de bronze localitzats, i potser també d'altres que no s'han trobat, formarien part d'un metall destinat al reciclatge. Tot i això, segons el nostre parer, aquesta última opció és la menys probable ja que s'ens fa difícil de creure que, un casc tant ric i sumptuós com el que va ser venut a l'estranger, tingui aquest últim destí. D'altra banda, nosaltres hem proposat de rebaixar la seva cronologia fins als segle IV-II aC i, per tant, aquest casc podria estar en ús o bé ser objecte de comerç en aquest moment.

---

⁷⁷ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 604-605 i 608.

⁷⁸ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 607-608.

⁷⁹ IZQUIERDO: 1986, p: 13.

⁸⁰ IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 605.

5. Les influències etrusques de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, La Noguera, Lleida)

5.1. Aplic de sítula

Es tracta d'un fragment d'aplic d'ansa de sítula procedent de la necròpoli de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer) conservada al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs amb l'inventari L-1241. Medeix uns 8 cm d'amplada màxima, uns 60cm d'alçada màxima i l'amplada de la vora fa uns 2 mm. Aquesta fragment pertany a un grup de peces de bronze que no van poder ser associades a cap enterrament concret i en desconeixem, doncs, el context arqueològic ⁸¹.

El fragment conservat comprèn la part superior del cos i la vora del recipient. Sobre la vora plana, es troba soldat el suport de l'ansa (Làm. L). Aquest aplic presenta dos orificis circulars per a col·locar-hi l'ansa. Com a motiu decoratiu, entremig dels orificis hi trobem una decoració incisa en forma de palmeta estilitzada. En la part superior del cos, hi trobem una decoració incisa d'òvuls i cercles repujats ⁸².

Podem relacionar aquest aplic amb els que caracteritzen el tipus "F" de M.V. Giuliani-Pomes corresponent a les sítules en forma de campana ⁸³. El cos té una forma convexa, designada sovint com a ovoidal. La vora de la peça es presenta replegada horitzontalment cap a l'interior o bé acabada amb un llavi gruixut o un cercle pla, fos a part i soldat. El aplics consisteixen en una petita planxa soldada a l'orla i amb un doble forat. En alguns exemplars, aquesta és llisa i esquemàtica però molt sovint està decorada amb una voluta inspirada en els capitells jònics o en les esteles sàmies. Al capdamunt, hi trobem un ornament de fulles i arbusts de palma estilitzats amb quatre pètals laterals ⁸⁴.

Segons M.V. Giuliani-Pomes, aquest tipus de sítula existiria ja des del segle IV aC i s'hauria format en territori etrusc difonent-se més tard per tota la península itàlica, i esdevenint una forma típica de la Magna Grècia, segons mostren les imitacions en el repertori ceràmic italiota. Segons aquesta mateixa investigadora, aquest tipus de sítula s'ha d'emmarcar entre l'inici del segle IV i la fi del segle I aC ⁸⁵.

Pel que fa a la decoració de la part superior del cos, hom ha documentat algun exemplar amb un fris d'òvuls al voltant de la vora com ara dos exemplars conservats en el Museu de Florència i un del Museu de Karlsruhe datats al segle III aC ⁸⁶. En la regió renana de Waldalgesheim, en una rica tomba de La Tène I, hom hi va localitzar una sítula de bronze amb

---

⁸¹ MUNILLA: 1991, p: 140-141.

⁸² MUNILLA: 1991, p: 140-141, p: 166 fig. 12.3.

⁸³ GIULIANI-POMES: 1957, p: 66-76.

⁸⁴ GIULIANI-POMES: 1957, p: 67-68.

⁸⁵ GIULIANI-POMES: 1957, p: 68, 72 i 76.

⁸⁶ GIULIANI-POMES: 1957, p: 73.

un aplic decorat amb un motiu de voluta coronat per una palmeta i, en la part superior del cos i sota els aplics, un elegant i complex motiu de palmeta amb fulles soltes i corbades. P. Jacobsthal la interpreta com una peça de fabricació campaniana de finals de segle IV aC ⁸⁷. Un altre exemplar semblant prové de Keldby (Dinamarca), i presenta una decoració semblant en forma de palmeta sota l'aplic i una orla de línies incises en forma d'espina de peix datada als segles IV/III aC ⁸⁸. En el Museu Arqueològic de Florència es conserven dos exemplars de procedència desconeguda que presenten una decoració incisa sota la vora amb motius de perletes, línies oblíquies i d'espina de peix, però sense la decoració sumptuosa de palmeta a la part superior del cos, i amb una cronologia semblant a les altres peces citades ⁸⁹.

P.J. Riis dóna una interpretació diferent per a les sítules en forma de campana. Segons ell, es tracta d'un tipus emparentat amb un tipus d'origen grec ben documentat des del segle V aC ⁹⁰. Segons ell, la decoració floral s'ha de relacionar amb certes ornamentacions arquitectòniques i amb algunes produccions metàl·liques i ceràmiques tarentines i apúlies del segle IV o d'inicis del III aC. Així, productes com la sítula abans mencionada de Keldby serien de producció greco-tarentina ⁹¹. Igualment, segons P.J. Riis, la sítula de Waldalgesheim mencionada anteriorment, i atribuïda a un taller campanià segons P. Jacobsthal, seria una producció tarentina ⁹². Segons ha afirmat més recentment C. Rolley, aquest tipus de sítula ben documentat a Etrúria és originari de l'Apúlia i freqüent a Macedònia, on també hi hauria un centre productor d'aquest tipus de vasos ⁹³.

Creiem que la decoració de palmeta estilitzada de l'aplic de La Pedrera així com la mateixa forma d'aquest aplic s'han d'emparentar amb les sítules en forma de campana definides com a originàriament etrusques per M.V. Giuliani-Pomes i com a tarentines per P.J. Riis. L'ornament d'òvuls de la nostra peça enllaça amb la decoració perlada tant corrent en produccions etrusques com els bols de vora plana ⁹⁴ o els discs perlats ⁹⁵. Però el motiu decoratiu de triangles de costats arrodonits i de cercles repujats no troba paral·lels en el món etrusc. Potser el podríem inscriure dins d'una tradició local arrelada en el món dels Camps d'Urnes tot i que la tècnica del repujat s'ha de relacionar amb el món greco-itàlic. En aquest sentit, altres elements metàl·lics localitzats a la mateixa necròpoli de La Pedrera, com serien algunes sivelles de cinturó, presenten també una decoració incisa i/o repujada ⁹⁶. Per tant, podem afirmar que es tracta d'un peça de producció local però d'influència etrusca. Pel que fa a la seva cronologia, hem vist com els paral·lels itàlics es situen en els segles IV i III aC. L'aplic

---

⁸⁷ GIULIANI-POMES: 1957, p: 73. JACOBSTHAL: 1969, p: 141 n° 3.

⁸⁸ GIULIANI-POMES: 1957, p: 73.

⁸⁹ GIULIANI-POMES: 1957, p: 74.

⁹⁰ RIIS: 1959, p: 18.

⁹¹ RIIS: 1959, p: 22.

⁹² RIIS: 1959, p: 24.

⁹³ ROLLEY: 1990, p: 371.

⁹⁴ ALBANESE PROCELLI: 1985, p: 179-206. BOULOUMIÉ: 1985, p: 167- 178.

⁹⁵ PY: 1972, p: 27-61. PONS: 1984, p: 188-201.

⁹⁶ MUNILLA: 1987, p: 698-708.

de La Pedrera s'hauria de situar, doncs, cap al segle III aproximadament o, a molt estirar, a la segona meitat del segle IV aC com a *terminus postquem*.

5.2. El jaciment de La Pedrera

El jaciment de La Pedrera se situa al marge esquerre del riu Segre, al límit dels termes municipals de Termes i de Vallfogona de Balaguer (La Noguera, Lleida). El poblat i la necròpoli abracen un marc temporal que comprèn el Bronze final, la primera edat del ferro i la cultura ibero-ilergeta. La necròpoli se situa a uns 210 m de distància del poblat, rodejant-lo en forma de ventall ⁹⁷.

Al 1958, el poblat fou destruït parcialment pels treballs de construcció d'un canal de riu i d'una central elèctrica. Els treballs d'anivellament del terreny van arrasar la major part de la necròpoli. En aquest moment, la intervenció arqueològica es va limitar a un reduït sondeig estratigràfic a l'àrea del poblat i a la recuperació dels aixovars de la necròpoli, el quals no varen ser publicats. Al 1968, en motiu de la construcció d'un magatzem, hom va excavar un nou sector de la necròpoli posat al descobert, resultats que tampoc foren publicats ⁹⁸.

La necròpoli tindria quatre moments d'utilització: el primer correspon als segles X i IX aC, amb aixovars sense elements metàl·lics, el segon correspon al segle VIII i el tercer moment, que abraçaria els segles VII-VI aC, li corresponen la major part dels elements metàl·lics dels aixovars i les primeres urnes a torn. L'últim moment se situa en el segle V i tot el segle IV aC i comprèn els aixovars metàl·lics de ferro ⁹⁹.

Al 1979, hom va dur a terme una nova campanya d'excavació de la zona del poblat amb la finalitat de delimitar la zona d'interès arqueològic i les seves possibilitats estratigràfiques en relació a l'estat actual de conservació del jaciment ¹⁰⁰. Els estrats I i II són els de cronologia més recent i hom els situa en l'horitzó ibèric antic de finals del segle VI/inicis del V aC, tot i no trobar-hi ceràmica a torn. Hom no hi ha documentat la fàcies ibero-ilergeta plena apareguda en el tall estratigràfic de J. Maluquer.

En les antigues excavacions del poblat, hom havia documentat uns nivells d'ocupació més recents. En l'estrat III hom hi documentava ceràmica d'importació de figures rojes i datava l'estrat en un segle IV aC avançat. L'estrat II, amb l'aparició de ceràmica campaniana A amb palmetes estampades, tindria una cronologia de segle III aC. Hom situava el moment final del poblat entre la fi del segle III i l'inici del II aC ¹⁰¹.

Encara que en l'excavació de 1979 hom no trobés una ocupació corresponent al període ibèric ple, aquesta apareix documentada en la campanya anterior. Per tant, potser caldria

⁹⁷ GALLART; JUNYENT: 1989, p: 1-2. MUNILLA: 1987, p: 693.

⁹⁸ GALLART; JUNYENT: 1989, p: 3-5. MUNILLA: 1987, p: 693-694.

⁹⁹ MUNILLA: 1987, p: 694-695.

¹⁰⁰ GALLART; JUNYENT: 1989, p: 5.

¹⁰¹ BLASCO; MALUQUER; MUÑOZ: 1960, p: 37-56 i 73-74.

fer nous esforços per a localitzar-la de nou i, així, conèixer millor el desenvolupament de la cultura ibero-ilergeta en aquest indret. Entre el material publicat, l'aplic de sítula de La Pedrera seria la peça més recent corresponent a la necròpoli. També seria, doncs, necessari dur a terme una nova investigació amb la finalitat de trobar el sector de la necròpoli corresponent al període d'utilització de la sítula i a l'últim moment d'ocupació del poblat. Creiem que la publicació de tot l'aixovar procedent de la necròpoli seria de gran utilitat per a conèixer millor el llarg període d'utilització de l'indret.

6. Les influències etrusques del poblat de Covalta (València)

6.1. Aplic de sítula

Fou localitzat abans del 1918 per I. Ballester qui dirigia les excavacions del jaciment en aquella època. En desconeixem la seva localització actual tot i que sabem que durant molt de temps estigué en mans del seu descobridor. Medeix uns 5 cm de dimensió màxima ¹⁰².

Es tracta d'una ansa de bronze amb dos orificis anulars i decorada per una palmeta retallada. En el seu interior i sota els orificis, trobem dues fines volutes i entremig dels orificis té una palmeta de cinc pètals (Làm. II, 2). Seguint la interpretació de A. García Bellido, devia anar col·locada en la part exterior d'una gran sítula de bronze, fent joc simètric amb una altra de semblant. Els orificis sobresortirien de la vora del recipient per a enganxar-hi les anses¹⁰³.

El mateix A. García Bellido ja va posar en relació aquest aplic amb les sítules sud-itàliques en forma de campana, ja mencionades en l'estudi de l'aplic de La Pedrera, i datades entre el segle IV/III aC. Així, cal veure en la peça de Covalta, una simplificació dels aplics amb ornamentació de voluta entre els dos orificis i amb un ric motiu de palmeta en la part superior del cos, com és el cas de la sítula de Waldalgesheim mencionada anteriorment ¹⁰⁴. Com a altre exemple d'aquest tipus d'aplic, tenim un exemplar conservat a l'Antiquarium de Berlín adquirit a Roma ¹⁰⁵. Pel que fa a la cronologia cal situar també aquesta peça de Covalta d'influència itàlica cap al segle III aC.

La sítula és un recipient conegut en el món ibèric ja que el tenim força ben documentat en diferents punts de la península. A més dels aplics d'Ullastret i de La Pedrera estudiats en aquest treball, podem citar l'exemplar de El Cigarralejo (Murcia) i les imitacions en ceràmica d'aquesta forma en jaciments com El Puig (Alcoi). Al poblat de Sant Miquel de Liria (València), hom ha documentat un vas ceràmic amb la representació d'una sítula situat també

¹⁰² GARCÍA Y BELLIDO: 1948, vol.II, p: 109-110, lám. XLIII, 25. LLOBREGAT: 1982, p: 83.

¹⁰³ GARCÍA Y BELLIDO: 1948, vol.II, p: 109-110.

¹⁰⁴ RIIS: 1959, p: 24. ROLLEY: 1990, p: 371.

¹⁰⁵ ZÜCHNER: 1938, p: 24, fig. 18.

dins del segle III aC. Segons V. Page del Pozo, l'adopció d'aquesta forma en el món ibèric ha pogut recollir una doble influència: d'una banda la tradició hallstàtica on la sítula de bronze va tenir una àmplia acceptació i de l'altra, la influència mediterrània com es demostra en els exemplars itàlics i d'influència itàlica ¹⁰⁶.

6.2. El poblat de Covalta

El poblat ibèric de Covalta es troba situat dalt d'un promontori amb el mateix nom en la part septentrional de la Serra d'Agullent. La línia divisòria de les províncies de València i Alacant talla longitudinalment el jaciment ¹⁰⁷. El poblat està rodejat en gran part per una muralla de tres metres d'ample amb dues portes d'accés oposades, una a l'est i l'altre a l'oest. Hom hi ha localitzat unes 48 cases de planta rectangular amb les parets de pedra petita i mitjana a la base, així com dues cisternes que recullen l'aigua de la pluja a partir d'unes canalitzacions. En el sud-oest de l'altiplà trobem un petit jaciment mineral fèrric explotat en algun moment en temps passats, sense que en puguem ser més específics. La necròpoli no ha estat localitzada tot i les nombroses exploracions realitzades ¹⁰⁸.

M.A. Vall de Pla ha realitzat un estudi de les importacions ceràmiques en el poblat, deixant les troballes de bronze per una publicació posterior. Les importacions àtiques de figures rojes es documenten en el poblat sobretot des de mitjans de segle V i fins a inicis de segle IV aC. La ceràmica de vernís negre localitzada és d'origen àtic, majoritàriament, tot i que també podia procedir d'altres tallers del Mediterrani com Sicília, la Magna Grècia o la Grècia continental i asiàtica ¹⁰⁹.

Segons apunta la mateixa autora, en dies clars, des de Covalta podem veure l'illa d'Eivissa, fet que mostra la gran proximitat del jaciment amb aquest enclau púnic. Per tant, igual que en la resta de la costa lleuantina, hem de considerar el comerç púnic com a via d'arribada de les importacions gregues tot i que tampoc hem de descartar del tot la presència de mercaders grecs en aquestes costes ¹¹⁰.

Cap a mitjans de segle III aC, s'inicia la fabricació i la difusió de la ceràmica campaniana A, però aquesta és inexistent a Covalta ¹¹¹. Hom situa en aquest moment les últimes importacions de ceràmiques de vernís negre i la fi de l'ocupació del poblat, tot i que no coneixem les causes del seu abandonament ¹¹². L'aplic de sítula analitzat s'hauria de situar, doncs, en aquest última fase d'ocupació, si bé seria interessant d'iniciar noves investigacions en el poblat per a conèixer millor les seves fases d'ocupació.

---

¹⁰⁶ PAGE DEL POZO: 1984, p: 95-100.

¹⁰⁷ VALL DE PLA: 1971, p: 18.

¹⁰⁸ VALL DE PLA: 1971, p: 23-33.

¹⁰⁹ VALL DE PLA: 1971, p: 181-182.

¹¹⁰ VALL DE PLA: 1971, p: 184-187.

¹¹¹ VALL DE PLA: 1971, p: 183.

¹¹² VALL DE PLA: 1971, p: 184-187.

7. Etrúria als segles IV/III aC.

7.1. La situació interna

Tot i els problemes exteriors que veurem més endavant, assistim a una reactivació de l'economia al llarg de tot aquest període. A Falerii, s'estableixen fàbriques de ceràmica figurada creades per ceramistes àtics i actives durant tot el segle IV i bona part del III aC, amb una activitat d'intercanvi en tota l'àrea umbro-sabina. Però la reactivació es fa més palesa a Tarquinia amb l'ocupació de tot el seu ampli territori mitjançant l'establiment d'autèntiques colònies. Assistim, doncs, a la reconstrucció del santuari empòric de Gravisca, a un paper creixent de la ciutat dins de la colònia corsa d'Alèria i al desenvolupament de fàbriques ceràmiques tarquineses en la segona meitat del segle IV aC ¹¹³. Cal destacar també, durant aquest moment, el control de Tarquínia sobre la lliga etrusca i la seva voluntat de recuperar l'hegemonia etrusca en el mar Tirrè traduïda per un enfrontament amb Roma al 358 aC ¹¹⁴.

Pel que fa a les ciutats més al nord, tenim menys documentació referida a aquest moment, però sabem que Arezzo esdevé un gran centre productor de bronzes i que les importants fàbriques de ceràmica de Chiusi de la primera meitat del segle IV aC es traslladen a Volterra. Populònia segueix essent el centre tradicional de la siderúrgia tirrènica ¹¹⁵.

La represa general de les activitats artesanals etrusques s'ha de relacionar amb la instal·lació de ceramistes àtics en ciutats com Falerii i Caere. A diferència dels temps anteriors, els artesans etruscs es limiten a imitar i reproduir els models grecs, sense que poguem parlar de produccions ceràmiques i pictòriques originals i pròpies etrusques ¹¹⁶.

Paral·lelament, veiem també una reocupació del camp i la potenciació de la petita i mitjana propietat en polis meridionals com Tarquínia, Vulci o Falerii. És així com es forma una classe de propietaris de base no aristocràtica detentora del poder econòmic i polític que deixa com a testimoni de la seva importància uns grans i rics hipogeus, tal com documenten les tombes gentilícies de finals de segle V i de tot el segle IV ac de Caere, Tarquinia, Vulci, Chiusi, Perugia, Cortona o Volterra ¹¹⁷.

7.2. Les relacions exteriors

L'Etrúria del segle IV aC es veu marcada per l'avançada celta pel nord i per la pressió de Roma pel sud, i es veu privada dels seus dominis en l'àrea padana i en la Campània.

---

¹¹³ TORELLI: 1981, p: 218-219.

¹¹⁴ TORELLI: 1981, p: 222.

¹¹⁵ TORELLI: 1981, p: 220.

¹¹⁶ TORELLI: 1981, p: 248-249. PALLOTINO: 1984, p: 375-376.

¹¹⁷ TORELLI: 1981, p: 233-237. COLONNA: 1975, p: 18-19.

Hom situa entre finals del segle V i inicis del IV aC l'inici de les primeres invasions celtes a la Itàlia central amb una sèrie de moviments ràpids i encalçants. Un cop destruïda l'Etrúria padana, els celtes fan una incursió fins a Roma i l'incendien. A partir de mitjans del segle IV aC, els celtes ocupen gran part de l'Etrúria padana ¹¹⁸.

El tirà Dionís de Siracusa duu a terme una sèrie d'incursions a l'Adriàtic per a controlar el canal d'Otranto i les rutes comercials de l'Adriàtic. Cap a mitjans de segle IV aC, Spina veu com s'interromp el seu comerç amb Atenes i es tradueix amb una aturada de les importacions de ceràmica àtica. Llavors, la ciutat opta per potenciar l'antiga ruta transapenínica que durant el segle V aC funcionava per a l'importació de metalls procedents de les zones mineres de l'Etrúria septentrional ¹¹⁹. Spina seria, doncs, un dels pocs punts etruscs que sobreviurien a la celtització de l'àrea padana ¹²⁰.

Paral·lelament, Dionís de Siracusa duu a terme una política d'expansió cap a tota l'illa de Sicília, la Península Itàlica i l'Adriàtic. És així com totes les antigues colònies gregues d'Itàlia passen a la seva hegemonia i s'aventura a l'Adriàtic fundant colònies com Issa i Lissos. És en aquest marc que hem de situar la seva expedició naval contra les costes d'Etrúria i el saqueig del port de Pyrgi i del seu santuari al 384 aC. Aquesta operació podria fer part d'un pla més ampli de conquesta de tota la zona minera etrusca i corsa i rodejant, així, Etrúria pel Tirrè i per l'Adriàtic ¹²¹. Tot i això, la pressió siracusana es va atenuant al llarg del segle IV aC, traduint-se per una aliança etrusco-siracusana davant de la pressió cartaginesa en l'etrusquitzada illa de Còrsega. Aquesta pressió serà un dels motius que desencadenaran el tercer tractat romano-cartaginès ¹²².

A la Campània, els etruscs s'enfronten amb els samnites que deixen les muntanyes per a instal·lar-se a la plana amb unes condicions de vida més favorables. Els samnites poden haver trobat suport en d'altres elements ètnics locals que, a la segona meitat del segle V aC, tots plegats són prou forts per a substituir el règim etrusc per un estat campà, i deixa d'existir, doncs, el domini etrusc de la Campània ¹²³.

D'altra banda, els conflictes que enfronten Veio i Roma des de la primera meitat del segle V aC acaben amb una victòria romana i amb la caiguda de Veio i del seu territori sota el seu poder cap al 396 aC, essent la primera ciutat etrusca en perdre la seva independència ¹²⁴. Aquest fet alarma l'Etrúria sencera que, cap al 358 aC, decreta una guerra general contra Roma amb Tarquínia al capdavant i amb la voluntat de recuperar l'hegemonia del passat. Però al 351

---

¹¹⁸ PALLOTINO: 1984, p: 212-222.

¹¹⁹ CRISTOFANI: 1983, p: 102-103.

¹²⁰ PALLOTINO: 1984, p: 223.

¹²¹ PALLOTINO: 1984, p: 234-236. CRISTOFANI: 1983, p: 102.

¹²² PALLOTINO: 1984, p: 239.

¹²³ PALLOTINO: 1984, p: 213-215.

¹²⁴ PALLOTINO: 1984, p: 227-231.

aC, aquesta guerra es tanca amb una treva de quaranta anys, sense vençuts ni vencedors, però sense poder eliminar l'amenaça romana a les ciutats etrusques ¹²⁵.

En el cas de Caere, les relacions amb Roma no han estat sempre tenses sinó ben al contrari. Ja al segle VII aC, en els aixovars lacis trobàvem produccions ceretanes i, en especial, el tant característic bucchero nero. Les bones relacions de Caere amb tot el sud li proporcionen també un contacte més estret amb la Campània etrusca. Segons M. Grant, l'amistat romano-ceretana és tal que aquests es varen mostrar indiferents davant de la caiguda de Veio en mans romanes ¹²⁶. Al 353 aC, Caere rep el dret polític de *civitas sine suffragio* i s'assegura amb Roma un territori on intercanviar els seus productes ¹²⁷. És més, podríem pensar que l'ajuda ceretana a Roma contra les incursions gregues d'inicis de segle IV aC es tradueix per la participació d'aquesta ciutat etrusca en l'intent frustrat d'instal·lar colònies romanes a Sardenya (378-377 aC) i a Còrsega (357-354 aC) ¹²⁸. Tot i això, veient el poder creixent de Roma i tement per la seva autèntica independència, Caere es defineix pel costat etrusc en la guerra contra Roma.

En el segle anterior, hem vist com Còrsega era un punt de referència en les relacions comercials del Mediterrani occidental, sobretot pel que fa a la ceràmica àtica. Però des de finals del segle V i durant la primera meitat del segle IV aC, les importacions àtiques a les illa comencen a disminuir, fet que potser s'hauria de relacionar amb l'expedició de Dionís de Siracusa contra Pyrgi i Caere al 384 aC. A mitjans de segle, constatem una sèrie de canvis més importants. Alèria és envaïda de productes itàlics, tant de produccions falisques i ceretanes com de campanianes (del Taller de les *Petites Estampilles*) i lacials. Les importacions púniques es mantenen a l'illa, però tot fa pensar que després del tractat romano-cartaginès del 348 aC, l'illa queda dins l'esfera econòmica de l'Itàlia central i meridional ¹²⁹.

Però a partir de finals del segle IV i d'inicis del segle III aC, una sèrie d'elements marquen la fi de les llibertats etrusques. D'una banda, tot i el tercer tractat romano-cartaginès del 306 aC que encara fixava Còrsega com una zona neutral entre les dues potències, la colònia d'Alèria es veu envaïda completament de productes romans acompanyats d'un bon nombre d'inscripcions llatines ¹³⁰. Però l'illa no perd el seu paper estratègic en les rutes mediterrànies centro-occidentals tot i la conquesta romana del 259 aC ¹³¹. Al 311 aC, assistim a un nou enfrontament etrusco-romà i en són aquest cop protagonistes les ciutats del nord d'Etrúria. Al 295 aC, una coalició de tots els pobles itàlics, entre els quals comptem els etruscs, els umbres, els samnites i els gals, s'enfronta sense èxit contra la gran potència llatina. Al 294 aC, Roselle és conquerida pels romans. Al 283 aC, la batalla del llac Valdimone significa una nova derrota

---

¹²⁵ PALLOTINO: 1984, p. 237.

¹²⁶ GRANT: 1982, p. 210-211.

¹²⁷ TORELLI: 1981, p. 220.

¹²⁸ GRANT: 1982, p. 211.

¹²⁹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 342-347. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p. 382-383.

¹³⁰ TORELLI: 1981, p. 252.

¹³¹ JEHASSE; JEHASSE: 1979, p. 347.

etrusca i marca l'inici de la caiguda de les ciutats etrusques en mans romanes: Tarquínia al 281 aC, Caere al 280 aC, Volsinii al 265 aC. Al 264 aC, el santuari federal etrusc és destruït marcant així la dissolució de la lliga etrusca i la pèrdua de la seva independència ¹³².

A partir de la segona meitat del segle III aC, assistim a una reestructuració del territori amb la creació de noves colònies llatines marítimes en tot l'antic territori etrusc. Tot i això, les ciutats d'Etrúria septentrional com Volterra, Chiusi, Perugia, Cortona o Arezzo mantenen amb Roma una aliança que els permet una certa autonomia encara durant un cert temps ¹³³. La conquesta romana no significa la desaparició de l'etrusquicitat d'un dia per l'altre, sinó que les antigues ciutats etrusques mantenen encara durant un cert temps les tradicions i els costums que els són propis, almenys fins al segle II aC. No és fins al segle I aC, després de la concessió de la ciutadania romana i en motiu de l'estructuració administrativa d'Itàlia a l'inici de l'època imperial, que es produeix de manera més intensa la integració d'Etrúria dins de la romanitat ¹³⁴.

8. Eivissa als segles IV/III aC.

8.1. La situació interna

Durant els segles IV/III aC, Eivissa es desenvolupa seguint la situació socio-econòmica creada en el període anterior. Des de la primera meitat del segle IV aC, la distribució de les necròpolis en l'àmbit rural ens indica la presència humana massiva en tota l'illa. A partir d'aquest moment, el creixement econòmic de l'illa és constant. La ciutat d'Eivissa es beneficia de la producció agrícola i ramadera de les zones rurals de l'illa. Les fonts històriques parlen de la famosa ramaderia ovina eivissenca (Diodor V, 16, 2). Entre els productes agrícoles, podem comptar-hi també el vi i l'oli, productes exportats amb àmfores ebusitanes. Pel que fa a les activitats artesanals de l'illa, cal tenir present la producció de llana i també de terrissa, tal com demostren els retrobaments de forns ceràmics en ambient rural. No tenim cap prova de les explotacions salines eivissenques d'època púnica, però podríem apuntar-ho com a activitat possible ¹³⁵. És també en aquest moment que s'inicia l'encunyació de moneda ebusitana, tot i que al segle III aC a penes circula fora de l'illa.

La ciutat d'Eivissa es beneficia de tota aquesta producció rural i actua com a centre redistribuïdor d'aquestes mercaderies i d'altres de les més diverses procedències, participant així dels principals corrents comercials del Mediterrani occidental. D'aquesta manera, la ciutat i el camp s'uneixen i es complementen creant una economia on els productes

---

¹³² TORELLI: 1981, p: 251-256. PALLOTINO: 1984, p: 240-241.

¹³³ PALLOTINO: 1984, p: 245-248.

¹³⁴ PALLOTINO: 1984, p: 250-255. TORELLI: 273-275.

¹³⁵ GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 186-191.

artesanals i els agrícola-ramaders formen la base d'un període de prosperitat que només es veurà truncat per l'intervenció romana ¹³⁶.

Eivissa és, en aquests moments, un dels principals centres urbans del Mediterrani occidental. Segons càlculs basats en enterraments de Puig des Molins, hom pensa que la ciutat estaria habitada per unes cinc o sis mil persones. El nombre d'habitants en l'àmbit rural és, ara per ara, més difícil de quantificar ¹³⁷. Pel que fa a la producció artesanal, a partir del 400 aC, apareixen nous tipus ceràmics i amfòrics com les PE 13 i, a partir de la segona meitat del IV aC, les PE 14 i PE 22 ¹³⁸, i en desapareixen d'altres com les Eb1, Eb2, Eb23, Eb64. Entre la segona meitat del segle IV i l'inici del III aC, la coroplàstica ebusitana agafa una marcada influència siciliota ¹³⁹.

El registre arqueològic eivissenc ha donat fins ara molt poca informació sobre el segle III aC. Durant els dos primers terços, les àmfores PE 15 i PE 22 mantenen el flux comercial d'Eivissa cap a l'exterior, tal com documenta el peci menorquí de Binisafuller. Durant la segona Guerra Púnica, seguim trobant produccions ebusitanes en la costa catalana. Al 217 aC, arriba una flota romana i saqueja l'illa. Al 205 aC, hi desembarca una de cartaginesos sota el comandament de l'almirall Magó, germà d'Anníbal, a qui Eivissa forneix d'homes i armes. Malgrat la guerra, Eivissa sembla mantenir el seu potencial econòmic i els seus intercanvis amb l'exterior continuen fins a l'últim quart del segle II aC en que documentem un retrocés de l'economia ebusitana ¹⁴⁰.

8.2. El comerç marítim

Els contactes ebusitans amb l'illa de Mallorca iniciats en el segle anterior comencen a regularitzar-se i a intensificar-se en el segle IV aC, i es tradueixen per una ocupació definitiva de l'illot de Na Guardis al sud de l'illa, com a principal focus d'activitat púnica a Mallorca. Des d'aquí es crearan nous centres costaners que facilitaran el contacte amb els indígenes de l'interior, com és el cas de Es Trenc (al costat de Na Guardis), Sales (Calvià), i Na Galera (Palma) ¹⁴¹.

A l'illot de Na Guardis hom ha documentat una sèrie d'estructures portuàries al nord de l'illa i dos recintes defensius que agrupen construccions com magatzems de mercaderies, unes dependències dedicades probablement a algun treball artesanal i un centre metal·lúrgic de transformació del ferro ¹⁴². Tot i constituir un assentament modest, V.M.

---

¹³⁶ GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 191.

¹³⁷ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 337.

¹³⁸ RAMON: 1995, p: 64-73.

¹³⁹ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 377-338.

¹⁴⁰ COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 340-344.

¹⁴¹ GUERRERO AYUSO: 1985, p: 68.

¹⁴² GUERRERO AYUSO: 1991, p: 924-925.

Guerrero Ayuso defensa el seu paper de *port of trade*: un lloc políticament neutre que garantiria l'abastiment continu de productes procedents del comerç llunyà, situat en la perifèria del sistema econòmic i que constitueix el punt de trobada de la cultura urbana ebusitana amb els comerciants especialitzats i la població indígena talaiòtica. D'aquesta manera, Na Guardis seria un centre redistribuïdor fora d'Eivissa de mercaderies ebusitanes i de productes vinguts del Nord d'Àfrica, de Sicília i, en menor quantitat, ibèrics, massaliotes o emporitans ¹⁴³.

Pel que fa a la costa de la Península Ibèrica, a partir de mitjans del segle IV aC, l'expansió de les àmfores PE 14 reflecteix un creixement del comerç ebusità des de Múrcia fins al nord de Catalunya. Les troballes d'aquest tipus d'àmfora en tota aquesta franja costanera augmenten dia a dia, i són ja presents de forma notable en punts com Ullastret o Empúries. La difusió de les produccions amfòriques PE 22 és important tot i que aquest tipus perdura fins al segle III aC. És doncs a partir del 350 aC que podem parlar d'una important projecció comercial ebusitana. El retrobament de pecis com el del Sec i el de Benisafuller respon a la navegació de mercaders púnics del Mediterrani central cap a la Península Ibèrica amb finalitats comercials. El carregament complex del vaixell del Sec, datat cap al segon quart del segle IV aC i compost majoritàriament per productes d'origen o de fabricació grega (àtica, magno-grega, siciliota), podria ser reunit en una àrea com Sicília o Cartago i comercialitzat en les costes ibèriques. Així, serien tant els mercaders del Mediterrani central com els ebusitans els encarregats d'exportar productes púnics, itàlics i grecs (tant de l'Egeu com de la Magna Grècia i Sicília) a la Península Ibèrica ¹⁴⁴.

En la zona de l'Ebre, trobem testimonis d'un comerç púnic amb la presència d'àmfores PE 14 en els nivells ibèrics del Puig de la Nau (Benicarló), de La Punta d'Orley i a la Punta de la Vall d'Uxó ¹⁴⁵. A la Moleta del Remei, en l'horitzó ibèric ple, també se n'han documentat amb una cronologia d'inicis de segle IV aC, si bé es fa difícil de dir si varen ser portades directament per mercaders púnics o bé si fou Empúries la intermediària ¹⁴⁶. Entre altres jaciments que, en nivells de segle IV aC presenten àmfores ebusitanes en quantitats importants, podem citar el poblat ibèric de Montjuic (Barcelona), el de Tarragona, la Penya del Moro (Sant Just Desvern) on els envasos púnics, tot i ser escassos, predominen sobre la resta de productes amfòrics importats ¹⁴⁷. Les excavacions recents en el poblat d'Alorda Park han mostrat el paper essencial del comerç púnic ebusità durant els segles IV/III aC, reflectit tant amb una presència majoritària d'àmfores púniques, sobretot ebusitanes, com amb la documentació d'altres materials ceràmics també de producció púnica, però d'origen centremediterrani. Les àmfores i ceràmiques massaliotes, fruit d'un comerç amb Empúries, si bé arriben amb

---

¹⁴³ GUERRERO AYUSO: 1991, p: 925.

¹⁴⁴ RAMON: 1991, p: 147-148. ARRIBAS et alii: 1987, p: 654-655. RAMON: 1995, p: 36-73.

¹⁴⁵ OLIVER: 1991, p: 1095 i 1101.

¹⁴⁶ GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 233.

¹⁴⁷ SANMARTÍ, J.: 1991, p: 125. BARBERÀ; MORRAL; SANMARTÍ: 1977, p: 10. BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 24 i 119-120.

regularitat i són relativament importants, tenen un paper secundari en relació amb les produccions púniques ¹⁴⁸.

D'altra banda, l'expansió comercial púnica en les costes ibèriques és tant important que hom creu en la implantació de terrisseries en indrets com Adarró, on hom ha posat al descobert les restes de tres forns probablement dedicats a la producció ceràmica. La troballa d'àmfores que recorden a les PE 14 tardanes i els PE 15 fa pensar en aquesta instal·lació ibèrica com a centre de fabricació d'àmfores d'imitació ebusitanes ¹⁴⁹. Així mateix, el descobriment en les últimes campanyes d'excavació a Empúries d'un dipòsit de la segona meitat o del tercer quart del segle IV aC on, a més de moltes àmfores gregues, n'hi ha de tipus que recorden les ebusitanes, fa que J. Ramon apunti la possibilitat d'una fabricació d'àmfores d'imitació ebusitana en la mateixa ciutat grega. Però, aquesta hipòtesi encara s'ha de comprovar¹⁵⁰.

Al segle III aC, els envasos púnics segueixen predominant en la costa catalana en els jaciments ja citats així com en d'altres entre els quals podem citar el recinte fortificat del Puig Castellet (Lloret de Mar, La Selva) o el Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental). Eivissa conserva, doncs, el seu domini comercial en el Mediterrani occidental. En aquest sentit, podem destacar la presència d'un gran nombre d'àmfores ibèriques de boca plana localitzades en la mateixa Cartago. També podem atribuir als mercaders púnics un important paper en la distribució de ceràmiques fines produïdes en ambients grecs o hel·lenitzats i de les àmfores greco-itàliques que tant podien arribar a partir del Mediterrani nord-occidental com a través del comerç púnic ¹⁵¹.

9. La influència emporitana en el territori peninsular

Al 1978, E. Ripoll i E. Sanmartí qualificaven el segle IV aC com "l'edat d'or" del comerç grec a la Península Ibèrica davant de la quantitat d'importacions gregues localitzades en els jaciments ibèrics ¹⁵². Encara que la ciutat produís en el seu sector sud el gra necessari per a la seva subsistència, el rerepaís ibèric duu a terme un procés d'explotació agrària del territori produint un excedent cerealístic que serà exportat a ultramar mitjançant l'intermediari emporità¹⁵³. Aquest és el cas de Mas Castellar de Pontós on es documenta un camp de sitges amb una cronologia de segles IV/III aC fonamentalment ¹⁵⁴. Altres camps de sitjes documentats són els de Peralada, Creixell, Ullastret o Ermedàs, tots ells a l'Empordà, i els de Montjuic o el

---

¹⁴⁸ POU; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 191. SANMARTÍ, J.: 1990, p: 176.

¹⁴⁹ RAMON: 1991, p: 80-81 i 149. RAMON: 1995, p: 44.

¹⁵⁰ RAMON: 1991, p: 72 i 149. RAMON: 1995, p: 39.

¹⁵¹ SANMARTÍ: 1991, p: 127. RAMON: 1991, p: 151-152.

¹⁵² RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 36.

¹⁵³ SANMARTÍ: 1993, p: 93.

¹⁵⁴ PONS: 1993, p: 111-113. PONS et alii: 1993, p: 321 i 324-327.

Pla de les sitges a més dels recintes interpretats com a dipòsits de cereals dins de poblats com Tornabous i Mas Boscà ¹⁵⁵.

Cal relacionar aquest augment de la producció cerealística amb la introducció per part de l'element forà d'una sèrie de tècniques que propicien aquest desenvolupament. Es tracta d'instruments agrícoles de ferro localitzats en nombrosos jaciments ibèrics d'arreu de Catalunya que desplaçarien els objectes fabricats amb altres metalls com el bronze o el plom comportant una millora tecnològica i una sèrie de canvis en el terreny econòmic-social i, en particular, en el treball de camp ¹⁵⁶.

D'aquesta manera, al mateix temps que el territori ibèric produeix en quantitat un element de comerç necessitat en tota la conca mediterrània, aquest es constitueix com a mercat per a la comercialització de productes grecs ¹⁵⁷. Paral·lelament a la producció d'un excedent cerealístic, veiem doncs estendre's de forma important els productes ceràmics àtics tant en jaciments costaners com en punts de l'interior, seguint les quatre rutes principals de comunicació: la línia costanera mediterrània i el curs del riu Ter, Llobregat-Cardoner i Ebre-Segre ¹⁵⁸, seguint la línia que ja havíem apuntat en el capítol anterior.

Des d'inicis del segle IV aC, trobem a la comarca d'Osona una sèrie d'assentaments fortificats i planificats en clara relació amb les vies de penetració i els recursos naturals. El poblat de l'Esquerda (Roda de Ter) es troba situat en una península allargada, en el darrer meandre del Ter abans d'entrar a Les Guilleries, amb una posició privilegiada per a controlar i defensar el territori circumdant. El període ibèric ple es presenta en forma d'autèntic *oppidum* emmurallat fruit d'una planificació urbanística del conjunt del poblat, ja que aquest jaciment és un punt de pas obligat en seguir el riu Ter. Els camins que el voregen, comuniquen la comarca d'Osona i, en particular, la plana de Vic, un gran potencial agrícola, amb les comarques gironines i empordaneses, fortament hel·lenitzades ¹⁵⁹. La fortificació ibèrica del Turó del Mongrò té unes defenses impressionants, d'entre les quals destaquen les de finals de segle V/inicis de segle IV aC, que es poden relacionar amb les de tipus grec com ara les d'Empúries. El paper d'aquest enclau seria especialment important com a refugi en els moments de perill, i tenien possiblement una xarxa de punts de vigilància per a suplir la seva manca de visibilitat. En nivells de segle IV aC hi trobem una presència abundant de ceràmiques àtiques de figures roges i de vernís negre totalment relacionables amb les importacions gregues localitzades en l'àrea emporitana ¹⁶⁰.

Per tant, veiem com en tot el segle IV aC, l'arqueologia mostra una relació d'aquestes terres interiors amb la zona empordanesa, no només per la quantitat de ceràmica localitzada, sinó també pels paral·lelismes que podem trobar entre les fortificacions indígenes i

---

¹⁵⁵ PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p. 21.

¹⁵⁶ SANAHUJA: 1971b, p. 61-110. PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p. 20.

¹⁵⁷ PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p. 20.

¹⁵⁸ PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p. 20. GRACIA: 1986, p. 15-16.

¹⁵⁹ ROCAFIGUERA: 1991, p. 309-314. MOLAS: 1993, p. 135-136.

¹⁶⁰ MOLIST; ROVIRA: 1991, p. 249-264.

les gregues tal com també es dona en altres indrets de Catalunya, segons veurem més endavant. Segons M.Rocafiguera, la necessitat de productes cerealístics per part d'Empúries i de Roses fa que àrees planes i fèrtils com Osona, participin de les influències gregues i entrin dins de l'horitzó de l'iberització ¹⁶¹.

En la zona de l'Ebre, les influències gregues es manifesten també amb la presència de ceràmica àtica en jaciments com El Puig de la Misericòrdia, El Puig de la Nau, la Punta d'Orleil, Sant Josep, Vinarragell o El Castell d'Almenara entre d'altres. La zona viu un moment de gran eclosió poblacional i documentem els assentaments situats estratègicament en les vies de comunicació entre la costa i les valls de l'interior, i trobem també fortificacions, de major o menor importància, en molts d'aquests poblats ¹⁶², que segueixen la mateixa línia del segle anterior.

Al poblat de La Moleta del Remei, les importacions àtiques de figures roges i de vernís negre es fan paleses sobretot entre finals del segle V i el primer quart del IV aC. En el període ibèric ple, el poblat veu desenvolupar una planificació urbanística amb una xarxa pseudohipodàmica i un sistema defensiu que inclou elements de clara influència grega que ens permet relacionar aquesta muralla amb la del Castellet de Banyoles de Tivissa, amb la d'Ullastret, la de Burriac (Cabrera de Mar) a més de la d'Empúries. L'activitat agrària de la Moleta es documentaria, des de finals del segle V aC, a partir dels anomenats "edificis singulars" destinats a l'emmagatzement de cereals, i participa així també de l'intercanvi del seu excedent cerealístic amb l'element grec emporità ¹⁶³, tal com hem vist en el capítol anterior.

D'altra banda, en tota l'àrea de l'Ebre som testimonis també d'un desenvolupament i d'una planificació urbanística en diversos poblats com El Castellet de Banyoles (Tivissa), Sant Miquel de Vinebre, Coll del Som, Ascó o Flix ¹⁶⁴. Igualment, l'àrea ilergeta ha proporcionat importacions gregues de figures roges i de vernís negre al mateix moment que documentem una reestructuració urbanística amb l'aparició de nous poblats, un traçat hipodàmic, carrers enllosats i serveis comunals amb cisternes i desaigües tal com veiem a Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià), Jebut (Soses, Segrià), el Molí d'Espígol (Tornabous) ¹⁶⁵. El mateix s'esdevé al poblat de Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues) on les fases III i IV corresponents als 425-390/375 aC i 390/375-350 aC respectivament, testimonien aquesta participació al comerç amb l'element forà tal com documenten les importacions àtiques i una remodelació urbanística del poblat a inicis de segle IV aC ¹⁶⁶. Tots aquests canvis s'han d'interpretar com un esforç per a controlar el comerç que segueix el curs del riu Ebre.

---

¹⁶¹ ROCAFIGUERA: 1995, p; 155-156.

¹⁶² GUSI; OLIVER: 1987, p: 107-108.

¹⁶³ GRACIA : 1986, p: 18. GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1987, p: 21-22. GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1988, p: 21-74. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 230-231. GRACIA (en premsa).

¹⁶⁴ GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1986, p: 127.

¹⁶⁵ JUNYENT: 1987, p: 61-62.

¹⁶⁶ GARCÉS et alii: 1993, p: 45.

Però la influència grega a Catalunya es tradueix també per la introducció d'un culte agrari a Demèter, tal com mostra el motlle localitzat a Roses, mencionat anteriorment, i altres elements com pebeters i antefixes amb representació de la deessa en indrets com Empúries, Ullastret, Mas Castellà de Pontós, Puig Castellar ¹⁶⁷. Cal mencionar especialment el dipòsit del Bordisal de Camarles (Baix Ebre) amb unes 50 estatuetses femenines representant la deessa i interpretat com a ex-vots per a ser distribuïts a la zona. Aquest nou culte introduït a l'àrea de l'Ebre i a tot Catalunya, que podria provenir de la zona siciliota i de la Magna Grècia, estaria en relació amb la introducció de noves tècniques agrícoles i, potser també, de noves espècies cultivables. El desenvolupament del culte a Demèter és un testimoni més del grau de penetració hel·lena a Catalunya ¹⁶⁸.

Ens sembla d'especial interès esmentar la localització d'un edifici sacre a Mas Castellar de Pontós, datat entre els segles IV i II aC, amb una planta que presenta paral·lels amb els santuaris de Gravisca (el port de Tarquínia) i de Morgantina (Sicília) ¹⁶⁹. Al seu interior, la identificació dins d'una sitja emprada com a *bóthros*, prop de les restes d'un altar, d'un cap femení de terracota, amb paral·lels també a l'àrea magno-grega i siciliota, juntament amb un bon conjunt d'eines agrícoles, fa pensar en un culte relacionat amb el cicle de Demèter i Core-Perséfone ¹⁷⁰. Els seus investigadors relacionen aquests elements així com el conjunt de sis terracotes amb el cap de Demèter procedents d'una sitja descoberta ja fa uns quants anys ¹⁷¹ amb un santuari extraurbà protector de les collites i que dependria d'Empúries i/o de Roses. La seva construcció tindria la finalitat d'establir lligams regulars de caràcter econòmic amb la població local (organització d'un mercat), però seria alhora un vehicle d'aculturació a partir del comerç i dels sincretismes religiosos ¹⁷².

La ceràmica àtica continua arribant al sud de la Península Ibèrica almenys fins a mitjans de segle IV, però és l'últim quart del segle V i el primer quart del IV aC el període de màxima intensitat, tal com documenten els retrobaments de jaciments com Màlaga o Càstulo ¹⁷³. Segons J. Gran Aymerich, Màlaga jugaria un paper important com a relleu marítim, però també com a factoria de redistribució en aquesta primera fase púnica de la ciutat. Ja no hem de pensar en un comerç lliure a la zona com el del segle VI aC, sinó en un comerç controlat i responent a unes necessitats precises, segons testimonien les importacions de vernís negre àtics molts estandaritzades de la mateixa Màlaga i de centres de l'interior com ara Càstulo ¹⁷⁴.

D'altra banda, hem vist com creix el comerç ebusità al llarg de la costa ibèrica, sobretot a partir de mitjans de segle IV aC, essent les àmfores i ceràmiques púniques les

---

¹⁶⁷ PALLARÉS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 22. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 231.

¹⁶⁸ GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1986, p: 123-149.

¹⁶⁹ ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 46-49.

¹⁷⁰ ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 50-55.

¹⁷¹ ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 60.

¹⁷² ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 66-69.

¹⁷³ GRAN AYMERICH: 1988, p: 201-221. GRAN AYMERICH: 1989, p: 169-178. SANCHEZ FERNÁNDEZ: 1989, p: 161-168.

¹⁷⁴ GRAN-AYMERICH: 1989, p: 174.

importacions més nombroses. Tal com apunten J.Sanmartí i J.Santacana, no hem de pensar en l'existència d'un sol corrent comercial ni en la delimitació clara d'àrees d'influència tancades i impermeables, però sí que hem de considerar la possibilitat d'un intermediari ebusità en la distribució dels productes àtics a la costa ibèrica ¹⁷⁵. Per tant, tal com apunten J.Fernández Jurado, P.Cabrera Bonet ¹⁷⁶ i E.Sanmartí ¹⁷⁷, la influència emporitana en el comerç de vasos àtics en el sud de la Península Ibèrica i, en especial, a la zona de Huelva, podria tenir Eivissa com a intermediària.

Ens sembla interessant mencionar el descobriment a Empúries d'un dipòsit ceràmic durant unes excavacions en el sector nord de l'*Asklepeion* realitzades al 1988 (88-N3-6200). Entre el material localitzat, podem destacar àmfora massaliota, coríntia, púnico-ebusitana (PE-14) i d'altres del Mediterrani central, àmfora ibèrica i ceràmica àtica de figures roges tardana i de vernís negre ¹⁷⁸. És important mencionar la presència de diversos fragments d'una àmfora magno-grega fabricada, probablement, a la colònia lòcria de Locri Epizefiri ¹⁷⁹. Hom data aquest dipòsit cap al segon quart avançat del segle IV aC, en un moment en què els vasos àtics de qualitat ja han estat substituïts per produccions més tardanes. Cal destacar la similitud del dipòsit emporità amb part del carregament del vaixell del Sec, fet que confirma la cronologia del dipòsit i les relacions existents entre la Magna Grècia i la Península Ibèrica en aquest moment. Empúries és, doncs, un dels ports tocats per vaixells com el del Sec conduïts per mercaders d'origen púnic ¹⁸⁰. La relació d'Empúries amb l'òrbita d'influència cartaginesa, a través d'Eivissa, segueix la línia dels intercanvis comercials iniciats durant el segle V aC, a partir de l'auge comercial de l'illa i de la influència centro-mediterrània, especialment siciliota i magno-grega ¹⁸¹.

Així, seguint la línia iniciada al llarg dels segles VI i V aC, durant tot el segle IV i fins la primera meitat del III aC, l'economia de la zona catalana es basa en la producció massiva de cereals sota control emporità i en el comerç d'intercanvi de vaixelles de qualitat, si bé des de la segona meitat del segle IV aC, les importacions àtiques són substituïdes per produccions de la Magna Grècia i Sicília i per les primeres produccions locals de l'àrea de Catalunya i el Lluenguadoc-Rosselló ¹⁸². D'altra banda, segons el tractat romano-cartaginès del 348 aC, el Mediterrani nord-occidental quedaria sota influència lacial, essent Roma la nova receptora del cereal ibèric, tal com mostra la introducció i difusió de les produccions del taller de les *Petites Estampilles* ¹⁸³.

---

¹⁷⁵ SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 33 i 35.

¹⁷⁶ CABRERA BONET; FERNÁNDEZ JURADO: 1989, p: 149-159.

¹⁷⁷ A.A.V.V.: 1989, intervenció de E.Sanmartí p: 192

¹⁷⁸ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 32-42.

¹⁷⁹ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 33-34.

¹⁸⁰ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 43-45.

¹⁸¹ SANMARTÍ et alii: 1995, p: 46. Vegeu l'apartat referent a Eivissa al segle V aC en el capítol anterior.

¹⁸² PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 22-23. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 241-250. GRACIA: (en premsa).

¹⁸³ PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 25.

El segle III aC es presenta com un període inestable a causa de la creixent expansió de Roma, dels seus enfrontaments amb el món púnic i de la pèrdua de poder d'Empúries ¹⁸⁴. A la comarca d'Osona, l'incendi de poblats com l'Esquerda o el Turó del Montgròs s'han de relacionar amb les inestabilitats arrel de la segona Guerra Púnica i del desembarcament dels romans a Empúries ¹⁸⁵. Recordem que és a l'últim terç del segle III aC quan la muralla d'Empúries és reforçada amb un segon mur. Per tant, podem dir que a partir del 200 aC, les àmfores i les ceràmiques comunes i fines itàliques són els nous productes que envaeixen els nostres jaciments ¹⁸⁶.

10. Les importacions etrusques dels segles IV/III aC en el seu probable context històric

La represa econòmica d'Etrúria fa que trobem de nou importacions d'aquesta procedència a les nostres terres. Però, ara, en relació amb els segles anteriors, tot s'emmarca dins un context molt diferent. D'una banda, constatem com aquestes importacions es concentren entre la segona meitat del segle IV i inicis del III aC. Tal com hem vist, durant la primera meitat del segle IV aC, Etrúria viu encara un moment difícil en les seves relacions exteriors sobretot degut a les pressions celtes pel nord i a les siracussanes pel Tirrè i l'Adriàtic. No és fins a mitjans del segle IV aC que els tallers ceràmics comencen a produir de nou amb força i de manera regular. D'altra banda, la ciutat del centre d'Itàlia que viu una clara fase d'expansió en aquest moment és Roma. A partir de la segona meitat del segle IV aC, els tractats romano-cartaginesos dibuixen una àrea d'influència lacial en aquelles zones abans protagonistes de relacions comercials, directes o indirectes, amb Etrúria com és el cas d'Alèria, de l'Empordà i de tot el Mediterrani nord occidental en general, tal com mostra la difusió del taller de les *Petites Estampilles* ¹⁸⁷.

El creixent poder polític i econòmic de Roma i les bones relacions amb Caere fa que aquesta ciutat lacial sigui la responsable de les exportacions ceretanes arreu del Mediterrani ¹⁸⁸. Tot i que en la segona meitat del segle IV aC les ciutats etrusques conserven encara la seva independència política, el seu desenvolupament econòmic està cada cop més lligat als interessos romans. Per tant, tal com afirmen F.Gracia i G.Munilla, els elements d'intercanvi del comerç romà dels segles IV/III aC a Catalunya s'han de buscar en les produccions metalúrgiques de la zona etrusca sota control econòmic i polític de la ciutat des de finals del

---

¹⁸⁴ MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 24-26. ROCAFIGUERA: 1995, p: 156-159. PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 23.

¹⁸⁵ ROCAFIGUERA: 1991, p: 309-314. MOLIST; ROVIRA: 1991, p: 259-260.

¹⁸⁶ SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 34.

¹⁸⁷ PIANU: 1985, p: 78-81.

¹⁸⁸ PIANU: 1985, p: 82.

segle IV aC ¹⁸⁹. Creiem que les produccions ceràmiques etrusques documentades en el nostre país en aquest mateix moment s'han d'inserir també en aquest mateix context comercial.

Pel que fa als elements de producció i d'influència sud-itàlica en les nostres terres al segle IV aC, cal tenir present el comerç púnic segons en podem despendre del peci del Sec (Calvià, Mallorca). En efecte, veiem com un dels elements que transporta aquest vaixell és un lot important de calders i sítules de bronze de fabricació sud-itàlica. Tot i el mal estat de conservació, algunes d'aquestes sítules recorden els prototipus a partir dels quals s'inspiren els exemplars de Covalta i de La Pedrera, sobretot pel que fa al tipus d'aplic i de vora, ja que és aquesta part l'única conservada en els exemplars localitzats a El Sec ¹⁹⁰. A més d'aquestes mercaderies, el vaixell també transportava un lot abundant de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre, àmfores púniques i siciliotes i d'altres procedents de diferents indrets del mar Egeu. El material àtic del Sec correspon als tipus documentats al nord d'Àfrica i a Cartago, a Sicília, a Còrsega i Eivissa en el primer quart del segle IV aC. Per aquests motius, els investigadors es divideixen entre els que veuen com a principals agents d'aquest comerç els grecs i els que es decanten pels cartaginesos. Els investigadors d'aques peci apunten la possibilitat que un vaixell púnic carregués a Atenes i, un cop retornat a Cartago, iniciés la redistribució dels productes pel Mediterrani occidental. Els grafitis grecs i púnics marcats en certes ceràmiques gregues s'explicarien per un doble control dels productes: primer a Atenes i, més tard, a Cartago en el moment de ser redistribuïts per occident. Segons ells ¹⁹¹, caldria atribuir, doncs, als mercaders cartaginesos un paper important en la distribució dels productes grecs al Mediterrani occidental, tal com ja havíem apuntat anteriorment. Per tant, hauríem de creure que els prototipus de sítules sud-itàliques que arriben a les nostres costes vindrien en vaixells púnics com El Sec.

Creiem que seria de gran interès aprofundir en el coneixement d'aquests mercaders protagonistes dels intercanvis comercials en tot el Mediterrani. Molts d'ells formarien part d'una classe internacional sense tenir en compte la seva residència i ciutadania originària, fet que comportaria l'establiment de comerciants fenicis a Grècia i a l'inrevés ¹⁹². Per aquest motiu, creiem que els moviments comercials d'aquest moment s'han d'atribuir a aquest grup que es mou més per interessos econòmics que no polítics, si més no abans que els tractats romano-cartaginesos delimitin, de manera clara, les àrees d'influència comercial en el Mediterrani occidental. Reprenent la idea de J.Sanmartí i J.Santacana ja mencionada anteriorment, no hem de pensar, per a l'àrea catalana, en un sol corrent comercial ni en una sola àrea d'influència, púnica o hel·lena ¹⁹³, sinó en una confluència d'interessos i de relacions comercials entre grecs, cartaginesos i indígenes. Coneixem bé quines són les influències

---

¹⁸⁹ GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 23.

¹⁹⁰ ARRIBAS et alii: 1987, p: 533-537.

¹⁹¹ ARRIBAS et alii: 1987, p: 122, 490, 652-655.

¹⁹² ARRIBAS et alii: 1987, p: 653.

¹⁹³ SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 33.

gregues a la Península Ibèrica durant el segle IV aC, però potser caldria aprofundir en el paper que desenvolupen els cartaginesos i, en especial, els ebusitans, en les nostres costes en aquest mateix moment. Creiem que un bon coneixement dels interessos comercials púnics i grecs ens ajudaran a entendre millor el context de les importacions itàliques de la Península Ibèrica.

També considerem necessari aprofundir en la relació Alèria-Empúries durant el segle IV aC. Hem vist com, al segle V aC, aquest podria ser un eix important per a l'arribada d'importacions àtiques i sobretot etrusques. Després del tractat romano-cartaginès del 348 aC, Alèria sembla passar sota influència lacial essent aquest el nou intermediari per a l'arribada de les importacions etrusques documentades a les nostres terres. Seria convenient, però, aprofundir més en la ruta marítima que uneix aquests dos punts per a conèixer la seva veritable importància en el tràfic comercial del Mediterrani occidental i qui en són els protagonistes.

D'atra banda, hom ha localitzat a Mallorca una sèrie de bronzes etruscs i sud-itàlics com ara una ansa en forma de cap de silè (Pollença) i tres cascs (Llubí, Lluçmajor, Sineu), tots de fabricació etrusca i datats als segle IV aC. Hom atribueix la seva arribada a l'illa als mercenaris balears procedents del sud d'Itàlia i de Sicília ¹⁹⁴. En efecte, els mercenaris ibèrics i baleàrics juguen un paper important en els exèrcits cartaginès i siciliota ja des del segle V i, almenys, fins al segle III aC. Aquests acudien als diferents exèrcits per voluntat pròpia a canvi d'un sou estipulat i amb l'esperança d'enriquir-se mitjançant altres recompenses, a canvi dels seus serveis. També obtenien riqueses a partir dels pillatges, saqueigs i expoliacions dels enemics vençuts en combat, ¹⁹⁵ com poden ser aquests bronzes localitzats a Mallorca.

---

¹⁹⁴ GUAL CERDÓ: 1993, p: 1211, n° 115. COLOMINAS ROCA: 1949, p: 196-198.

¹⁹⁵ BARCELÓ: 1991, p: 21-26.

CONCLUSIONS

A partir de l'estudi de les importacions etrusques del nord-est de la Península Ibèrica i de les Illes Balears i Pitiüesses i del seu context històrico-arqueològic, podem extreure'n les següents conclusions generals:

- Podem remuntar la relació entre la Península Ibèrica i la Itàlica via Sardenya almenys fins a inicis del primer mil·lenni. En aquest moment, serien encara els mateixos pobles indígenes els responsables d'aquests intercanvis comercials i no serà fins al menys a finals del segle VIII aC quan els pobles mediterranis, en concret els fenicis, agafin el relleu d'aquesta ruta marítima. Ens interessa, doncs, assenyalar ja en aquest moment la freqüentació d'una ruta que, en els pròxims segles, seguirà essent de gran importància dins del tràfic marítim de la zona.
- Al primer quart del segle VI aC, cal distingir dues àrees d'influència: la fenícia i la grega. A la fenícia, les importacions etrusques s'han de relacionar amb un apropament d'Eivissa cap a les comunitats fenícies del Mediterrani central, en contacte comercial amb Etrúria i, d'altra banda, amb la important relació comercial entre fenicis i indígenes documentada a les nostres costes des de finals del segle VII aC. Tot i això, creiem necessari aprofundir en el paper d'Eivissa en aquest moment com a intermediari comercial entre el Mediterrani central i l'occidental i en el seu sistema d'organització intern com a centre receptor i redistribuïdor de mercaderies: implantació d'estructures de caràcter comercial, vivendes, etc.
- Al nord-est de Catalunya, cap al 600 aC, veiem la implantació dels grecs foceus a la Palaïópolis emporitana, obrint un port de comerç lliure tant al món indígena, com al fenici que ja freqüentava la zona abans de l'arribada dels grecs. És en el marc d'aquesta àrea comercial oberta a tots els mercaders, sigui quina sigui llur procedència o ètnia, que podem apuntar la possible arribada d'algun vaixell etrusc en aquestes costes, com a continuació de la ruta provinent del sud de França. Tot i això, creiem que, ara com ara, es fa molt difícil de parlar d'un comerç regular etrusc amb aquestes costes.
- Enllaçant amb el punt anterior, cal considerar l'arribada esporàdica d'aquests vaixells etruscs carregats de productes de diverses procedències i no solament de fabricació etrusca. En aquest sentit, també hem de veure els vaixells grecs i fenicis amb un carregament mixt. Tot i això, en el futur, seria interessant de comprovar quina fou la incidència i la difusió dels productes forans, i especialment dels etruscs, al nord-est de Catalunya. Creiem necessari dur a terme intervencions arqueològiques en nivells corresponents a finals del segle VII/inicis del VI aC amb aquesta finalitat, ja que, segons les publicacions, a excepció d'Ullastret, de La Fonollera i de la mateixa Empúries, no sembla haver-se detectat la presència de productes etruscs enlloc més.
- A partir del segon quart del segle VI aC i fins a finals de segle, les importacions etrusques esdevenen més nombroses al nord-est de Catalunya, sempre a Ullastret i a Empúries. En aquest moment, els grecs foceus consoliden la seva posició al Mediterrani septentrional i en el mateix Empordà, definint d'una manera més clara la seva àrea d'influència. Per tant, en aquest moment, es fa més difícil de pensar en l'arribada de naus etrusques a les nostres costes. La bona entesa entre comerciants etruscs i grecs ens fa pensar en aquests últims com a possibles introductors dels productes etruscs a les nostres terres.

- La presència de material etrusc al llarg de tota la costa mediterrània amb una cronologia de mitjans-segona meitat de segle VI aC podria ser, doncs, una mostra de la ruta seguida pels comerciants grecs per arribar al sud peninsular i de les bones relacions que aquests mantenen amb la població local. Tot i això, encara tenim un coneixement força incomplet sobre la relació entre els grecs i aquesta població local al llarg de la ruta del sud peninsular (existència de ports on aturar-se, per exemple). Caldria, doncs, aprofundir en aquest aspecte.
- Així mateix, caldria veure quina és la influència dels pobles mediterranis en les terres empordaneses. En aquest sentit, documentem importacions etrusques recollides a Mas Castellar de Pontós i una sèrie de canvis en l'arquitectura domèstica de l'Illa d'en Reixac. Creiem necessari dur a terme també excavacions arqueològiques en tota aquesta àrea corresponents a nivells d'ocupació del segle VI aC per a comprendre quin és el grau d'influència i de contacte amb el món grec, grau que sembla força elevat, ateses les cartes comercials d'Empúries i de Pech Maho.
- Sens dubte, les futures investigacions referents al comerç etrusc al sud de la Gàl·lia seran molt beneficioses per a aprofundir en l'activitat dels comerciants etruscs en aquesta zona. Conèixer l'organització de les xarxes comercials etrusques en el Mediterrani septentrional i la possible existència de factories etrusques com Saint-Blaise o Lattes obriria noves portes a l'hora de comprendre l'estructuració del comerç etrusc a la regió i quin fou o quins foren els circuits comercials que van arribar a les nostres costes.
- D'altra banda, és també important conèixer amb més claredat quina és la relació d'Empúries amb Massàlia. Durant molt de temps, hom ha vist Empúries com una subcolònia de Massàlia. Actualment, s'ha demostrat que Empúries és una factoria totalment independent. Tot i això, cal aclarir quina mena de lligams uneixen les dues ciutats gregues i les altres fundacions focées d'Occident.
- A partir de la segona meitat del segle VI aC, Eivissa passa sota l'òrbita d'influència cartaginesa. Creiem necessari aprofundir sobre la importància de l'illa en aquest moment i al llarg del segle V aC, com a intermediària comercial i com a centre productor i exportador, i sobre la seva relació amb el món ibèric peninsular i amb l'àrea d'influència púnica. A partir de finals del segle V aC, sembla més evident el seu paper d'intermediari entre aquests dos móns.
- A partir del segle V aC, constatem un canvi en el tipus d'importacions etrusques que arriben a les nostres terres. El bucchero nero deixa de ser el fòssil director del comerç etrusc i apareix un tipus d'àmfora vinària i unes produccions de bronze pròpies de l'estil de vida urbà que caracteritza Etrúria en aquest moment. Aquest canvi és degut a una reorientació social i econòmica del país que es reflecteix en la seva activitat comercial. És així com veiem desenvolupar-se, a partir d'aquest moment, l'eix econòmic Populònia/Alèria a partir de l'explotació mineral de la regió populoniana i de l'illa d'Elba i de les possibilitats d'Alèria tant pel que fa a les seves riqueses naturals com a la seva situació favorable en les rutes del Mediterrani mig i septentrional. En aquest sentit, creiem necessari actualitzar i confirmar les relacions comercials que acostarien Empúries i Alèria, durant el segle V aC, apuntades per

alguns investigadors ja fa uns quants anys i segons podrien confirmar algunes importacions àtiques i itàliques, fins i tot al llarg del segle IV aC, tal com hem vist. Si aquestes relacions són certes, hauríem de veure l'arribada a Empúries de naus etrusques procedents d'Alèria durant el segle V aC ? Ara per ara, les importacions etrusques d'aquest moment a les nostres terres són força escasses. A més, no hem d'oblidar la reorientació de les relacions comercials etrusques cap a centreuropa a través de la vall padana, el decliu comercial en el Tirrè a partir de mitjans d'aquest segle i el paper d'Alèria com a port de comerç lliure i no dependent únicament d'Etrúria. De cara a futures investigacions cal, doncs, tenir present aquesta qüestió.

- Des de finals del segle V aC, el comerç púnic és també el responsable de la introducció de productes àtics, siciliotes i magno-grecs a les nostres terres. Paral·lelament, doncs, a un comerç canalitzat pels grecs d'Empúries, veiem desenvolupar-se també un moviment comercial púnic amb els centres indígenes de la costa mediterrània. De cara al futur, seria interessant conèixer-ne de manera més precisa l'abast i el tipus de relació establerta tant amb la població local com amb Empúries.

- A partir de la segona meitat del segle IV aC, el Mediterrani nord-occidental va passant progressivament sota el control de Roma, essent aquesta ciutat la responsable de les importacions itàliques (campanes, etrusques, lacials, falisques) en tota aquesta àrea, encara que el comerç púnic continuï arribant a les nostres costes durant força anys més, tal com mostra el registre arqueològic.

BIBLIOGRAFIA

- A.A.V.V. (1985): *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. 5-7 dicembre 1983.* Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1985.
- A.A.V.V. (1989): *Grecs et ibères au IV ème siècles avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986.* Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989.
- A.A.V.V. (1991): *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991.
- A.A.V.V. (1993): *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania 8.* Mataró: Museu Comarcal del Maresme, 1993.
- ACQUARO, E. (1988): "Fenicios y etruscos." a MOSCATI, S: *Los Fenicios.* Barcelona: Ediciones folio, 1988, p: 532-537.
- ACQUARO, E. (1988b): "Cerdeña." a MOSCATI, S: *Los Fenicios.* Barcelona: Ediciones folio, 1988, p: 210-225.
- ADAM, A.M. (1984): *Bronzes étrusques et italiques. Bibliothèque Nationale.* Paris: Bibliothèques Nationale, 1984.
- ADROHER, A.M.; PONS, E.; RUIZ DE ARBULO (1993): "El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico por parte de Emporion y Rhode (s. IV-II a.C.)" *Archivo Español de Arqueología* 66, nº 167-168, 1993, p: 31-70.
- ALAMINOS, A. et alii (1991): "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Cataluña." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 275-294.
- ALBANESE PROCELLI, R.M. (1985): "Considerazioni sulla distribuzione dei bacili bronzei in area tirrenica e in Sicilia." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di studio. 5-7 dicembre 1983.* Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1985, p: 179-206.
- ALMAGRO-BASCH, M. (1940): "El hallazgo de la Ría de Huelva y el final de la Edad del Bronce en el Occidente de Europa." *Ampurias* 2, 1940, p: 85-143.
- ALMAGRO, M. (1949): "Cerámica gris griega de los siglos VI y V aC. en Ampurias." *Rivista di Studi Liguri* 15, 1949, p: 62-122.

- ALMAGRO, M. (1949b): "Los hallazgos de bucchero nero etrusco hacia Occidente y su significación." *Boletín Arqueológico de Tarragona*, XLIX, fasc. 26 - 28, 1949, p: 97-102.
- ALMAGRO, M. (1951): *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona: CSIC, Instituto Rodrigo Caro de Arqueología y Prehistoria, Diputación Provincial de Barcelona, 1951.
- ALMAGRO, M. (1955): *Las Necrópolis de Ampurias. Vol. I: Introducción y Necrópolis griegas. Vol. II: Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*. Barcelona: CSIC, 1955.
- ALMAGRO, M. (1964): *Excavaciones en la Palaiópolis de Ampurias*. Excavaciones Arqueológicas en España, 27. Madrid: Lanza y Cía, 1964.
- ALMAGRO, M. (1968): *Ampurias. Guía breve de las excavaciones y museo*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona, 1968.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1973): "Casos del Bronce Final en la Península Ibérica." *Trabajos de Prehistoria* 30, 1973, p: 349-362.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1976): "El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica." *Saguntum* 12, 1976, p: 89-144.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1982): "La «colonización» focense en la Península Ibérica. Estado actual de la cuestión." *Parola del Passato* 37, nº 204-207, 1982, p: 432-442.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1992): "Les étrusques et la Péninsule Ibérique." *Les Étrusques et l'Europe. Paris 1992-Berlin 1993. Catalogue de l'exposition*. Paris, 1992, p: 174-179 i p: 258-260.
- ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*. Madrid: CSIC, Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense, 1980.
- ALVAR, J. (1988): "El tráfico comercial etrusco hacia el Extremo Occidente." *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea. Proceedings of the European Symposium held at Ravello, January 1987*. *Pact* 20, 1988, p: 373-392.
- AMYX, D.A. (1988): *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*. Berkeley-Los Angeles, 1988.
- ANNIBALDI, G. (1960): "Grottazzolini (Ascoli Piceno). Rinvenimento di tombe picene." *Notizie di Scavi di Antichità*, serie 8, vol. 14 (old series 85), 1960, p: 366-392.

- ARANEGUI, C. (1985): "El hierro antiguo valenciano: las transformaciones del medio indígena entre los siglos VIII y V aC." *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Alicante: Universidad de Alicante, 1985, p: 185-200.
- ARIAS, P.E. (1953): "S. Martino in Grattara (Brisighella, Aemilia)." *Notizie di Scavi di Antichità* 1953.
- ARIAS, P.E. (1955): "La tomba 136 di Valle di Pega." *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*. Nuova serie, anno IV, 1955, p: 95-178.
- ARRIBAS, A.; CERDÁ, D.; DE HOZ, J.; TRIAS, M.G. (1987): *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Calvià: Ayuntamiento de Calvià, 1987.
- ARRIBAS, A.; TRIAS DE ARRIBAS, G. (1961): "Un interesante «hallazgo cerrado» en el yacimiento de Ullastret." *Archivo Español de Arqueología* 34, 103-104, 1961, p: 18-40.
- ARTEAGA, O; PADRÓ, J; SANMARTÍ, E. (1978): "El factor fenici a les costes catalanes i al Golf de Lleó." *Actes del II Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Juny 1976*. Barcelona, 1978, p: 129-135.
- ARTEAGA, O; PADRÓ, J; SANMARTÍ, E. (1986): "La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc." a OLMO LETE, G.; AUBET, Ma.E.(Ed.): *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis* 4, 1986, vol. II, Sabadell: Editorial AUSA, p: 303-314.
- ASENSI, R. Ma. (1991): "Los materiales etruscos del Orientalizante Reciente y Período Arcaico de la Península Ibérica: las cerámicas etrusco-coríntias de Ampúrias." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica: Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 225-238.
- AUBET, Ma. E. (1971): *Los marfiles orientalizantes de Praeneste*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1971.
- AUBET, Ma.E. (1973): "Dos marfiles con representación de esfinge de la necrópolis púnica de Ibiza." *Rivista di Studi Fenici* 1, 1, 1973, p: 59-68.

- AUBET, Ma E. (1993): "El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 24-40.
- AUBET, Ma E. (1994): *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*. Barcelona: Editorial Crítica, 1994.
- BABELON, E.; BLANCHET, J.A. (1895): *Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Fondation Eugène Piot, 1895.
- BARBERÀ FARRÁS, J. (1990): "La necrópolis de la muralla noreste de Ampurias en el proceso de la iberización." *Verdolay. Revista del Museo de Murcia*, 2, 1990, p: 201-206.
- BARBERÀ, J.; MORRAL, E.; SANMARTÍ, E. (1977): *La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona)*. Quaderns de Treball 1. Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona. Departament de Prehistòria de la U.A.B., 1977.
- BARBERÀ, J.; SANMARTÍ, E. (1982): *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona). Campanyes 1974-1975 i 1977-1981*. Monografies Arqueològiques, 1. Barcelona: Diputació de Barcelona. Institut de Prehistòria i Arqueologia, 1982.
- BARCELÓ, P. (1991): "Mercenarios hispanos en los ejércitos cartagineses en Sicilia." *II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma 1987*. Roma: C.N.R., 1991, p: 21-26.
- BARTOLONI, G. (1972): *Le tombe di Poggio Buco nel Museo Archeologico di Firenze*. Firenze: Istituto di Studi Etruschi ed Italici, 1972.
- BARTOLONI, G. (1989): *La cultura villanoviana. All'inizio della storia etrusca*. Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1989.
- BARTOLONI, P. (1985): "Anfore fenice e ceramiche etrusche in Sardegna." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 103-118.
- BEAZLEY, J.D. (1947): *Etruscan Vase Painting*. Oxford, 1947.
- BEAZLEY, J.D. (1949-50): "The world of the etruscan mirror." *Journal of Hellenistic Studies* LXIX, 1949-50, p: 1-18.
- BELARTE, M.C.; MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1993): "L'assentament protohistòric del barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)." *Tribuna d'Arqueologia*

- 1992-93. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1993, p: 63-72.
- BIANCO-PERONI, V. (1970): *Die Schwerter in Italien-Le spade nell'Italia continentale. Prähistorische bronzefunde. Abteilung IV, Band 1. München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhand, 1970.*
- BIZZARRI, M. (1962): "La necropoli di Crocefisso del Tufo in Orvieto." *Studi Etruschi* XXX, 1962, p: 1-51.
- BLASCO, F.; MALUQUER DE MOTES, J.; MUÑOZ, A.M. (1960): *Cata estratigráfica en el poblado de "La Pedrera" en Vallfogona de Balaguer, Lérida. Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología, 1960.*
- BLÁZQUEZ, J.M. (1968): *Tartessos y los orígenes de la colonización fenicia en Occidente. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1968.*
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M. (1991): "La presencia de artesanos etruscos en Tartessos." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, 1990. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 597-600.*
- BOARDMAN, J. (1974): *Athenian Black Figure Vases. A handbook. London: Thames and Hudson, 1974.*
- BOCCI PACINI, P. (1980): "La stipe della fonte Veneziana ad Arezzo." *Studi Etruschi* XLVIII, 1980, p: 73-92.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1913-14): "Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Casseres, Calaceit i Massalió)." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, 1913-14, p: 819-838.
- BOSIO, B.; PRUNETI, A. (1984): *Gli Etruschi di Cerveteri. Modena: Panini, 1984.*
- BOTTINI, A. et alii (1988): *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere bestände des antikenmuseums Berlin. Berlin, 1988.*
- BOUCHER, E. (1953): "La céramiques d'importation au Musée Lavigerie de Carthage." *Cahiers de Byrsa* III, 1953, p: 11-85.
- BOULOUMIÉ, B. (1977): "Situles de bronze trouvées en Gaule (VII-IV èmes siècles av. J.C.)." *Gallia* XXXV, 1977, p: 3-38.
- BOULOUMIÉ, B. (1979): "Essai de classification du «bucchero nero» trouvé à Saint-Blaise (Fouilles H. Rolland)." *Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: Actes de la Table-Ronde d'Aix-en-Provence, 1975. Bruxelles: Latomus, 1979, p: 111-123.*

- BOULOUMIÉ, B. (1982): "Saint-Blaise et Marseille au VIème siècle avant JC., l'hypothèse étrusque." *Latomus* XLI,1, 1982, p: 74-91.
- BOULOUMIÉ, B. (1982b): *L'épave étrusque du Cap d'Antibes et le commerce en Méditerranée Occidentale au VI ème siècle Av. JC.* Marburg: Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg, 1982.
- BOULOUMIÉ, B. (1985): "Les vases de bronze étrusques et leur diffusion hors d'Italie." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'incontro di studio, 5-7 dicembre 1983.* Roma: C.N.R., 1985, p: 167-178.
- BOULOUMIÉ, B. (1989): "L'Étrurie et les ressources de la Gaule." *Secondo Congresso Internazionale Etrusco. Atti Firenze, 1985.* Roma: Leo. S. Olschki Editore, 1989, p: 813-892.
- BOULOUMIÉ, B. (1992): "Le commerce maritime dans le Sud de la France." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'exposition. Paris-Berlin 1992-93.* Paris, 1992, p: 168-173.
- BOULOUMIÉ, B. (1992b): "La diffusion du vin en Europe centrale et nord-occidentale." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'exposition. Paris-Berlin 1992-93.* Paris, 1992, p: 196-199.
- BRIARD, J. (1987): *Mythes et symboles de l'Europe préceltique. Les religions de l'âge du Bronze (2500-800 av. J.C.).* Paris: Editions Errance, 1987.
- BROWN, W. L. (1960): *The Etruscan Lion.* Oxford: Monographs on Classical Archaeology.
- BUGLI, M.; GELATI, E. (1980): *Gli Etruschi e Cerveteri. La prospettiva archeologica nell'attività della Fondazione Lerici. Milano, Palazzo Reale. Settembre 1980 - Gennaio 1981.* Milano: Gruppo Editoriale Electa, 1980.
- CABRERA BONET, P.; FERNÁNDEZ JURADO, J. (1989): "Comercio griego en Huelva a fines del siglo V aC." *Greco et ibères au IV ème siècles avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986.* Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 149-159.
- CAMPOREALE, G. (1972): "Buccheri a cilindretto di fabbrica tarquinense." *Studi Etruschi* XL, 1972, p: 127-128.
- CAMPOREALE, G. (1991): *La Collezione C.A. Impasti e bucceri. I.* Roma, Giorgio Bretschneider Editore, 1991.

- CAMPOREALE, G. (1991b): "Considerazioni sul commercio etrusco in età arcaica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 61-68.
- CAMPOREALE, G. (1992): "La vocation maritime des Étrusques." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'Exposition. Paris 1992- Berlin 1993.* Paris, 1992, p: 44-53.
- CASADEVALL, J. et alii (1991): "El bucchero etrusco de Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, p: 383-398.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. (1990): "Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VIème au milieu du IVème s. av. JC." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI-I er s. av. J.C.). Actes de la table ronde de Lattes (11 mars 1989).* *Études Massaliètes* 2, 1990, p: 171-178.
- CHERICI, A. (1988): *Ceramica etrusca della Collezione Poggiali di Firenze.* Firenze: Giorgio Bretschneider Editore, 1988.
- CHIECO BIANCHI, A.M. et alii (1976): *Proposta per una tipologia delle fibule di Este.* Firenze, 1976.
- CIMINO, L. (1986): *La Collezione Mieli nel Museo Archeologico di Siena.* Firenze: Giorgio Bretschneider Editore, 1986.
- Civiltà (1976): *Civiltà del Lazio Primitivo. Mostra.* Roma, 1976.
- COLOMINAS ROCA, J. (1949): "Casos etruscos en Mallorca." *Ampurias* XI, 1949, p: 196-198.
- COLONNA, G. (1961): "Il ciclo etrusco-cotinzio dei Rosoni. Contributo alla conoscenza della ceramica e del commercio vulcente." *Studi Etruschi* XXIX, 1961, p: 47-88.
- COLONNA, G. (1962): "San Omobono. La ceramica etrusca dipinta." *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, LXXVII, 1962, p: 125-143.
- COLONNA, G. (1970): *Bronzi votivi umbro-sabellici a figura umana. I. Periodo Arcaico.* Firenze: Istituto di Etruscologia e Antichità Italiane, 1970.
- COLONNA, G. (1975): "Basi conoscitive per una storia economica dell'Etruria." *Contributi introduttivi allo studio della monetazione etrusca. Atti del V Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli 20-24 aprile 1975.* *Annali*

- dell'Istituto Italiano di Numismatica, suppl. 22, 1975, p: 3-23.
- COLONNA, G. (1980): "Graffiti etruschi in Linguadoca." *Studi Etruschi* XLVIII, 1980, p: 181-185.
- COLONNA, G. (1985): "Anfore da trasporto arcaiche: il contributo da Pyrgi." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. dicembre 1983.* Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 5-18.
- COOK, B.F. (1968): "A Class of Etruscan Bronze Omphalos-Bowls." *American Journal of Archaeology* 74, n° 4, 1968, p: 337-344.
- COSTA RIBAS, B.; FERNÁNDEZ GÓMEZ, J.H. (1986-89): "Ibiza en época arcaica (c. 650-475 a.C.): Fundación fenicia-colonia cartaginesa. Estado actual de la cuestión." *Empúries* 48-50, 1, 1986-89, p: 254-263.
- COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J.H. (1992): "Les Illes Pitiüses: de la Prehistòria a la fi de l'època Púnica." *La Prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental. X Jornades d'Estudis Històrics. Palma de Mallorca del 29 al 31 d'octubre 1991.* Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1992, p: 277-355.
- COSTA RIBAS, B.; GÓMEZ BELLARD, C. (1987): "Las importaciones cerámicas griegas y etruscas en Ibiza." *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXIII, 1987, p: 31-56.
- CRISTOFANI, M. (1983): *Gli etruschi del mare.* Milano: Longanesi & C., 1983.
- CRISTOFANI, M. (1991): "Gli etruschi e i Fenici nel Mediterraneo." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Roma, 9-14 novembre 1987.* Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica, C.N.R., 1991, p: 67-75.
- CRISTOFANI, M. (1993): "Il testo di Pech-Maho, Aleria e i traffici del V secolo a.C." *MEFRA* 105, 2, 1993, p: 833-845.
- C.V.A. Belgique: *C.V.A. Bruxelles. Musée Royaux du Cinquanteenaire. Belgique, III.*
- C.V.A. Copenhagen: *C.V.A. Copenhagen. Musée National. Danemark, fasc. 2.*
- C.V.A. Karlsruhe Badisches Landesmuseum: *C.V.A. Karlsruhe Badisches Landesmuseum I. Deutschland, fasc.7.*
- C.V.A. Grosseto: *C.V.A. Grosseto. Museo Archeologico e d'arte della Maremma. II. Italia, fasc. LXIII.* Roma, 1986.

- DE AGOSTINO, A. (1961): "Podere il Casone. Scoperte archeologiche nella necropoli negli anni 1957-1960." *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Notizie Scavi. Serie VIII*, vol XV, 1961, p: 63-102.
- DEDET, B. (1995): "Étrusques, Grecs et indigènes dans les Garrigues du Languedoc oriental au premier Âge du Fer." *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels. Études Massaliètes* 4, 1995, p: 277-307.
- DE LA GENIÈRE, J. (1968); *Recherches sur l'Age du Fer en Italie Méridionale. Sala Consilina. Naples: Institut Français de Naples, 1968.*
- DEL CHIARO, M.A. (1966): "Some etruscan Red-Figure Vases in Madrid and Barcelona." *Archivo Español de Arqueología* 39, 1966, p: 89-96.
- DEL CHIARO, M.A. (1974): *Etruscan Vase-Painting at Caere. Berkeley-los Angeles: University and California Press, 1974.*
- DE RIDDER, A. (1913): *Les bronzes antiques du Musée du Louvre. Paris, 1913.*
- DE MARINIS, R. (1988): "Nouvelles données sur le commerce entre le monde méditerranéen et l'Italie septentrionale du VIIème au Vème siècle av. J.C." *Les princes celtes et la Méditerranée. Rencontres de l'École du Louvre. Paris: La Documentation Française, 1988, p: 45-56.*
- DE MIRO, E. (1990): "La Sicilia tra Magna Grecia e Hiberia." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente: Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989. Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p: 163-178.*
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J. (1986): "La función económica de la ciudad griega de Emporion." *Protohistoria Catalana. 6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: 7-9 desembre 1984. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1986, p: 193-199.*
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J. (1991): "El enfrentamiento etrusco-foceo en Alalia y su repercusión en el comercio con la Península Ibérica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 239-273.*

- DONATI, L. (1991): "Considerazioni su un ionochoe da Ullastret." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda, Barcelona abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 577-585.
- DONATI, L.; MICHELUCCI, M. (1981): *La Collezione Ciacci nel Museo Archeologico di Grosseto*. Roma, 1981.
- DUGAS, CH. (1923): *Exploration archéologique de Délos. Les vases de l'Heraion*. Paris: E. de Boccard Édít, 1923.
- DUVAL, A.; ELUÈRE, C.; MOHEN, J.P. (1974): "Les fibules antérieures au VI ème siècle avant notre ère trouvées en France." *Gallia* 32, 1974, fasc.1, p: 1-46.
- EGG, M. (1985): *Italische Helme*. Mainz, 1985. 2 vols.
- FERNÁNDEZ, A.; GÓMEZ BELLARD, C.; RIBERA, A. (1988): "Las ánfora griegas, etruscas y fenicio-púnicas en las costas del País Valenciano." *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian sea. January, 1987. Pact* 20, 1988, p: 317-333.
- FERNÁNDEZ JURADO, J. (1991): "Las cerámicas etruscas de Huelva." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesaa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 413-437.
- FERNÁNDEZ, J. H. (1986): "La Necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Nuevas perspectivas." a OLMO LETE, G; AUBET SEMMLER, Ma. E. (Eds.): *Los Fenicios en Península Ibérica. Aula Orientalis*, 4, 1986, p: 149-175.
- FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.; OLMOS, R. (1986): *Las ruedas de Toya y el origen del carro en la Península Ibérica*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1986.
- FERRAGUTI, U. (1937): "I bronzi di Vulci" *Studi Etruschi* XI, 1937, p: 107-120.
- FEUGÈRE, M. (1985): *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du V ème siècle ap. JC*. Paris: Editions du CNRS, 1985.
- FRANKENSTEIN, S.; ROWLANDS, M.J. (1978): "The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany." *Bulletin of the Institute of Archaeology* 15, 1978, p: 73-112.
- FREY, O.H. (1988): "I rapporti commerciali tra l'Italia settentrionale e l'Europa centrale dal VII al IV secolo a.C." a DE

- MARINIS, R.: *Gli Etruschi al nord del Po*. 2 Vol. Mantova: Campanoto Editore, 1988, vol. II, p: 11-17.
- GALLART, J.; JUNYENT, E. (1989): *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Termens, La Noguera, Lleida*. Lleida: Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, 1989.
- GARBINI, G. (1991): "I Fenici e la prima Etruria." *Miscellanea Etrusca e Italica in onore di Massimo Pallotino. Archeologia Classica XLIII*, 1991, p: 261-267.
- GARCÉS ESTALLÓ, I. et alii (1993): "Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania 8*, 1993, p: 41-60.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1931): "Las relaciones entre el arte etrusco y el ibérico." *Archivo Español de Arte y Arqueología VII*, 1931, p: 119-148.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1934): "Una aportación más al estudio de las relaciones entre etruscos e íberos. Un bronce etrusco de Ampurias." *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Momenaje a Mérida. II*, 1934, p: 303-320.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1936): "Espejo etrusco de Ampurias." *Archivo Español de Arte y Arqueología, XII*, 1936, p: 191-193.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1940): "La colonización phókaia en España desde los orígenes hasta la batalla de Alalia (sigle VII-535)." *Ampurias 2*, 1940, p: 55-83.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1941): "Archäologische Ausgrabungen und Forschungen in Spanien von 1930 bis 1940." *Archäologischer Anzeiger 1941*, p: 201-251.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1948): *Hispania Graeca*. 3 vols. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1948.
- GARCÍA CANO, J.M. (1991): "El comercio arcaico en Murcia." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 369-382.
- GARRIDO ROIZ, J. P.; ORTA GARCÍA, E. (1978): *Excavaciones en la necrópolis de La Joya. Huelva*. Excavaciones Arqueológicas en España 96. Madrid: Ministerio de Cultura, 1978.

- GERHARD, E. (1966): *Etruskische Spiegel*. Roma: Ed. Artita, 1966.
- GIL FARRÉS, O. (1947-48): "Espada protoetrusca y fragmentos de otra del Museo Arqueológico Nacional." *Ampurias* 9-10, 1947-48, p: 286-288.
- GILL, D.W.J. (1988): "Silver Anchors and Cargoes of oil: some observations on Phoenician Trade in the Western Mediterranean." *Papers of the British School at Rome*, 1988, vol. 56, p: 1-12.
- GIULIANI POMES, M.V. (1954): "Cronologia dell situle rinvenute in Etruria (Parte I)." *Studi Etruschi* XXII, 1954, p: 149-194.
- GIULIANI POMES, M.V. (1957): "Cronologia dell situle rinvenute in Etruria (Parte II)." *Studi Etruschi* XXV, 1957, p: 39-85.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1986): "Asentamientos rurales en la Ibiza Púnica." a OLMO LETE, G.; AUBET SEMMLER, Ma.E.(Eds.): *Los Fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis* 4, 1986, p: 177-192.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1990): "La colonización fenicia de la isla de Ibiza." *Excavaciones Arqueológicas en España* 157, 1990.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1991): "Kantharos, aryballos y esfinge de hueso: reflexiones a partir de los materiales etruscos en Ibiza." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 295-308.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1991b): "La fondation phénicienne d'Ibiza et son développement au VIIème et au VIème siècle av. JC." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, novembre 1987*. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1991, p: 109-112.
- GRACIA ALONSO, F. (1986): *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la cultura ibérica en Cataluña. Las cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico del Molí d'Espígol, Tornabous, Urgell. Resum de Tesi*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1986.
- GRACIA, F. (1991): "Materiales etruscos en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona. 24-27 abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 177-186.

- GRACIA, F. (1995): "Comercio del vino y estructuras de intercambio en el NE de la Península Ibérica y Languedoc-Rosellón entre los siglos VII-V aC." *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en Occidente. Jerez de la Frontera: Consejo Regulador de las Denominaciones de origen Jerez-Xeres. Sherry y Manzanilla Sanlúcar de Barrameda*, 1995, p: 297-331.
- GRACIA ALONSO, F.(en prensa): "Producción y comercio del cereal en el NE de la península Ibérica entre los siglos VI-II aC." *Pyrenae* (en prensa).
- GRACIA, F.; MUNILLA, G. (1993): "Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 209-256.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1986): "Presencia del culto griego en la desembocadura del Ebro. Representaciones de Deméter en el Museo Municipal de Reus." *Saguntum* 20, 1986, p: 123-149.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1987): "El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV y III aC." *I Col.loqui d'Arqueologia Romana. Actes. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Badalona 28-30 de novembre i 1 de desembre de 1985. Badalona*, 1987, p: 17-31.
- GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1988): *La Moleta del Remei. Alcanar-Montsià. Campañas 1985-1986. Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.*
- GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1974): "Observaciones sobre la presencia etrusca en el Mediterráneo Occidental." *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona, 1971. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología*, 1974, p: 47-52.
- GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1988): "Cerámicas griegas y etruscas de Málaga. Excavaciones de 1980-1986." *Archivo Español de Arqueología* 61, 1988, p: 201-221.
- GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1989): "Céramiques grecques du Vème et IVème s. av. JC. de Málaga (Campagnes de fouilles 1980-1986)." *Grecs et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à*

- Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986*. Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 169-178.
- GRAN-AYMERICH, J. (1990): "Observations générales sur l'évolution et la difusion du bucchero" *Produzione Artigianale ed esportazione nel Mondo Antico. Il bucchero etrusco. Atti del Colloquio Internazionale. Milano, Maggio 1990*. Milano, 1990.
- GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1991): "La presencia etrusca en la Península Ibérica: origen y desarrollo de un tema controvertido; nuevas perspectivas a partir de los hallazgos recientes." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, 24-27 abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 625-632.
- GRANT, M. (1982): *Le città e le metalli. Storia e cultura degli etruschi*. Firenze, 1982.
- GRAS, M. (1974): "Les importations de VIème siècle av J.C. à Tharros (Sardaigne). Musée de Cagliari et Antiquarium Arborensis d'Oristano." *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, 86, 1, 1974, p: 81-97.
- GRAS, M. (1984): "Canthare, société étrusque et monde grec." *Opus III*, 2, 1984, p: 325-341.
- GRAS, M. (1985): *Trafics Tyrrhéniens Archaiques*. Roma, BEFAR, 1985.
- GRAS, M. (1985b): "Aspects de l'économie maritime étrusque." *Ktema X*, 1985, p: 149-159.
- GRAS, M. (1989): "Les échanges et la société de l'Etrurie Archaique." *Secondo Congresso Inernazionale Etrusco. Firenze 26 maggio-2 giugno 1985. Atti*. Roma: Istituto di Studi Etruschi e Italici. Leo S. Olschki Editore, 1989, vol. II, p: 759-770.
- GUAL CERDÓ, J. M. (1993): *Figures de bronze a la Protohistòria de Mallorca*. Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, 1993.
- GUERRERO AYUSO, V. (1985): *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*. Ses Salines: Ajuntament de Ses Salines, 1985.
- GUERRERO AYUSO, V. (1991): "Naturaleza y función de los asentamientos púnicos en Mallorca." *Atti del II Congresso Internazionali di Studi Fenici e Punici. Roma, Novembre 1987*. Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica. C.N.R., 1991
- GUSI, F; OLIVER, A. (1987): "La problemática de la iberización en Castellón." *Iberos. Actas de la I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*. Jaén

1985. Jaén: Universidad Popular Municipal de Jaén, Consejería de Cultura, 1987, p: 99-136.
- GUSI, F.; SANMARTÍ, E. (1976): "Un kylix del pintor de Penthesilea procedente del poblado de El Puig (Benicarló, Castelló)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 3, 1976, p: 205-218.
- HACHUEL, E.; MARÍ, V. (1988): *El santuario de Illa Plana (Ibiza): Una propuesta de análisis*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 18. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, 1988.
- HULS, Y. (1957): *Ivoires d'Étrurie*. Bruxelles, 1957.
- HUNTINGFORD, E. (1975): *Clasificación y descripción de los materiales etruscos de importación y sus imitaciones localizadas en la Península Ibérica*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975.
- HUS, A. (1975): *Les bronzes étrusques*. Bruxelles: Latomus, 1975.
- IZQUIERDO, P. (1986): "«Les Sorres»: un punt d'ancoratge iberopúnic i romà al delta occidental del Llobregat. Observació preliminar (II)." *La Sentiu* 10, 1986, p: 11-24.
- IZQUIERDO, P.; SOLIAS, J.P. (1991): "Dos cascos de bronze de tipologia etrusca procedents d'un derelict romà trobat a l'ancoratge de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 6-1-614.
- JACOBSTHAL, P. (1969): *Early Celtic Art*. Oxford: Clarendon Press, 1969.
- JEHASSE, J.; JEHASSE, L. (1973): *La nécropole préromaine d'Aléria*. Paris: C.N.R.S., 1973.
- JEHASSE, J.; JEHASSE, L. (1979): "The Etruscans and Corsica." a RIDGWAY, D. i F.: *Italy before the Romans. The Iron Age, Orientalizing and Etruscan Period*. London-New York: Department of Archaeology. University of Edinburgh, 1979, p: 313-351.
- JEHASSE, J.; JEHASSE, L.(1989): "Les importations attiques à Aléria et leurs significations." *Grecs et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table-Ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986*. Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 377-384.

- JOLIVET, V. (1980): "Exportations étrusques tardives (IV-IIIème s.) en Méditerranée occidentale." *MEFRA* 92, 2, 1980, p: 681-724.
- JOLIVET, V. (1982): *Recherches sur la céramique étrusque à figures rouges tardive du musée du Louvre*. Paris: Édition de la Réunion des Musées Nationaux, 1982.
- JONCHERAY, J.P. (1976): "L'épave grecque ou étrusque de Bon Porté." *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 5, 1976, p: 5-36.
- JULLY, J.J. (1972): "Nouveaux fragments de céramique étrusque en provenance de La Monédière (Bessan, Hérault). Remarques de chronologie." *Rivista di Studi Liguri* XXXVIII, 1972, p: 269-286.
- JULLY, J.J. (1973): *La céramique attique de La Monédière, Bessan, Hérault*. Latomus 124. Bruxelles: Latomus, 1973.
- JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1987): "El poblamiento ibérico en el área ilergeta." *Iberos. Actas de la I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén 1985*. Jaén: Universidad Popular Municipal de Jaén, Consejería de Culura, 1987, p: 57-65.
- LANGLOTZ, E. (1968): *L'arte della Magna Grecia. Arte Greca in Italia Meridionale e Sicilia*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1968.
- LAURENS, A.F. (1974): *Catalogue des collections. I. Céramique corinthienne et étrusco-corinthienne*. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier, 1974.
- LEJEUNE, M.; POUILLOUX, J.; SOLIER, Y. (1988): "Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude). *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, p: 19-59.
- LIU, B. (1975): "Informations archéologiques. Recherches sous-marines." *Gallia* 33, fasc. 2, 1975, p: 571-605.
- LLOBREGAT, E. (1982): "Iberia y Etruria. Notas para una revisión de las relaciones." *Lucentum* 1, 1982, p: 71-91.
- LLOYD-MORGAN, G. (1986): "Some bronze janiform animal figures" a SWADDLING, J. (Ed.): *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum. Papers of the Sixth British Museum Classical Colloquium*. London: Trustees of the British Museum, 1986, p: 47-51.

- LOLLINI, D.G. (1976): "La Civiltà Picena." *Popoli e Civiltà dell' Italia Antica*. Vol. 5. Roma, Biblioteca di Storia Patria, 1976, p: 109-195.
- LÓPEZ MELCIÓN, J. et alii: "Illa d'en Reixac-Ullastret. Campanyes d'excavació 1987 i 1988." *Empúries* 48-50, vol. II, 1986-89, p: 50-63.
- LO SCHIAVO, F; D'ORIANO, R (1990): "La Sardegna sulle rotte dell'Occidente" *La Magna Grecia e il Lontano Oriente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto 6- 11 ottobre 1989*. Taranto: Istituto per la Storia e l'Acheologia della Magna Grecia, 1990, p: 99-160.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965): "Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña (un capítulo inédito de Historia Catalana." *Revista de Gerona* 31, 1965, p: 13-18.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1969): "Los fenicios en Cataluña." *V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular. Tartessos y sus problemas. Jerez de la Frontera 1968*. Barcelona: Universidad de Barcelona. Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1969.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1976): "León etrusco, de bronce, hallado en Ampurias." *Revista de la Universidad Complutense* 25, 1976, p: 169-174.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983): *El poblado paleoibérico de la Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Barcelona: CSIC, Universitat de Barcelona, 1983.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1984): *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*. Barcelona: C.S.I.C., Universitat de Barcelona, 1984.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1986): "La dualidad comercial fenicia y púnica en Occidente." a OLMO LETE, G.; AUBET SEMMLER, Ma.E. (Ed.): *Los Fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis*, 4, 1986, p: 203-210.
- MANSUELLI, G.A. (1948-49): "Studi sugli specchi etruschi. IV-La mitologia figurata negli specchi etruschi." *Studi Etruschi* XX, 1948-49, p: 59-98.
- MARCET, R.; SANMARTÍ, E. (1989): *Empúries*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1989.
- MARCHAND, G. (1982): "Essai de classification typologique des amphores étrusques. La Monédière, Bessan (Hérault)." *Documents d'Archéologie Méridionale* 5, 1982, p: 145-158.

- MARTELLI, M. (1985): "Gli avori tardo-arcaici, botteghe e aree di diffusione." *Il Commercio Etrusco Arcaico. Atti dell'Incontro di Studio, dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 207-248.
- MARTELLI, M. (1987): *La ceramica degli etruschi*. Novara: Istituto Geografico De Agostini, 1987.
- MARTÍN, M.A. (1982): "Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà en els segles IV-III aC." *Cypsela IV*, 1982, p: 114-122.
- MARTÍN, M.A. (1976-78): "Los orígenes de la iberización en la zona costera del noreste de Cataluña." *Simposi Internacional. Els orígens del Món Ibèric. Ampurias 38-40, 1976-78*, p: 187-196.
- MARTÍN, M.A. (1985): "Noves dades sobre l'estudi del comerç etrusc a l'Empordà." *Cypsela V*, 1985, p: 79-87.
- MARTÍN, M. A. (1987): "El poblamiento ibérico en el Empordà." *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el mundo Ibérico. Jaén, 1985*. Jaén: Ayuntamiento de Jaén, Junta de Andalucía, Dirección General de Bienes Culturales, 1987, p: 19-33.
- MARTÍN, M.A. (1990): "El segle III aC. a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del tall LL-1." *La romanització del Pirineu. Homenatge al professor Miquel Tarradell i Mateu. 8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, desembre 1988*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1990, p: 35-41.
- MARTÍN, M.A. (1991): "El material etrusco en el mundo indígena del Noreste de Catalunya." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 95-105.
- MARTÍN ORTEGA, A. (1993): *Ullastret. Poblament ibèric*. Girona: Diputació de Girona, 1993.
- MARTÍN, M.A.; NIETO, F.J.; NOLLA, J.M. (1979): *Excavaciones en la ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977)*. Girona: Diputació de Barcelona, 1979.
- MARTÍNEZ PINNA, J. (1991): "Aristocracia y comercio en la Etrúria arcaica." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 35-59.

- MARZOLI, D. (1991): "Alcune considerazione su ritrovamenti di brocchette etrusche." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 215-224.
- MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1990): "Noves aportacions sobre el poblament protohistòric a les comarques del curs inferior de l'Ebre. Els resultats de la campanya de prospecció desenvolupada l'any 1988." *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. 8-11 desembre 1988.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1990, p: 165-174.
- MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional.* Tarragona: Diputació de Tarragona, 1991.
- MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991b): "Aldovesta. Les bases d'un modelle commercial dans le cadre de l'expansion phénicienne au nord-est de la Péninsule Ibérique." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, 9-14 Novembre 1987.* Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica, CNR, 1991, p: 1073-1079.
- MINGAZZINI, P. (1930): *Vasi della Collezione Castellani.* Roma, 1930.
- MINTO, A. (1943): *Populonia. La necropoli arcaica.* Firenze, 1943.
- MIRÓ, J. (1989): "Ánforas arcaicas en el litoral catalán." *Archivo Español de Arqueología* 62, 1989, p: 21-70.
- MOLAS i FONT, D. (1993): "Les recerques sobre les societats ausetana i lacetana. Estat de la qüestió." *El poblament ibèric a Catalunya. Laietania* 8, 1993, p: 129-144.
- MOLIST CAPELLA, N.; ROVIRA PORT, J. (1991): "La fortificació ibèrica del Montgrós (El Brull, Osona). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, desembre de 1990.* Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 309-314.
- MONTELIUS, O. (1895-1910): *La Civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux, Italie Centrale I.* Stokholm, 1895-1910.

- MOREL, J.P. (1981): "Le commerce étrusque en France, en Espagne et en Afrique." *Etruria Mineraria. Atti del XII convegno di Studi Etruschi e Italici. Firenze, Populonia, Piombino, giugno 1979.* Firenze: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1981, p: 463-532.
- Mostra dell'Etruria Padana (1960): *Mostra dell'Etruria padana e della città di Spina.* Bologna, 1960.
- MUFFATTI, G. (1969): "Classificazione ed elaborazione dei materiali dei vecchi scavi: l'instrumentum in bronzo." *Studi Etruschi XXXVII*, 1969, p: 247-272.
- MUNILLA CABRILLANA, G. (1987): *Los bronceos paleoibéricos de uso personal en occidente.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987. Tesi doctoral microfitxada n° 285.
- MUNILLA, G. (1991): "Elementos de influencia etrusca en los ajueres de la necrópolis ibéricas." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 107-175.
- NAVARRO, R. (1970): *Las fibulas de Cataluña.* Barcelona: Universidad de Barcelona, 1970.
- NICKELS, A.; GENTY, P. (1974): "Une fosse à offrandes du VI ème siècle avant notre ère à La Monédière, Bessan (Hérault)." *Revue Archéologique Narbonnaise VII*, 1974, p: 25-57.
- OLIVA PRAT, M. (1958): "Actividades de la Delegación provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de gerona en 1957-1958". *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses XII*, 1958, p: 319-337.
- OLIVA, M. (1976): "Excavaciones en el yacimiento prerromano de Ullastret, Bajo Ampurdán." *Noticario Arqueológico Hispánico. Arqueología IV*, 1976, p: 735-775.
- OLIVER, A. (1986): "Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo (Castellón)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses 12*, 1986, p: 219-227.
- OLIVER FOIX, A.J. (1991): "La presencia fenicia y púnica al sur de las bocas del Ebro." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, Novembre 1987.* Roma: C.N.R., 1991, p: 1091-1101.
- OLIVER FOIX, A. (1994): *Territorio y poblamiento protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat.* Tesi Doctoral microfitxada n°

2110. Barcelona: Publicacions de la Universitat del Barcelona, 1994.
- OLIVER, A.; GUSI, F. (1991): "Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 197-213.
- OLMOS ROMERA, R. (1982): "La cerámica griega en el sur de la Península Ibérica. La aportación de Huelva." *I Focei dall'Anatolia all'Oceano. La Parola del Passato CCIV-CCVII*, 1982, p: 393-406.
- OLMOS, R. (1989): "Tartessos y el comercio mediterráneo: siglos VIII-VI aC." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente: Atti del Ventinovesimi convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989.* Taranto, 1989, p: 411-449.
- ORLANDI, P. (1956): "Piccoli Bronzi Raffiguranti Animali Rinvenuti a Gela e Butera" *Archeologia Classica* 8, 1956, p: 1-10.
- ORSI, P. (1926): "Le necropoli preelleniche calabresi di Torre Galli e di Canale Ianchina, Patariti." *Monumenti Antichi della Reale Accademia Nazionale dei Lincei XXXI*, 1926, Roma.
- ORTA, E. (1976): *El problema de la expansión etrusca hacia Occidente.* Tesi doctoral inédita. Madrid: Universidad Complutense, 1976.
- PAGE DEL POZO, V. (1984): *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia.* Madrid: Iberia Graeca. Serie Arqueológica nº 1, C.S.I.C, 1984.
- PALLOTINO, M. (1955): "Gli scavi di Kamir-Blur in Armenia e il problema delle connessioni tra l'Urartu, la Grecia e l'Etruria." *Archeologia Classica* 7, 1955, p: 109-123.
- PALLOTINO, M (1984): *Etruscologia.* Milano: Ulrico Hoepli Editore, 1984.
- PAYNE, H. (1931): *Necrocorinthia. A study of the Corinthian Art in the Archaic period.* Oxford: Clarendon Press, 1931.
- PIANU, G. (1978): "Due fabbriche etrusche di vasi etruschi sovradipinti." *MEFRA* 90, 1978, p: 161-195.
- PIANU, G. (1980): *Ceramiche Etrusche a Figure Rosse. Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia.* Roma: G. Bretschneider Editore, 1980.
- PIANU, G. (1985): "La diffusione della tarda ceramica a figures rosse: un problema storico-commerciale." *Atti del Seminario II*

- maggio 1984. *Contributi alla ceramica etrusca tardo-classica*. Roma: C.N.R., 1985, p: 67-82.
- PICAZO, M. (1977): *La cerámica ática de Ullastret*. Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistoria. Universidad de Barcelona. Diputación Provincial de Gerona, 1977.
- PONS I BRUN, E. (dir. i coord.) (1977): *La Fonollera (Torroella de Montgrí, Girona). Un poblado al aire libre del Bronce Final*. Girona: Servicio Técnico de Investigaciones Arqueológicas de la Excma. Diputación Provincial de Gerona, 1977.
- PONS I BRUN, E. (1984): *L'Empordà de l'Edat del bronze a l'Edat del Ferro. 1100-600 aC*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques, 1984.
- PONS I BRUN, E. (1993): "L'expansió septentrional del món íber: el jaciment de Mas Castellar de Pontós i les seves especialitzacions." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 105-128.
- PONS I BRUN, E. et alii (1993): "El jaciment protohistòric de Mas Castellar-Pontós (Alt Empordà). Resultats de les campanyes 1990-1992." *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 26, 1993, p: 313-340.
- POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1993): "El poblament ibèric a l'àrea cosetana." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p:181-206.
- PRIMAS, M. (1972): "Zum eisenzeitlichen Depotfund von Arbedo (Kt. Tessin)." *Germania* 50, 1972, p: 76-93.
- PUIG I CADAFALCH, J. (1915-1920): "La colonització grega." *Annals de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, 1915-1920.
- PY, M. (1972): "Les disques perlés en bronze du Languedoc Oriental." *Rivista di Studi Liguri* XXXVIII, 1, 1972, p: 27-61.
- PY, M. (1979): "Trouvailles de bucchero étrusque dans les habitats languedociens de La Liquière et de La Font-du-Coucou." *Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: Actes de la Table-Ronde d'Aix-en-Provence. mai 1975*. Bruxelles: Latomus, 1979, p: 147-161.
- PY, M. (1985): "Les amphores étrusques de Gaule Méridionale." *Il Commercio Etrusco Arcaico. Atti dell'Incontro di Studio, dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 73-94.

- PY, M. (Dir.) (1993): *Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème siècle av. n. ère - VIIème siècle de n. ère) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*. Lattara 6, 1993.
- PY, M.; GARCIA, D. (1993): "Bilan des recherches archéologiques sur la ville portuaire de Lattara (Lattes, hérault)." *Gallia* 50, 1993, p: 1-93.
- PY, F; PY, M. (1974): "Les amphores étrusques de Vaunage et de Villevieille (Gard)." *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie* 86, 1, 1974, p: 143-254.
- PY, M.; TENDILLE, C. (1975): "Fouilles d'une habitation de la 2ème moitié du VIème siècle avant JC. sur l'oppidum de la Font du Coucou, commune de Calvisson (Gard)." *Revue Archéologique de Narbonnaise* VIII, 1975, p: 33-65.
- QUESADA SANZ, F. (1991): "En torno al origen y procedencia de la falcata ibérica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona, 1991, p: 475-541.
- RAFEL FONTANALS, N. (1989): *La necròpoli del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1989.
- RAFEL FONTANALS, N. (1992): "Produccions ceràmiques orientalizants a la necròpoli del Coll del Moro." *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens. Abril 1992*. Tarragona: ESTARRACO, Junta del Port de Tarragona, 1992, p: 97-104.
- RAFEL FONTANALS, N.; BLASCO ARASANZ, M. (1991): "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa." *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III aC). Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, 6-7-8- i 9 de desembre del 1990*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 293-301.
- RAMAGE, N.H. (1970): "Studies in Early Etruscan Bucchero." *Papers of the British School at Rome* XXV, 1970, p: 1-62.
- RAMON, J. (1981): "Algunas cerámicas ebusitanasarcaicas del Puig des molins y su conexión con las formas púnicas del Mediterráneo central." *Informació Arqueològica* 36-37, 1981, p: 162-170.

- RAMON, J. (1985): "Cuatro elementos cerámicos arcaicos de importación encontrados en Ibiza." *Informació Arqueològica* 40, 1985, p: 113-115.
- RAMON, J. (1985b): *Els monuments antics de les Illes Pitiüses. Guia Històrico-Arqueològica*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1985.
- RAMON, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1991.
- RAMON, J. (1991b): "El yacimiento fenicio de Sa Caleta." *I-IV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Ibiza 1986-89)*. *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 24, 1991, p: 177-196.
- RAMON TORRES, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1995.
- RASMUSSEN, T.B. (1979): *Bucchero pottery from Southern Etruria*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- REBUFFAT-EMMANUEL, D. (1973): *Le miroir étrusque d'après la Collection du Cabinet des Médailles*. Rome: École Française de Rome, 1973.
- RECIO RUIZ, A. (1990): *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Málaga: Diputación Provincial, 1990.
- RIBERA, A. (1981): "Una ánfora etrusca del Museo de Alicante." *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 34, 1981, p: 113-116.
- RIBERA, A.; FERNÁNDEZ, A. (1989): "Ánforas etruscas en el País Valenciano." *Atti del II Congresso Internazionale Etrusco. Firenze, 1985*. Vol. II. Roma: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1989, p: 1115-1124.
- RICHARDSON, E. (1983): *Etruscan votive bronzes. Geometric, Orientalizing, Archaic*. Mainz and Rheim, 1983.
- RIDGWAY, D. (1984): *L'Alba della Magna Grecia*. Milano: Longanesi de C., 1984.
- RIIS, P.J. (1959): "The Danish Bronze Vessel of Greek, Early Campanian and Etruscan manufactures." *Acta Archaeologica* XXX, 1959, p: 1-50.
- RIPOLL, E; SANMARTÍ, E. (1978): "La expansión griega en la Península Ibérica." *Segundo Congreso Internacional sobre las culturas del Mediterráneo occidental, 27 de septiembre- 4 de octubre 1975*. Barcelona, 1978.

- RIZZO, M.A. (1990): *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco-arcaico. I complessi tombali dell'Etruria meridionale*. Roma: De Luca Edizione d'Arte, 1990.
- ROBERT, A. (1979): "La place du bucchero étrusque dans la nécropole de Saint Julien de Pézenas (Hérault)." *Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: Actes de la Table-Ronde d'Aix-en Provence, mai 1975*. Bruxelles: Latomus, 1979, p: 139-146.
- ROCAFIGUERA ESPONA, M. (1991): "L'Esquerda: assentament i territoris en el període ibèric ple." *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, desembre de 1990*. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 309-314.
- ROCAFIGUERA ESPONA, M. (1995): *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1995.
- ROLLEY, C. (1969): *Fouilles de Delphes. Monuments figurés: les statuettes de bronze*. vol. V. Paris: École Française d'Athènes, 1969.
- ROLLEY, C. (1990): "Contacts, Rencontres et Influences: Grande Grèce et Monde Celtique." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989*. Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p:357-377.
- ROVIRA, J.; SANMARTÍ, E. (1987): "Los orígenes de la Ampurias precolonial y colonial." *Empúries'87: 1-31 de juliol. 41è curs d'Arqueologia*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987.
- ROUILLARD, P. (1982): "Les colonies grecques du sud-est de la Péninsule Ibérique. État de la Question." *I Focei dell'anatolia all Oceano. La Parola del Passato CCIV-CCVII*, 1982, p: 417-431.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1984): "Emporion y Rhode: Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses." *Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos. Setiembre 1894. Teruel. Arqueología Espacial IV*, 1984, p: 115-140.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1992): "Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I aC.). Algunas reflexiones preliminares." *Revista d'Arqueologia de Ponent 2*, 1992, p: 59-74.

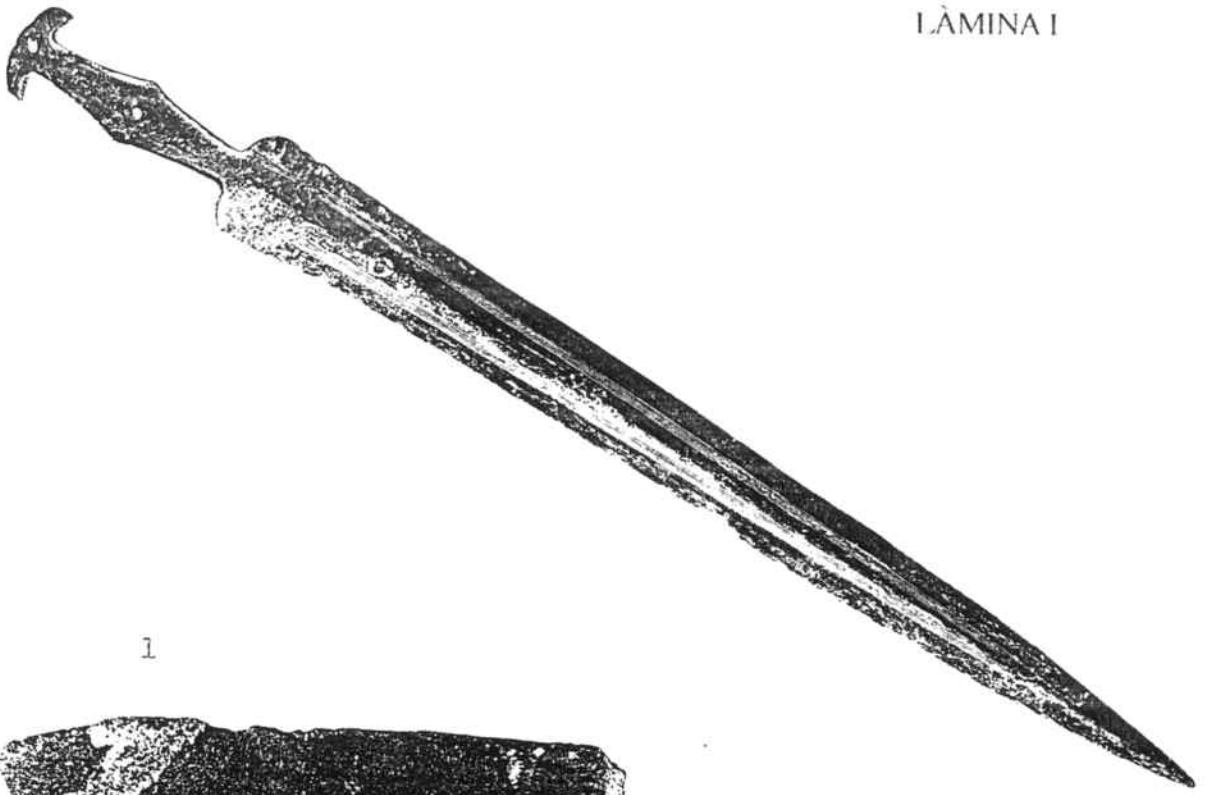
- RUIZ-GALVEZ, M. (1986): "Navegación y Comercio entre el Atlántico y el Mediterráneo a fines de la Edad del Bronce." *Tabajos de Prehistoria* 43, 1986, p: 9-42.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1983): *Los campos de urnas del noreste de la Península Ibérica*. Madrid: Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense de Madrid, 1983. Colección Tesis Doctorales nº 83/85.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1983-84): "El comercio protocolonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior." *Kalathos*, 3-4, 1983-84, p: 51-70.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1992): "Comercio Protohistórico e innovación tecnológica: la difusión de la metalurgia del hierro y el torno del alfarero en el NE de Iberia." *Gala* 1, 1992, p: 103-116.
- SANAHUJA, M. E.(1971): "Noticia sobre un aplique de stamnos-sítula procedente de Ullastret." *Pyrenae* 7, 1971, p: 162-164.
- SANAHUJA, M. E.(1971): "Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época ibero-romana en Cataluña." *Pyrenae* 7, 1971, p: 61-110.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. (1989): "Algunas consideraciones sobre el comercio de cerámica ática en Cástulo (Linares, Jaén): siglos V y IV aC." *Greco et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986*. Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 161-168.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1973): "Materiales cerámicos griegos y etruscos de época arcaica en las comarcas meridionales de Cataluña." *Ampurias* 35, 1973, p: 221 - 234.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1975): "Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 2, 1975, p: 87-132.
- SANMARTÍ, E. (1976): "Cerámicas de importación ática del Puig (Benicarló, Castellón)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 3, 1976, p: 219-228.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1982): "Les influences méditerranéennes au nord-est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène." *La Parola del Passato* 37, 1982, p: 281-303.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1987): "La cultura ibérica del Sur de Cataluña." *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén 1985*. Jaén: Universidad Popular Municipal, Consejería de

- Cultura, Dirección General de Bienes Culturales, 1987, p: 67 - 75.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1990): "Emporion, port grec à vocation ibérique." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989.* Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p: 389-410.
- SANMARTÍ GREGO, E. (1993): "Els íbers a Emporion (segles VI-II a.C.)." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 87-101.
- SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1990): "Les amphores massaliètes d'Emporion." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VIème-Ier siècle av. j.C.). Actes de la table-ronde de Lattes (11 mars 1989). Études Massaliètes* 2, 1990, p: 165-170.
- SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1986): "Las estrucutras griegas de los siglos V y IV a.de J.C., halladas en el sector sur de la Neàpolis de Ampurias (campanias de excavaciones del año 1986)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 1986, p: 141-184.
- SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1991): "La presencia comercial etrusca en la Emporion arcaica, determinada a partir de las ánforas." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 83-94.
- SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1995): "Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVè s. av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion." *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels. Études Massaliètes* 4, 1995, p: 31-47.
- SANMARTÍ, E.; MARTÍ, F. (1974): "Algunas observaciones sobre el comercio etrusco en Ampurias." *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona 1971.* Barcelona: Instituto de Prehistoria y Arqueología, Diputación Provincial de Barcelona, 1974, p: 53-59.
- SANMARTÍ GREGO, E.; SANTIAGO, R.A. (1988): "La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique." *Revue Archéologique Narbonnaise* 21, 1988, p: 3-17.

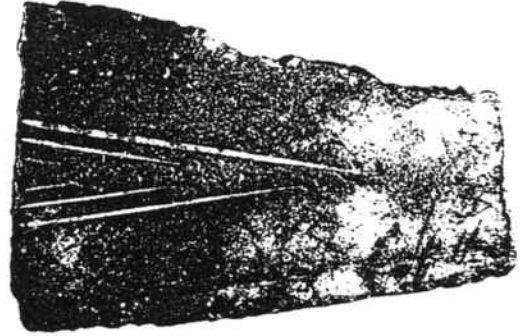
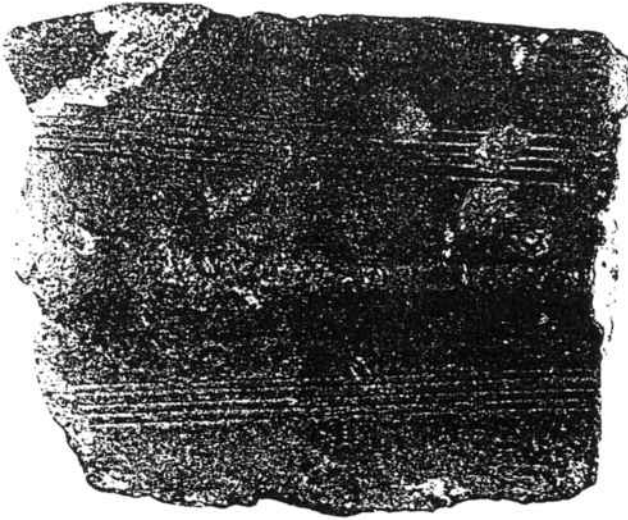
- SANMARTÍ, J. (1990): "La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI-I er s. av. J.C.). Actes de la table ronde de Lattes (11 mars 1989). Études Massaliètes 2*, 1990, p: 165-170.
- SANMARTÍ, J. (1991): "El comercio Fenicio y Púnico en Cataluña". *I-IV Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Ibiza, 1986-89). Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 24, 1991, p: 119-136.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1987): "Intercanvi, producció agrària i models comercials a la costa del Penedès." *I Col.loqui d'Arqueologia Romana. Actes. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Badalona 28-30 de novembre i 1 de desembre de 1985*. Badalona, 1987, p: 31-40.
- Scavi e Scoperte (1986): "Agnani (Frosinone)." *Studi Etruschi*, LIV, 1986, p: 345-347.
- STOPPONI, S. (a cura di) (1985): *Case e palazzi d'Etruria*. Milano, 1985.
- SZILÁGYI, J. GY. (1958): "Italo-corinthiaca" *Studi Etruschi* XXVI, 1958, p: 273-287.
- SZILÁGYI, J. G. (1972): "Vases plastiques étrusques en forme de singe." *Revue Archéologique* fasc 1, 1972, p: 111-126.
- SZILÁGYI, J. G. (1977): "Considerazioni sulla ceramica etrusco-corinzia di Vulci: risultati e problemi." *La Civiltà arcaica di Vulci e la sua espansione. Atti del X Convegno di Studi Etruschi e Italici. Grosseto-Roselle-Vulci, 1975*. Firenze: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1977, p: 49-63.
- TARRADELL, M.; FONT, M. (1975): *Eivissa Cartaginesa*. Barcelona, 1975.
- TENDILLE, C. (1978): "Fibules protohistoriques de la région nîmoise." *Documents d'Archéologie Méridionale* 1, 1978, p: 77-112.
- THOMSON DE GRUMMOND, N. (1982): *A guide to etruscan mirrors*. Tallahassee, 1982.
- THOUVENOT, R. (1927): *Catalogue des figurines et objets du Musée archéologique de Madrid. I. Bronzes grecs et romains*. Bordeaux, 1927.
- TORELLI, M. (1981): *Storia degli etruschi*. Bari, Edizioni Laterza, 1981.
- TORELLI, M (1987): *La società etrusca. L'età arcaica, l'età classica*. Roma, La Nuova Italia Scientifica, 1987.

- TRIAS DE ARRIBAS, G. (1967-68): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*. Vol. I-II. Valencia: Publicaciones de Arqueología Hispánica, 1967-68.
- VALL DE PLA, M.A. (1971): *El polbado ibérico de Covalta (Albaida, Valencia). El poblado, las excavaciones y la cerámica de barniz negro. Trabajos Varios del SIP 41*, 1971.
- VEGAS, M. (1957): "Asas de oinochoes de bronce etruscos en el Museo Arqueológico de Barcelona." *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma IX*, 1957, p: 76-94.
- WAGNER, C. G. (1994): "El auge de Cartago (s. VI-IV) y su manifestación en la Península Ibérica." *Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos. VIII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza 1993)*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 33. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1994, p: 7-21.
- WOYTOWISCH, E. (1978): *Die Wagen der Bronze und frühen Eisenzeit in Italien*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchh, 1978.
- ZERVOS, C. (1954): *La Civilisation de la Sardaigne du début de l'Énéolithique à la fin de la Période Nuragique. IIème Millénaire - Vème siècle avant notre Ère*. Paris: Éditions "Cahier d'Art", 1954.
- ZÜCHNER, W. (1938): "Der Berliner Mänadenkrater." 98. *Winckelmannsprogramm* 1938.

LÀMINES

1

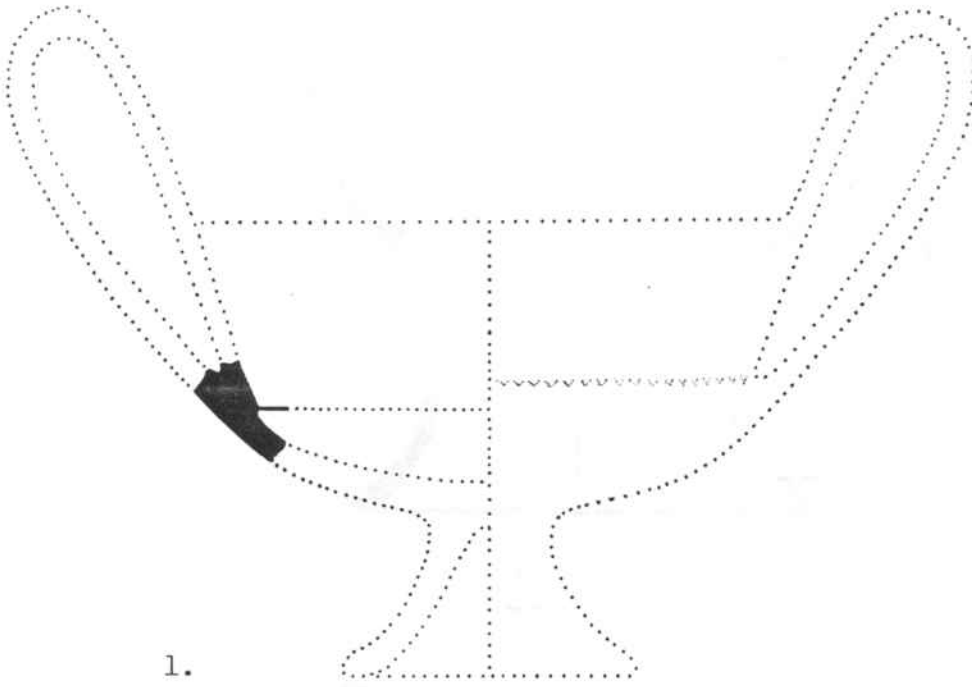

2

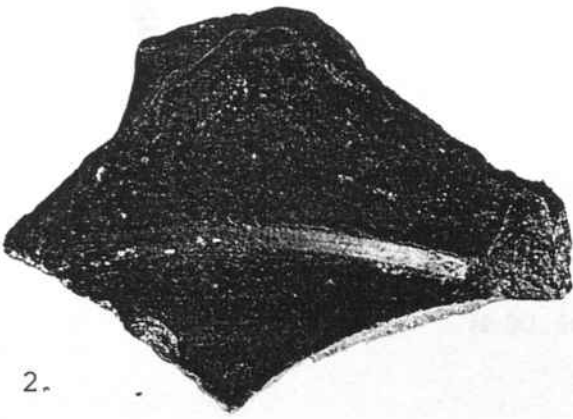
- 1- Bétera (València)
- 2- Coves de Vinromà (Castelló de la Plana)
- 3- La Gasulla (Castelló de la Plana)

Làmina I:

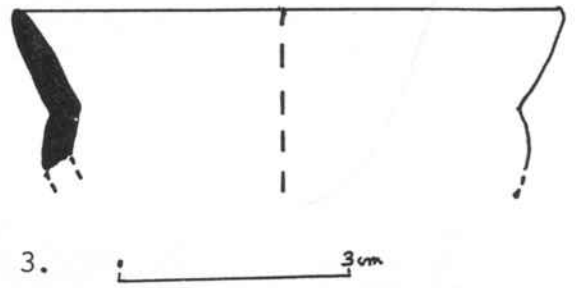
1- Espases de Bétera (Fotografia M.A.N.).
2- Localització dels jaciments citats en el text.

1.

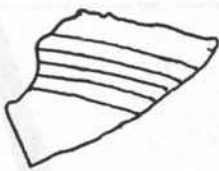

2.

3.

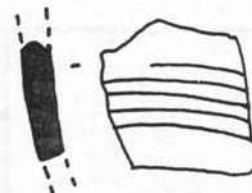
3 cm

4a.

4b.

4c.

0 5 CM

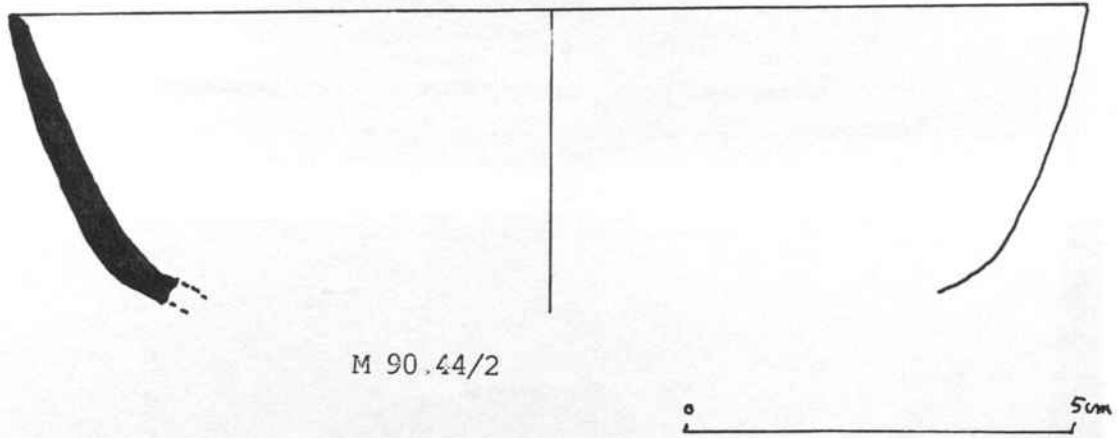
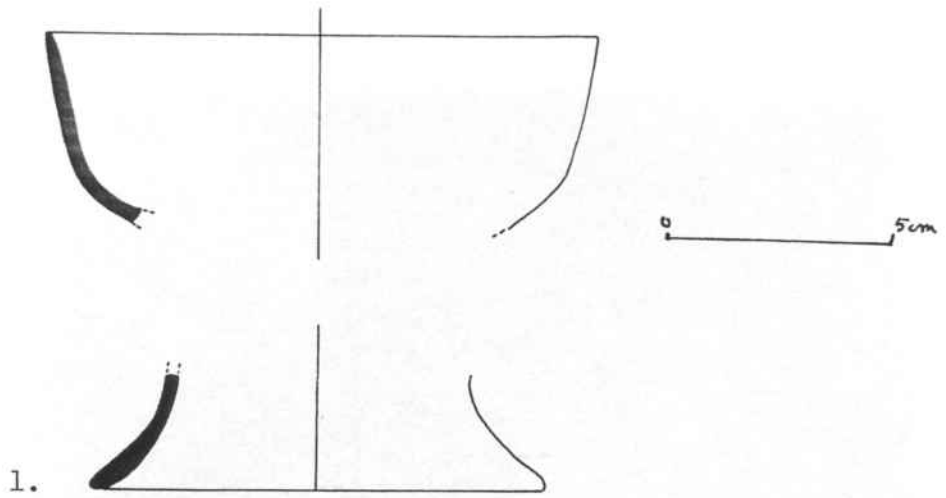
Làmina II: La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

1- Reconstrucció hipotètica del càntar de bucchero nero trobat al 1960. SANMARTÍ: 1973, p: 222, fig. 1.

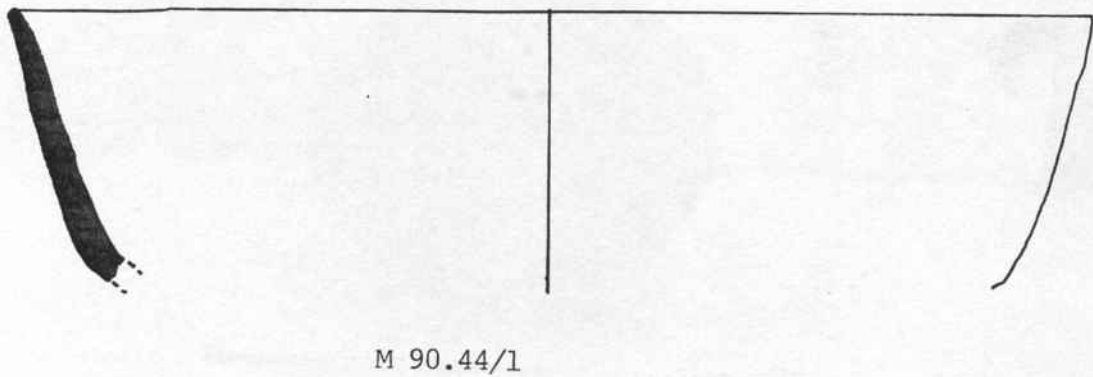
2- Fragment de càntar de bucchero nero trobat al 1960. SANMARTÍ: 1973, p:223, fig. 2.

3- Fragment d'una vora de bucchero nero. 3/1987, H.47, E.II, N.4.

4- Fragments informes de bucchero nero. 3/1987, H.47, E.II, N.4.

2.

Làmina III: La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)

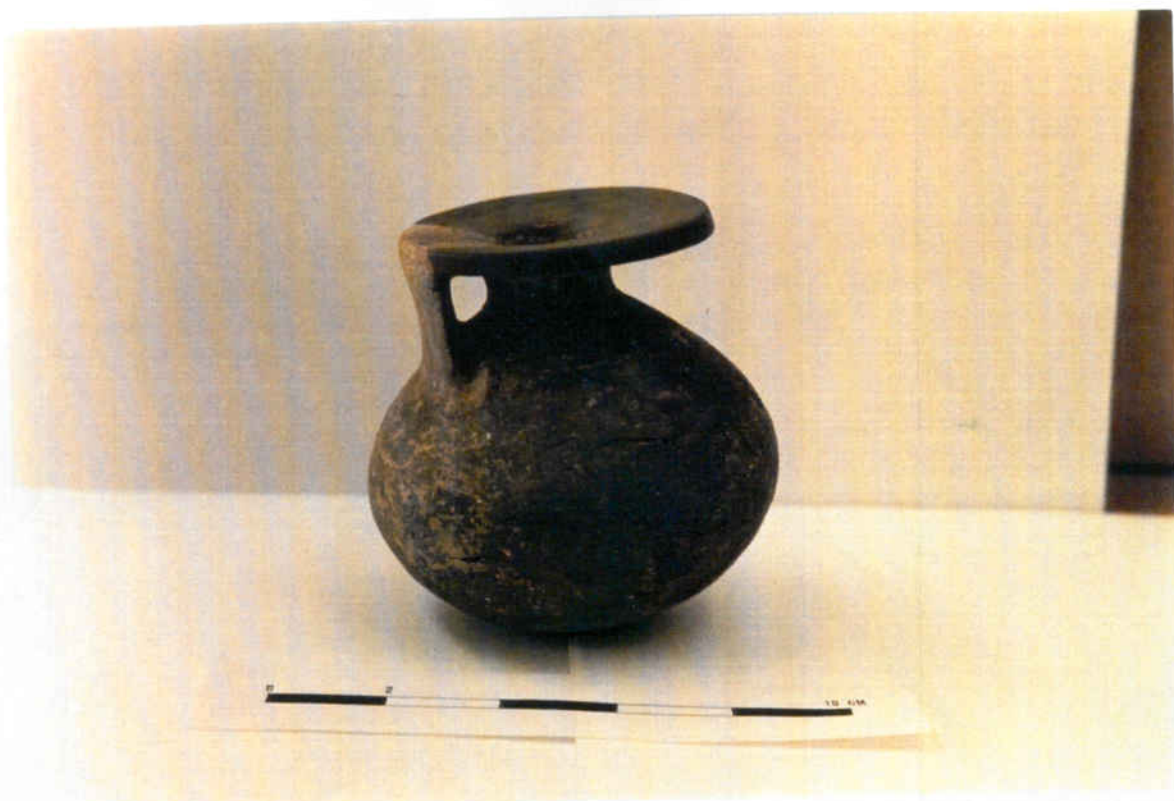
1- Fragments d'una copa de bucchero nero. 3/1987, Zona accés plaça.
GRACIA: 1991, p: 186, fig. 2, nº4.

2- Fragments d'una copa de bucchero nero. 6/1990, Zona Central 1.

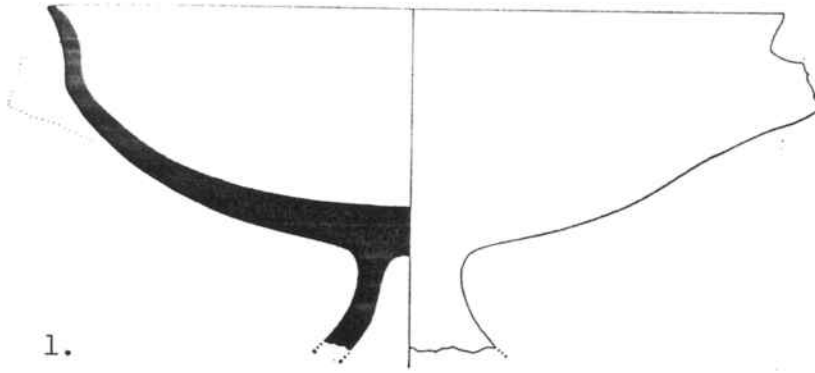
1.

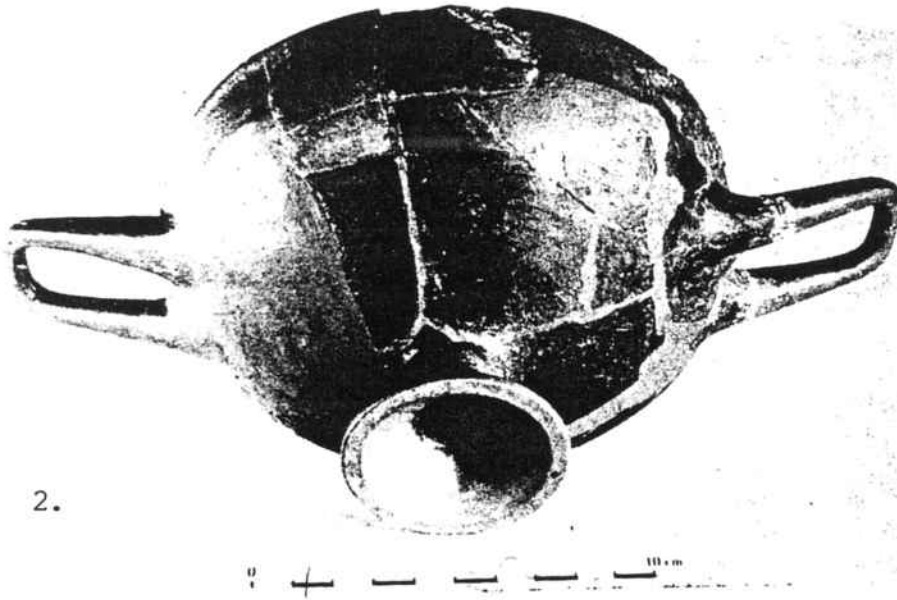
2.

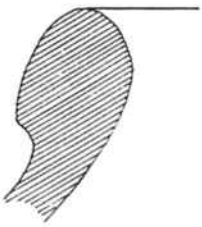
Làmina IV: Mas de Mussols (La Palma, Tortosa).
1- Aríbal etrusco-corinti.
2- Aríbal de fabricació indígena.

1.

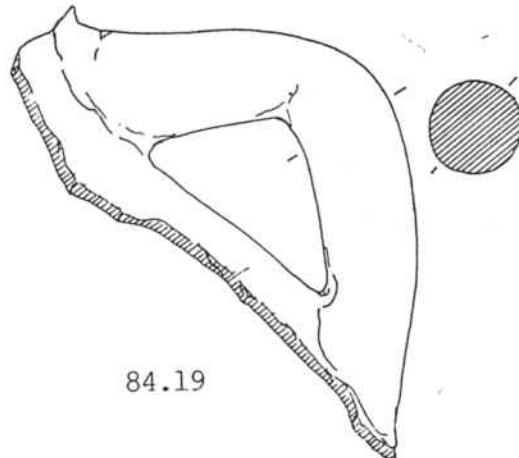
2.

83.1

84.14

84.19

3.

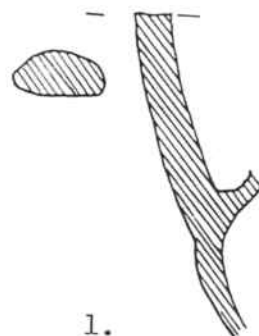
Làmina V: 1- Perfil de la copa de bucchero nero de La Gessera. SANMARTÍ: 1973, p: 225, fig. 4.

2- Copa de La Gessera després de la restauració. SANMARTÍ: 1975, làm. I.

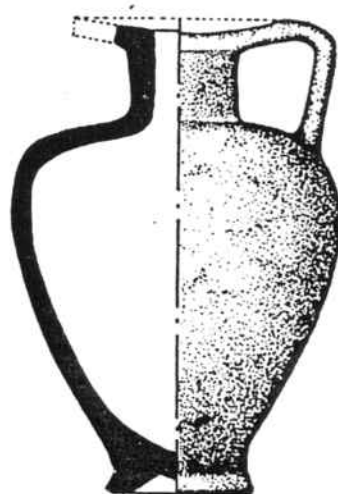
3- Fragments àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1118, fig.2, n°7, p: 1120, fig.3, n° 1,2.

2.

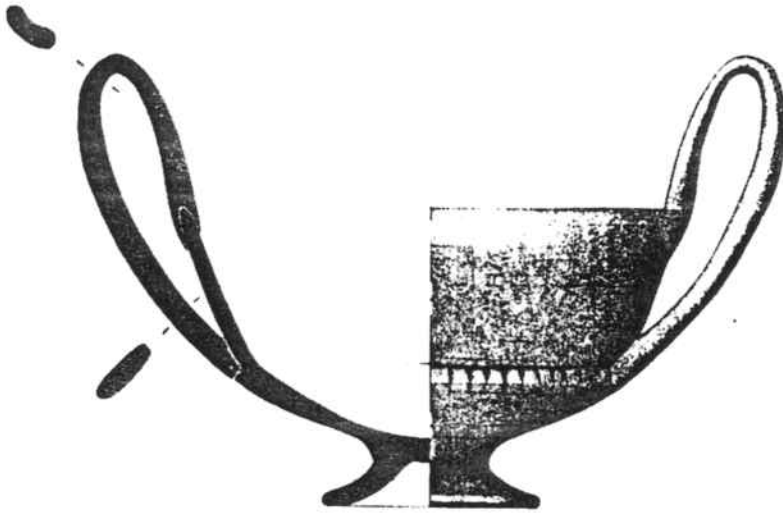

1.

3.

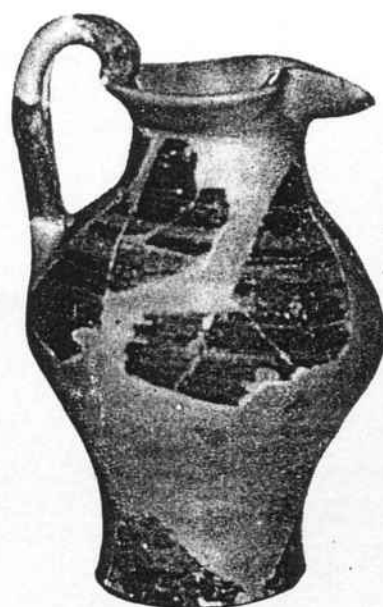
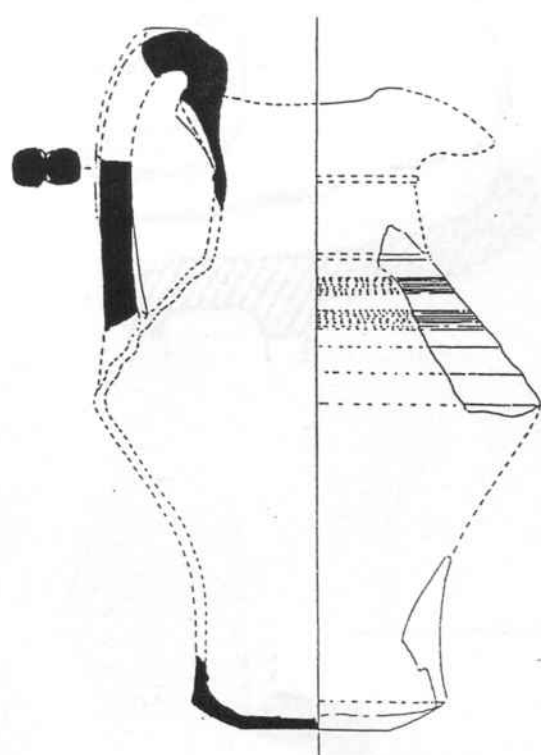
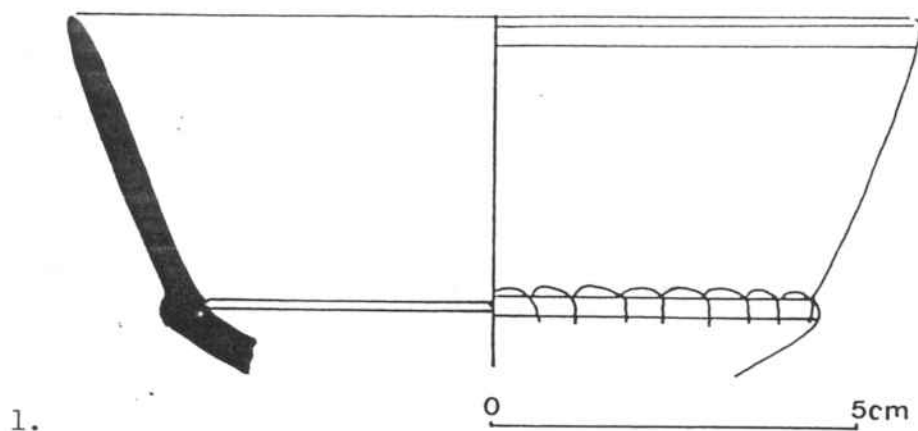
- Làmina VI: 1- Fragment de bucchero nero. Els Tossalets (Alcalà de Xivert). OLIVER: 1986, p: 224, fig.2,6.
 2- Aríbal etrusco-corinti. Puig des Molins (Eivissa). COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 44, fig. 4.
 3- Aríbal etrusco-corinti. Puig des Molins (Eivissa). GÓMEZ BELLARD: 1991, p: 306, fig 1.

0 5 CM.

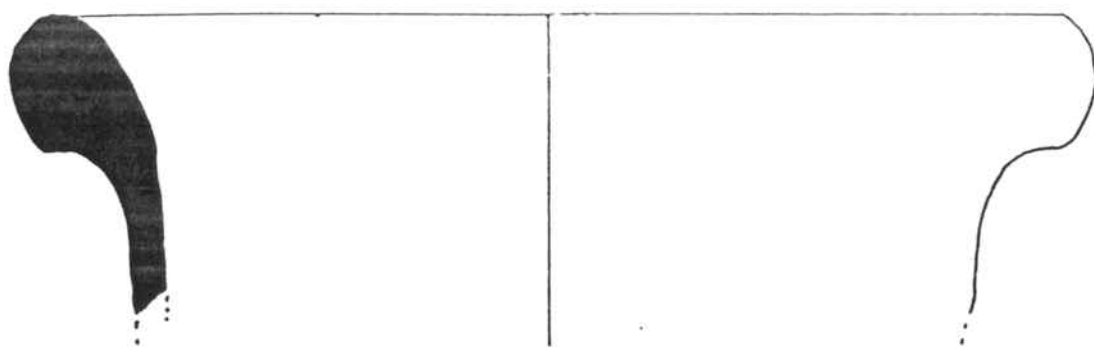

Làmina VII: Càntar de bucchero nero. Puig des Molins (Eivissa). COSTA RIBAS; GÓMEZ BELLARD: 1987, p: 47, fig.5.

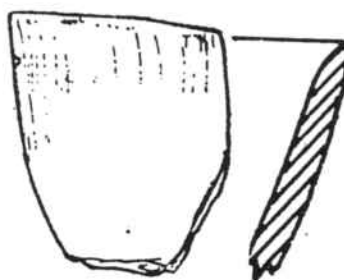
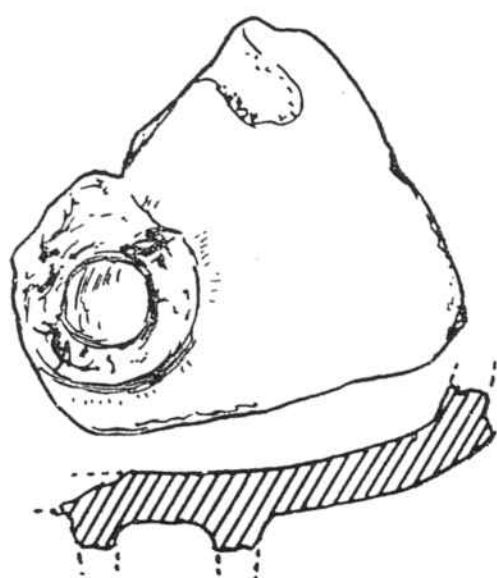

Làmina VIII: 1- Fragment de càntar. La Fonollera (Toroella de Montgrí). MARTÍN: 1985, p: 87, fig.7.

2- *Oenochoe* de fabricació indígena. Ullastret/Illa d'en Reixac. DONATI: 1991, p: 583, fig. 1, p: 585, fig. 2.

1.

2.

3.

Làmina IX: Palaiàpolis, Empúries:

1- Vora àmfora etrusca. Hab. I=3, E. VIII.

2- Fragments de càntar de bucchero nero. E. IX, àrea 1. ALMAGRO: 1964.
p: 74, fig.29.

3- Fragment càntar bucchero nero. Hab. 1, E.IX.

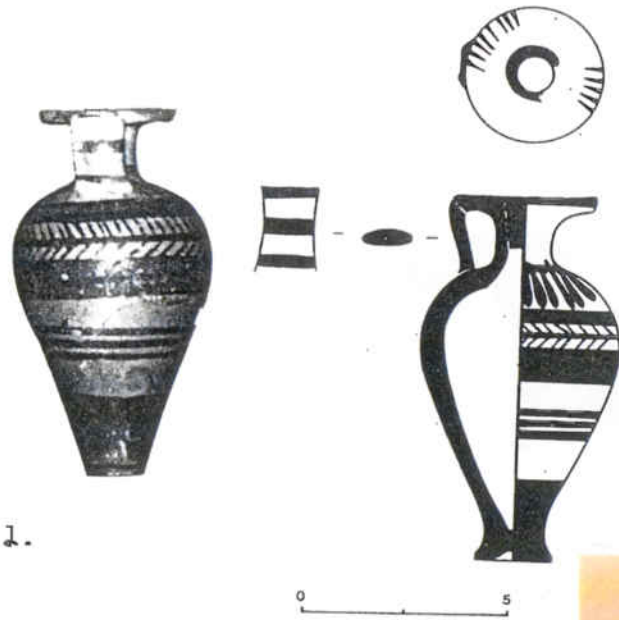
Làmina X: Necròpoli El Portitxol. Empúries

1- Aríbal globular. TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol.II, làm. XI.1.

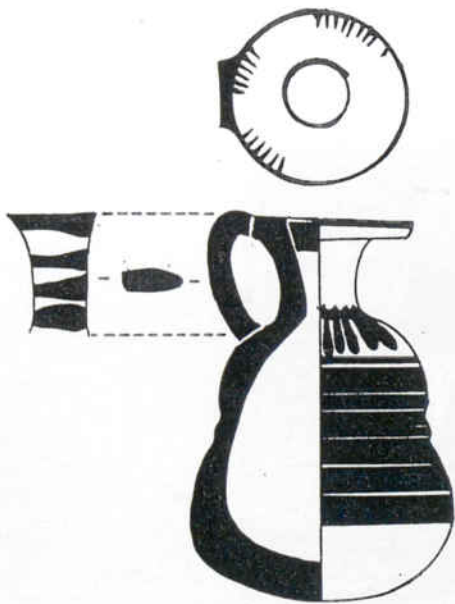
2- Aríbal globular. ASENSI: 1991, p: 237, làm. IA.

3- Alabastre. ASENSI: 1991, p: 238, làm IIB.

4- Aríbal piriforme. TRIAS DE ARRIBAS: 1967-68, vol. II, làm XI, 2.

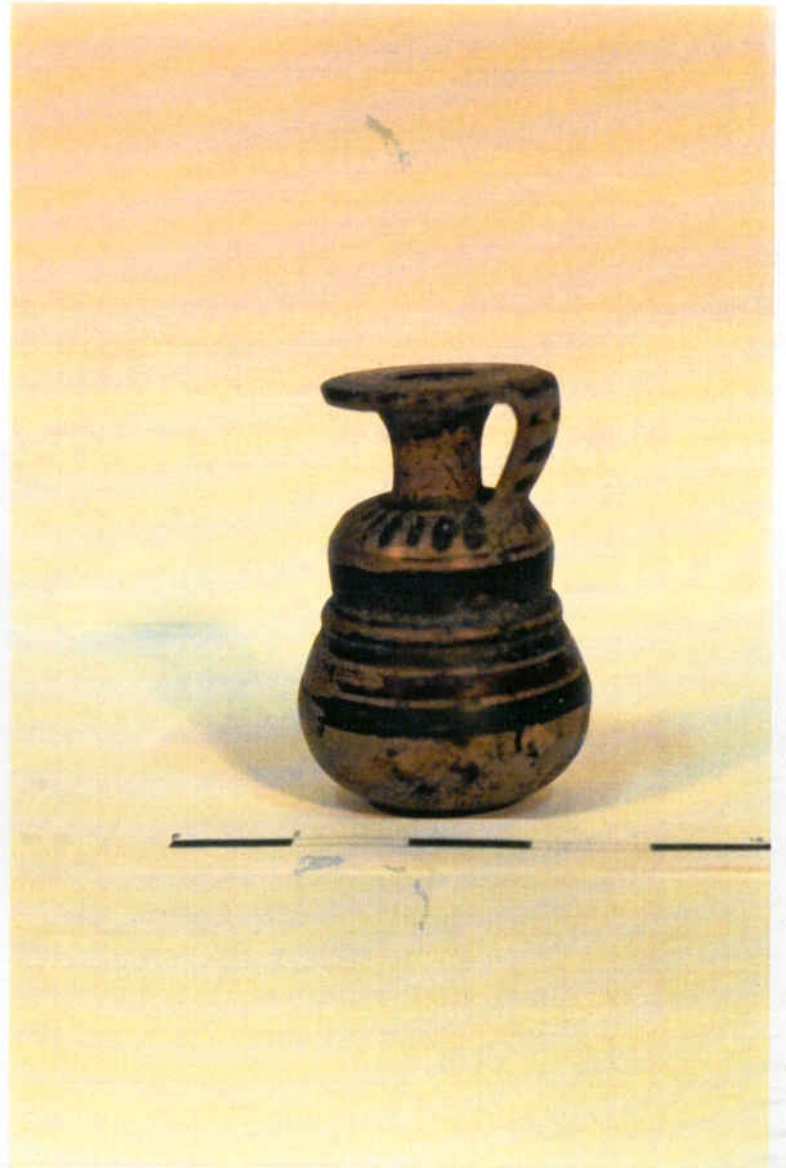

1.

2.

3.

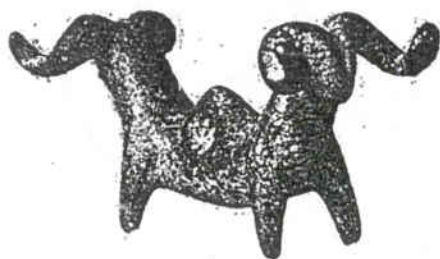

Làmina XI: Necròpoli El Portitxol, Empúries.

1- Aríbal piriforme i boca discoidal. ASENSI, 1991, p: 237, làm.I

2- Aríbal mixte. Necròpoli El Portitxol. ASENSI: 1991, p: 238, làm. II

3- Aríbal mixte. Necròpoli El Portitxol, Empúries.

1.

2.

Làmina XII: 1- Doble pròtom de xai de bronze de procedència desconeguda. (ALMAGRO: 1949, Làm. II, fig.3).
2- Copa en forma de toro procedent de la necròpoli de Hallstatt. (Fotografia: Prähistorisches Museum).

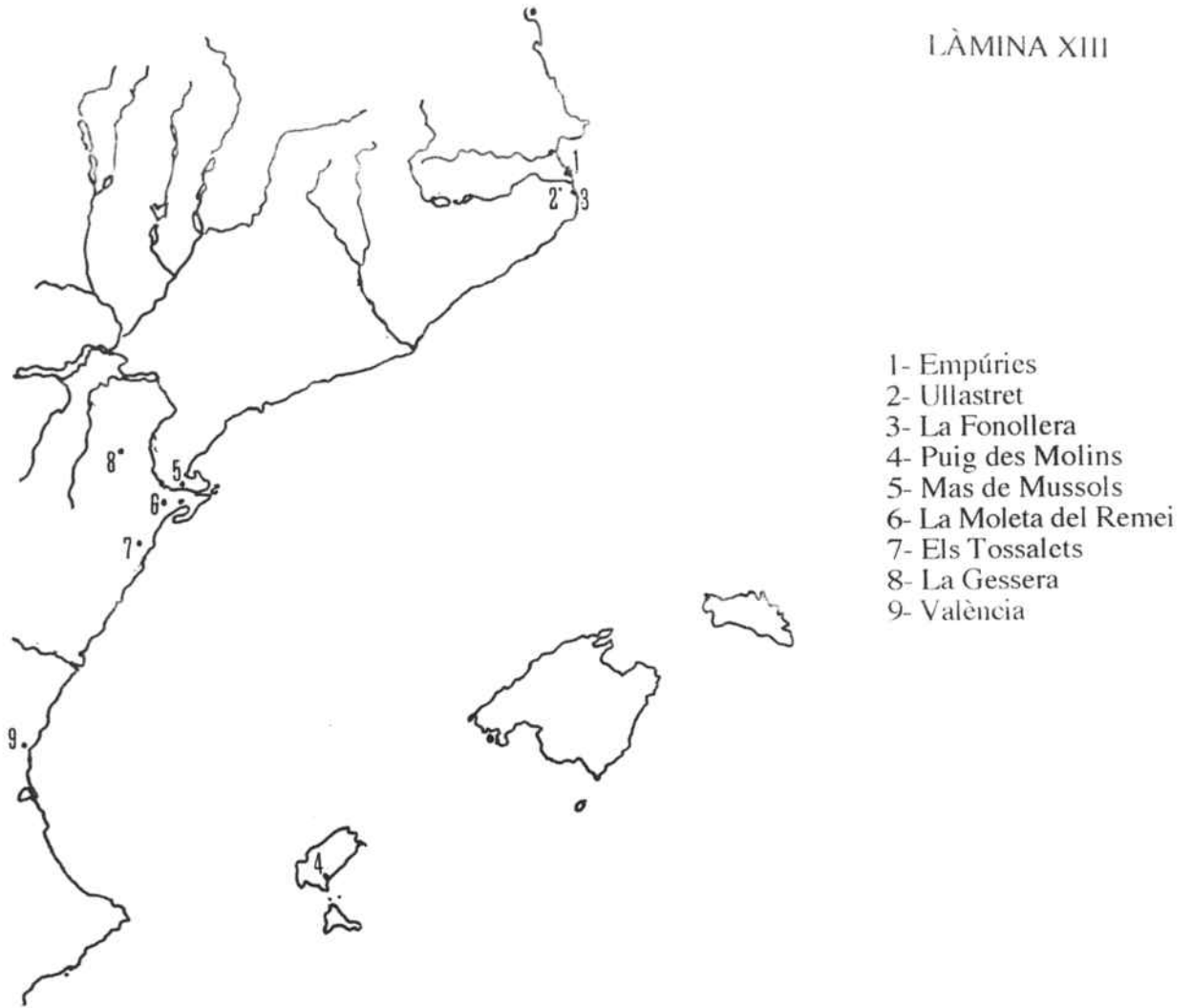
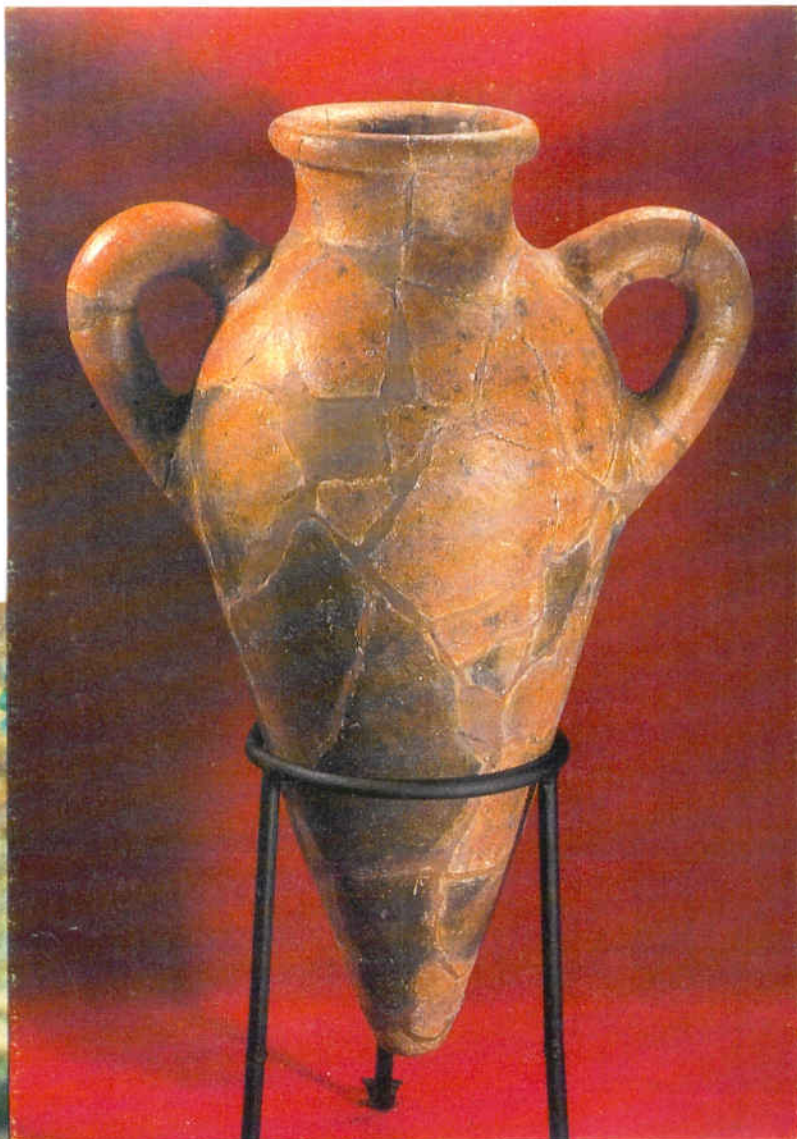

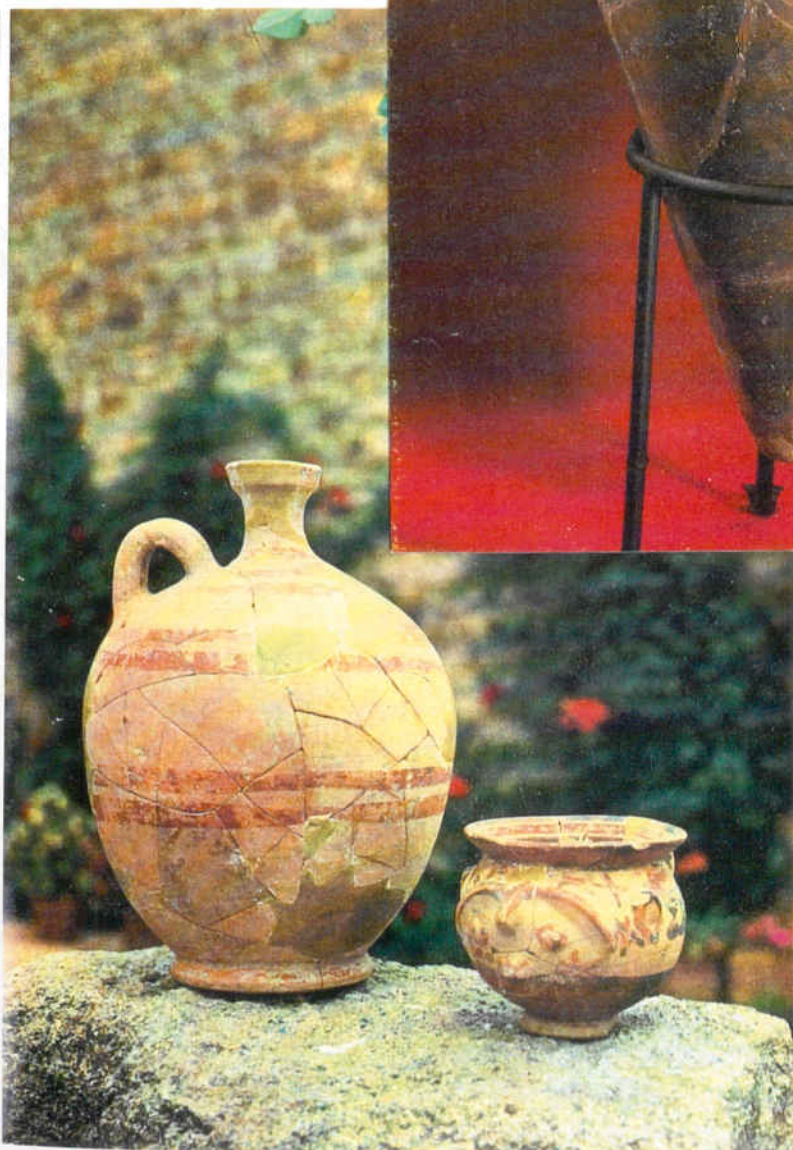
Fig. 1- Localització de les primeres importacions etrusques a Catalunya i al País Valencià.

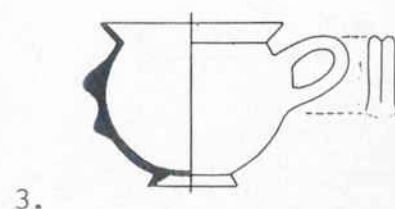
Fig. 2- Localització dels principals jaciments citats en el text.

2.

1.

3.

4.

Làmina XIV: Ullastret/Puig de Sant Andreu (Baix Empordà): Troballa tancada
 1- Copa antropopròsopa i *olpes* joni de ratlles. (Fotografia Museu Ullastret).
 2- Àmfora etrusca (Fotografia Museu Ullastret)

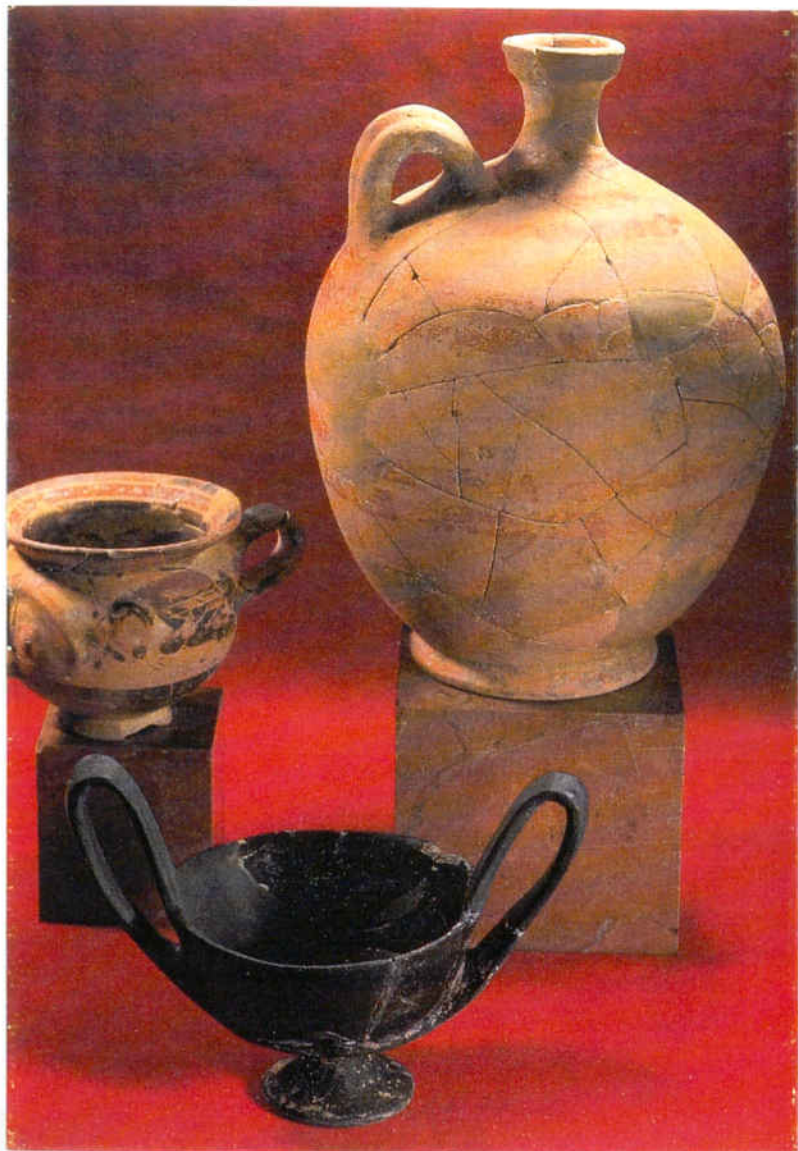
fig. 2.1.

3- Dibuix copa antropopròsopa. ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23

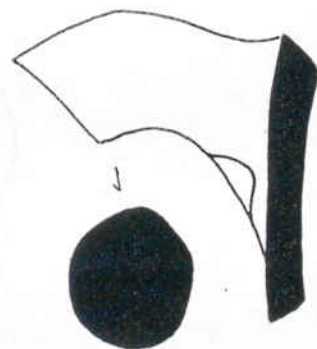
fig. 2.2.

4- Dibuix càntar bucchero nero. ARRIBAS; TRIAS DE ARRIBAS: 1961, p: 23

LÀMINA XV

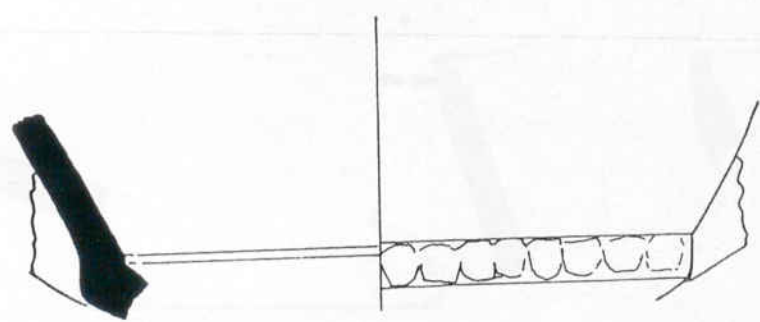

3.

4.

0 5cm

2.

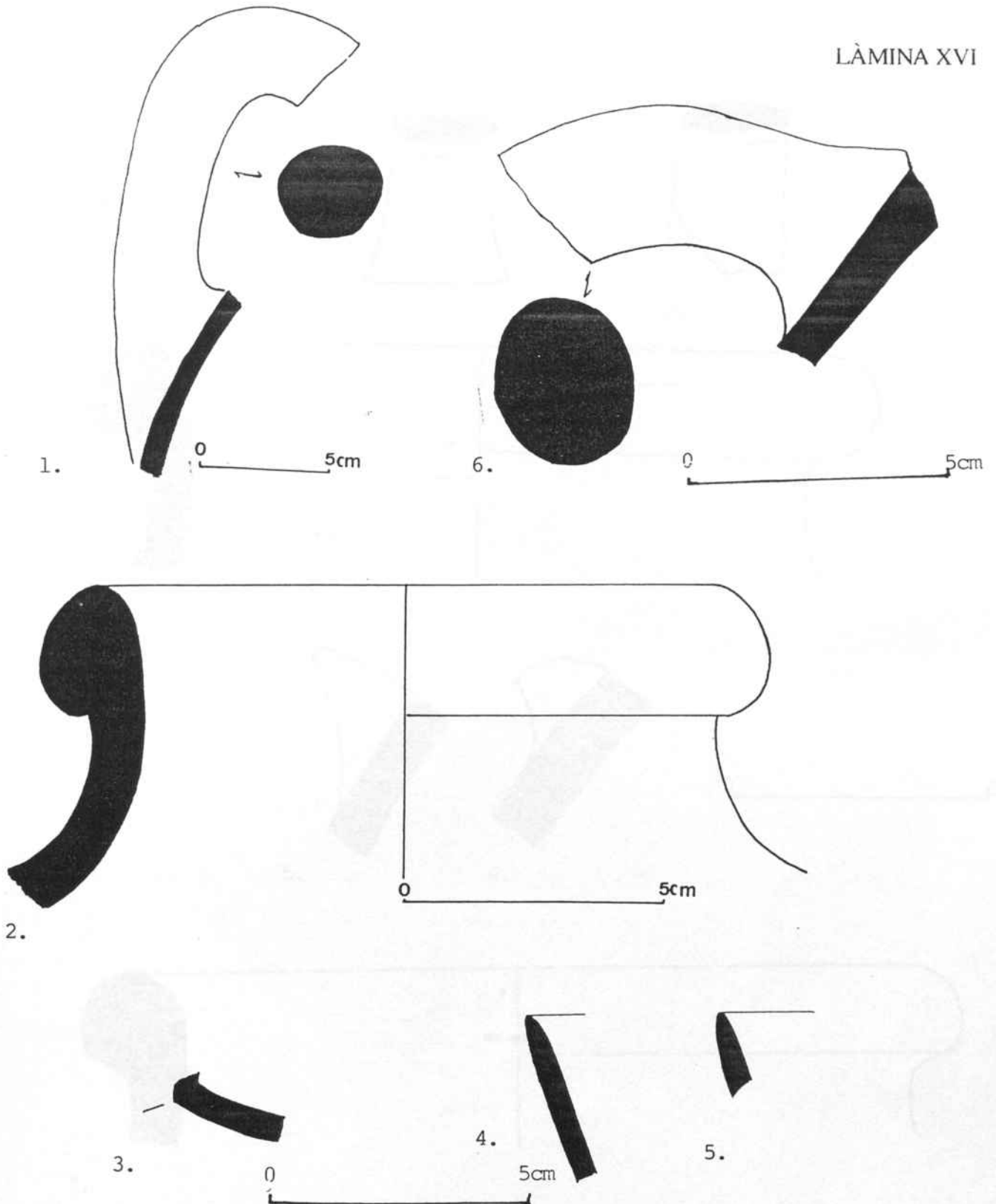
Làmina XV: Ullastret/Puig de Sant Andreu:

Trobada tancada: 1- Copa andropopròsopa, càntar de bucchero nero, *olpes joni* (Fotografia Museu d'Ullastret).

Angle sud-oest: 2- Fragment càntar de bucchero nero. MARTÍN: 1985, p: 83, fig. 5.1.

3- Fragment ansa bucchero nero. MARTÍN: 1985, p: 83, fig. 5.2

4- Fragment paret i ansa àmfora. MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.5.

Làmina XVI: Ullastret/Puig de Sant Andreu. Angle sud-oest:

1- Fragment paret i ansa àmfora etrusca. MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.4.

2- Fragment vora àmfora etrusca. MARTÍN: 1985, p: 85, fig. 5.5.

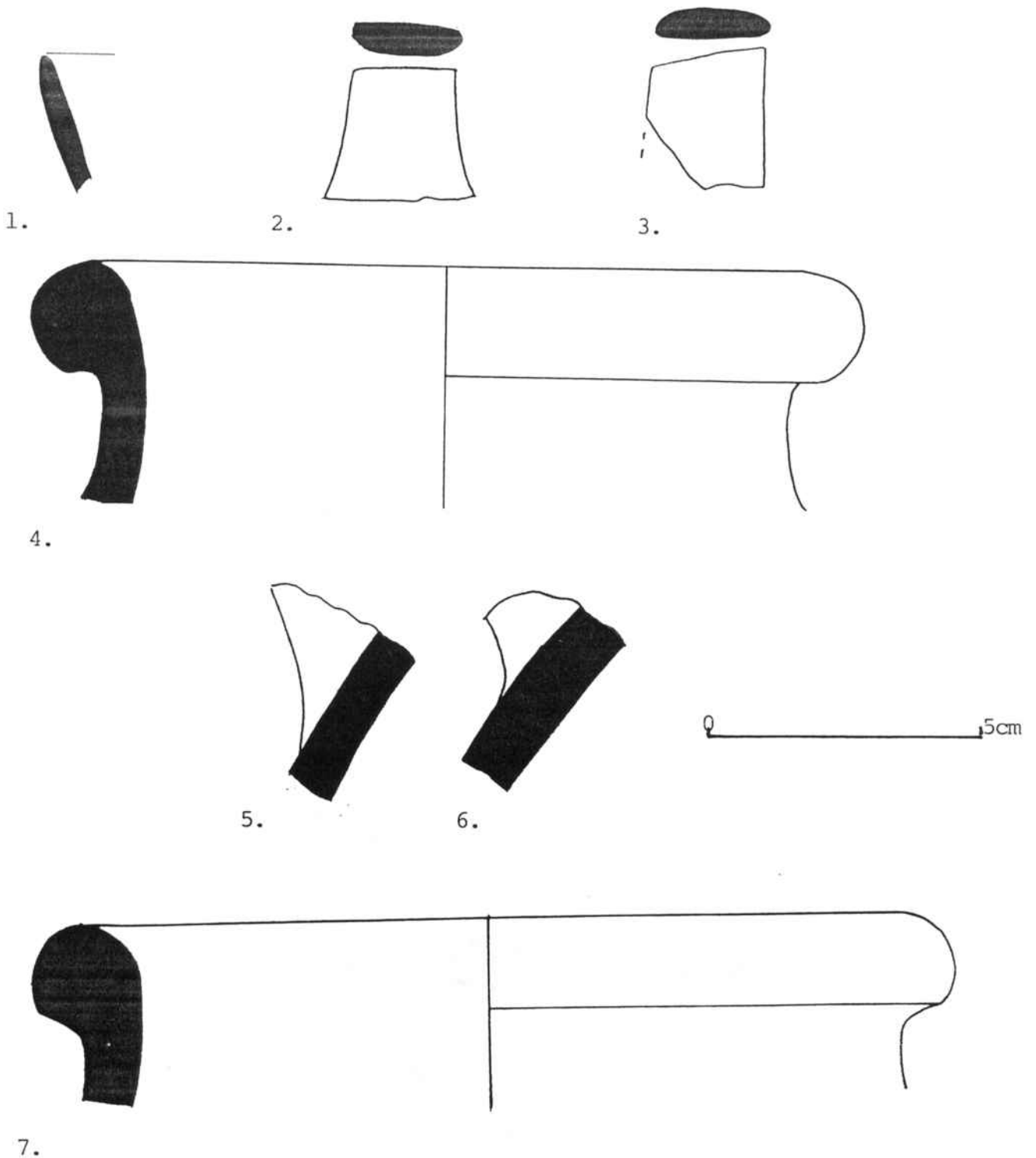
Ullastret/Illa d'en Reixac. Cala A1:

3- Fragment carena càntar (I 7039). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.1.

4- Fragment vora càntar (I 2451). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.1.

5- Fragment vora càntar (I 2575). MARTÍN: 1985, p:80, fig. 2.3.

6- Fragment ansa àmfora etrusca (I 7405). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.5.

Làmina XVII: Ullastret/Illa d'en Reixac.

Cala AI:

- 1- Fragment ansa càntar (I 7519). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.4.
- 2- Fragment ansa càntar (I 231). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.6.
- 3- Fragment vora àmfora etrusca (I 1512). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 2.7.
- 4- Fragment vora àmfora etrusca (I 233). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.1.
- 5- Fragment ansa àmfora etrusca (I 3822). MARTÍN: 1985, p: 80, fig. 3.6.
- 6- Fragment ansa àmfora etrusca (I 5862). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.7.

Departament 4: 7- Fragment vora àmfora etrusca (I 105970). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.4.

1.

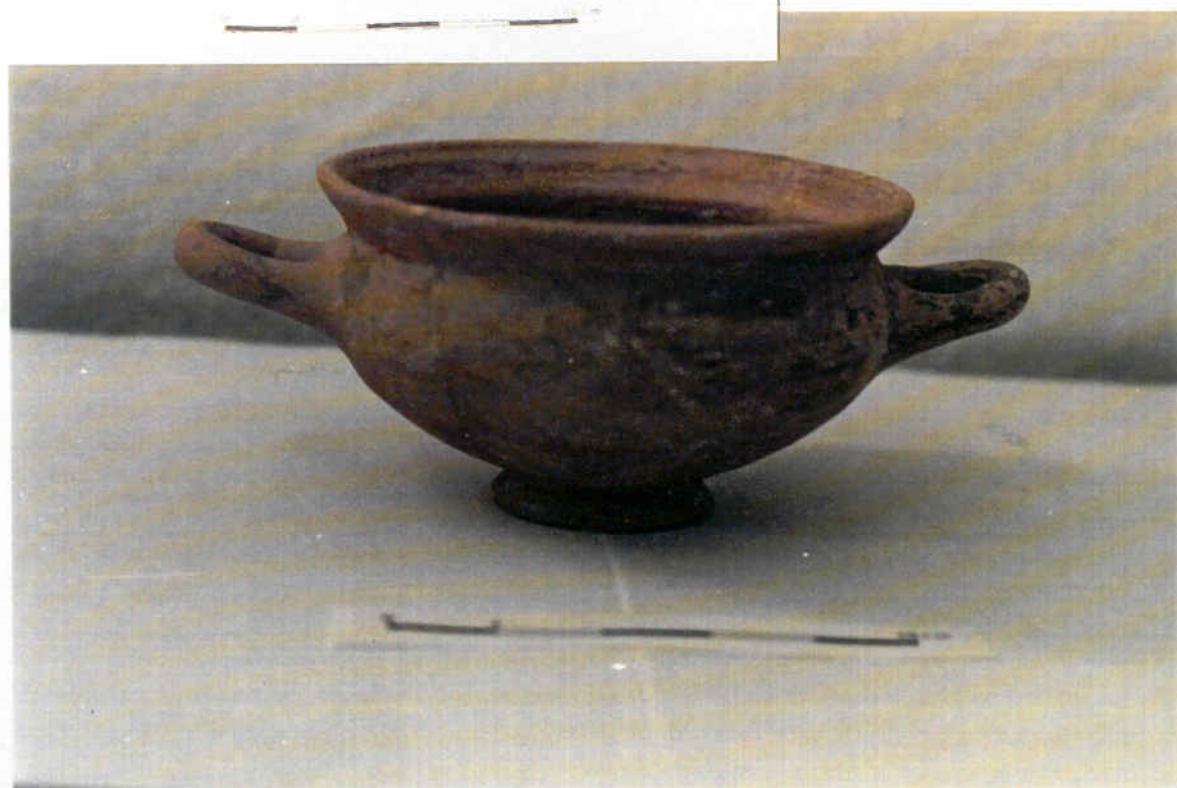

2.

Làmina XVIII: Empúries (Alt Empordà): Necròpolis Muralla Nord-Est. Incineració n° 4:
1- Càntar de bucchero nero. (inventari 2163).
2- Detall de la carena del càntar.

1.

2.

Làmina XIX: Empúries. Necròpolis de la Muralla Nord-Est.
1- Incineració n° 7: *Oenochoe* de bucchero nero i boca trilobada (inventari 2162).
2- Incineració n° 9: *Kylix* etrusco-corinti.

1.

2.

Làmina XX: Empúries. Necròpolis de la Muralla Nord-Est. Incineració n° 13.
1- Càntar de bucchero nero de peu alt (inventari 2153)
2- Càntar de bucchero nero de peu baix (inventari 2154).

1.

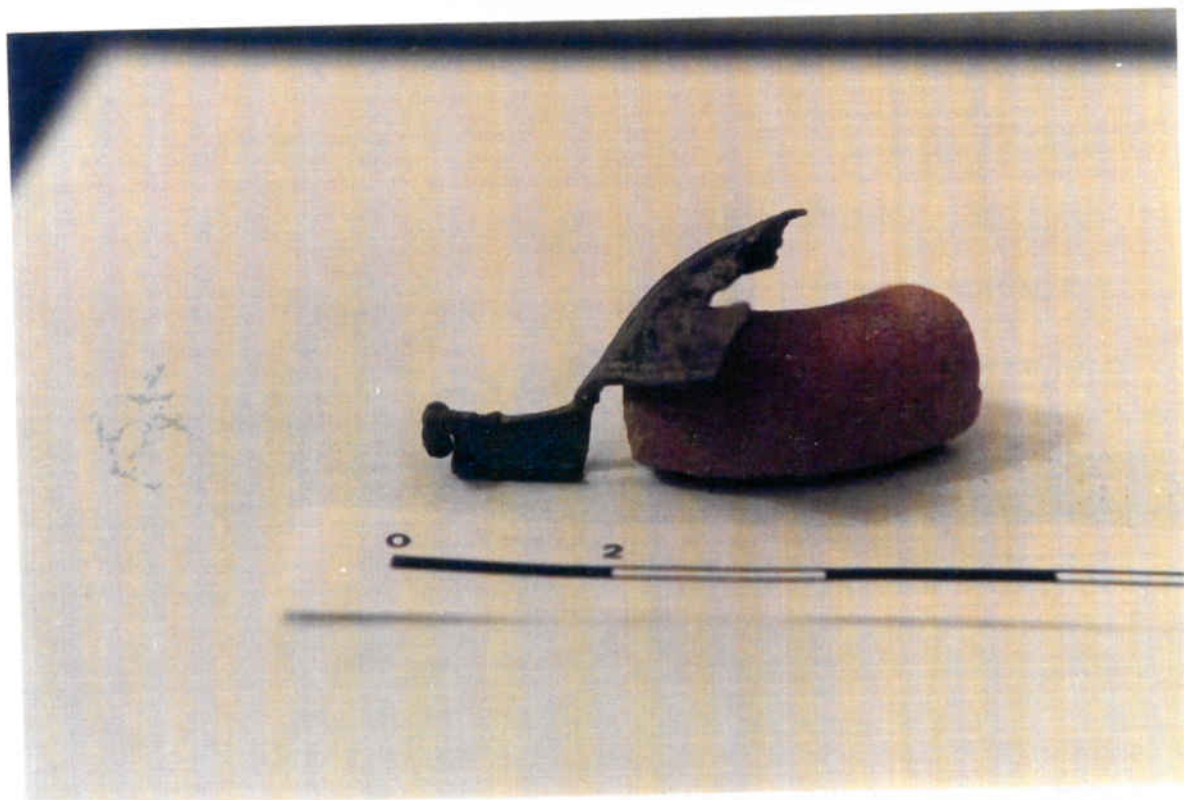

2.

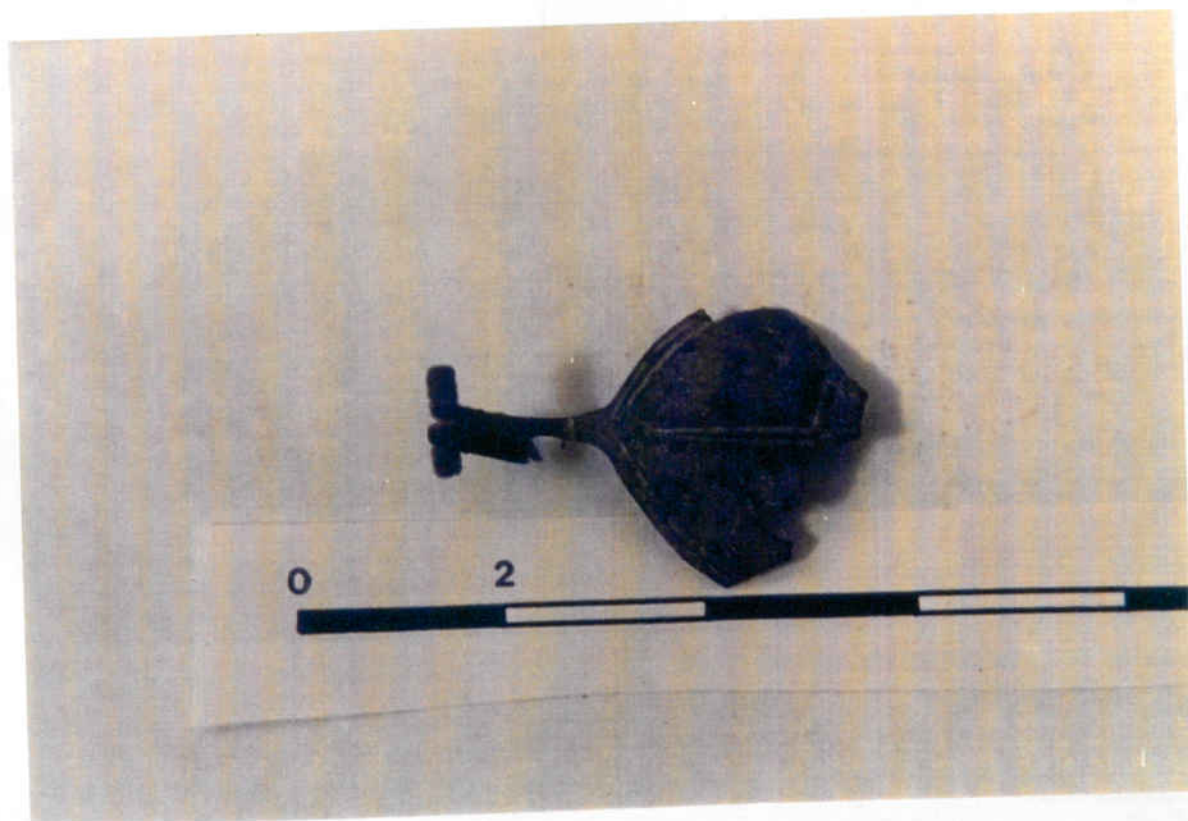
Làmina XXI: Empúries (Alt Empordà).

1- Fragment d'un vas gran de figures negres procedent d'Empúries.

2- Necròpolis de la Muralla Nord-Est. Incineració n° 15. Fragment *oenochoe* de bucchero nero (inventari 2188).

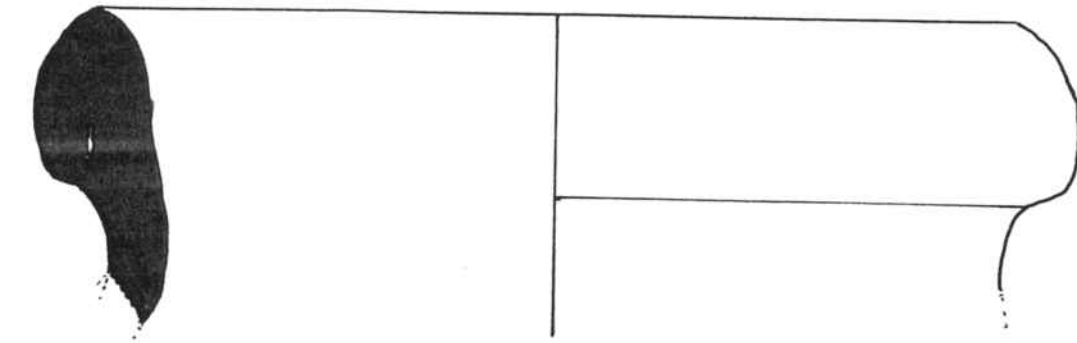
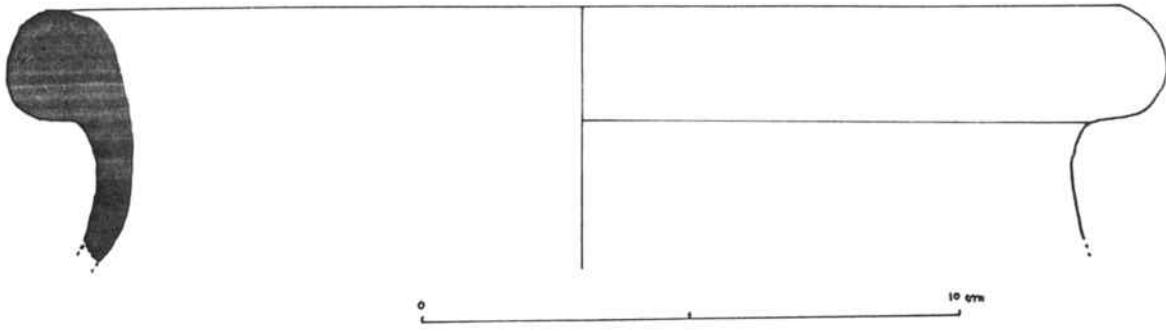

1.

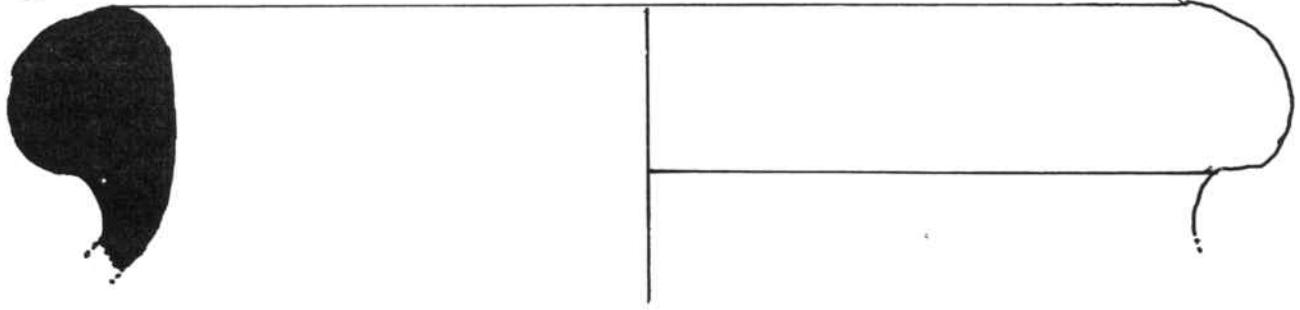

2.

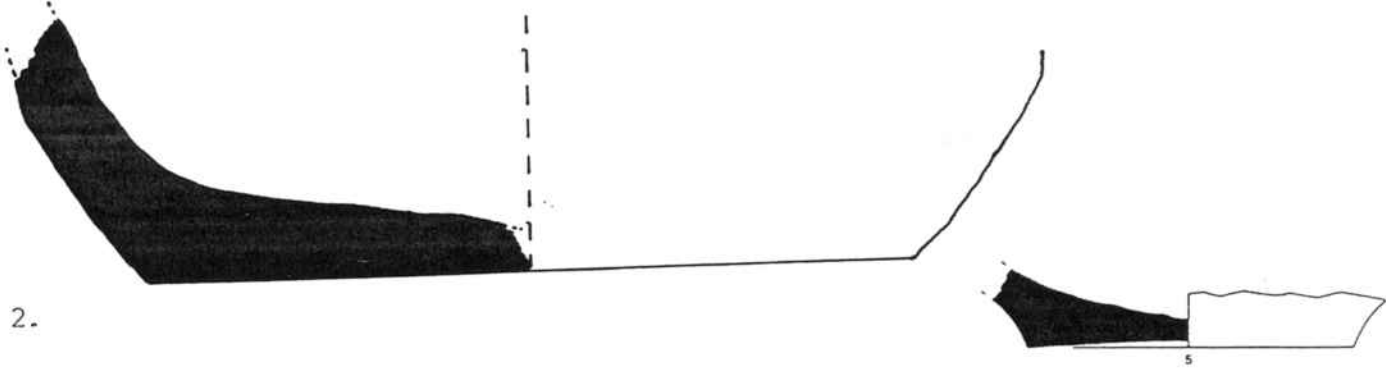
Làmina XXII: Empúries. Necròpolis Muralla nord-Est. Incineració nº 16.
1- Fíbula de bronze.
2- Detall de la decoració.

1.

2.

3.

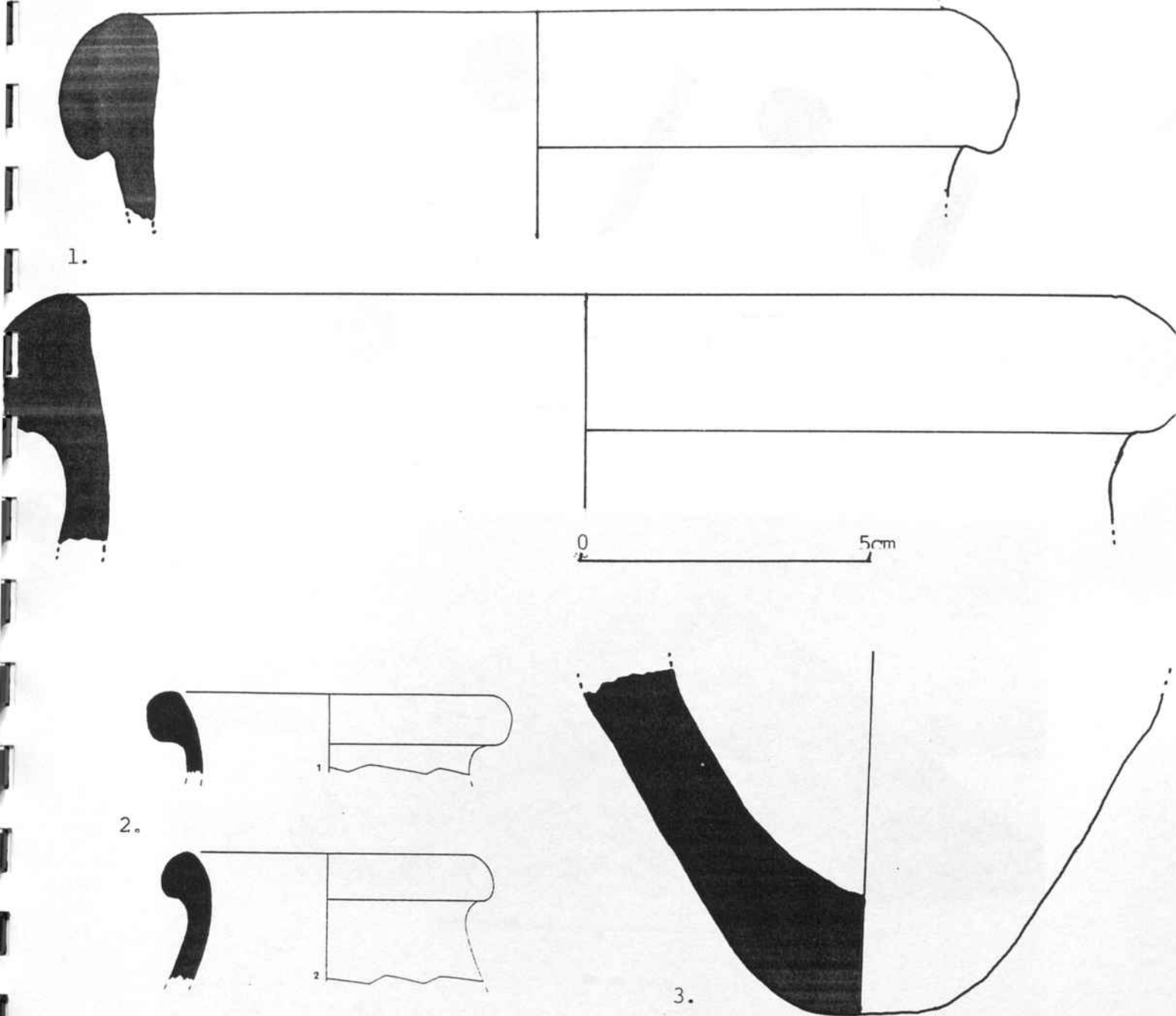
0 5 cm.

Làmina XXIII: Empúries. Neàpolis. Estrat VIII.

1- Tres vores d'àmfora etrusca.

2- Base àmfora etrusca.

3- Base àmfora etrusca. SANMARTÍ et alli: 1991, p: 94, fig.5.

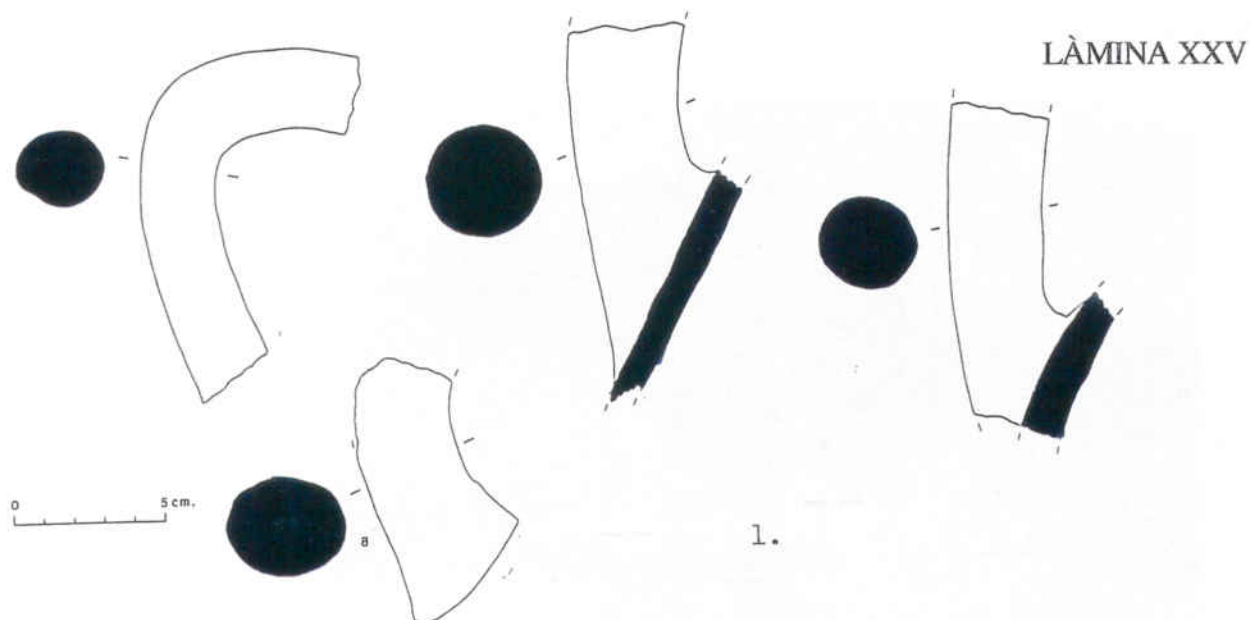

Làmina XXIV: Empúries. Neàpolis. Estrat VII

1- Dos fragments de vora d'àmfora etrusca.

2- Dos fragments de vora d'àmfora etrusca. SANMARTÍ et alii: 1991, p: 94, fig. 5.1, 5.2.

3- Base de fons apuntat d'àmfora etrusca.

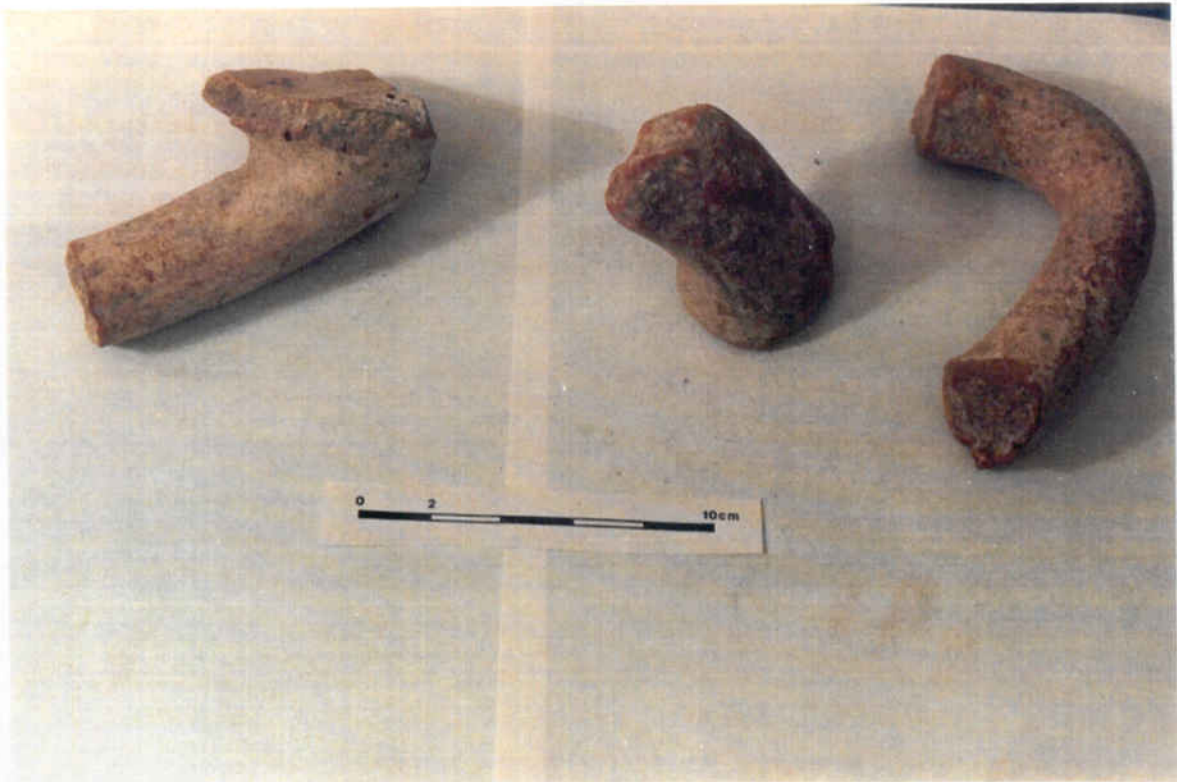
Làmina XXV: Empúries. Neàpolis. Estrat VII:

1- Quatre fragments d'ansa d'àmfora etrusca. SANMARTÍ et Alii: 1991, p: 94, figs. 5.6, 5.7, 5.8, 5.9.

2- Fragments àmfora etrusca: una base de fons apuntat i un fragment d'ansa.

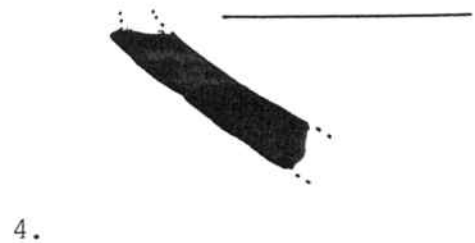
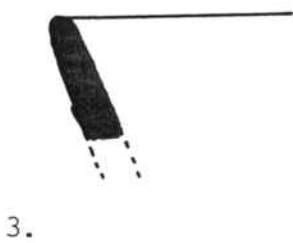
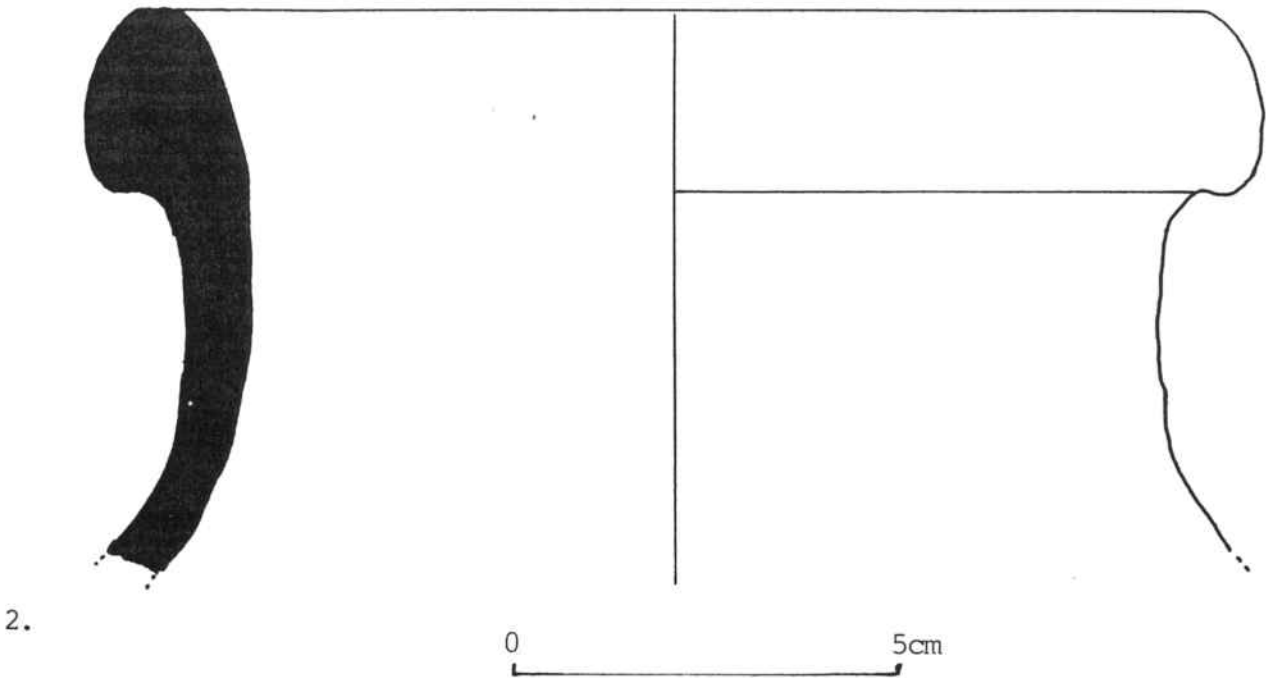
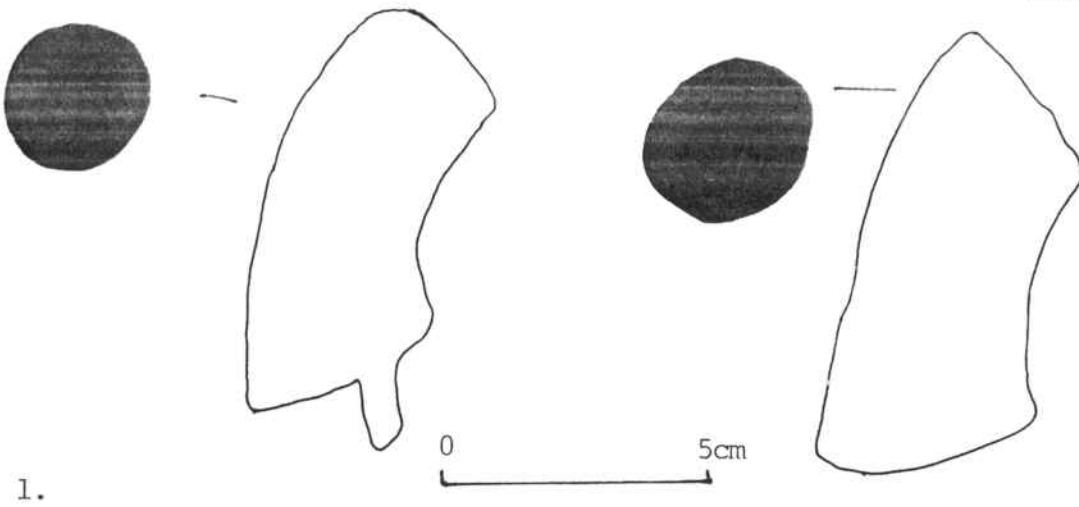
1.

2.

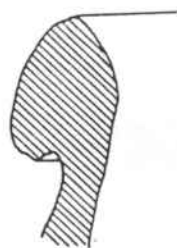
Làmina XXVI: Empúries. Neàpolis. Estrat VII:

- 1- Fragments d'àmfora etrusca: tres fragments de vora i un sortint d'àmfora.
- 2- Tres anses d'àmfora etrusca.

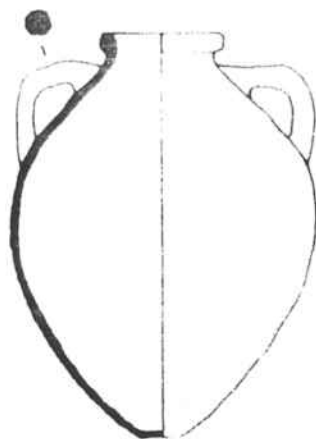

Làmina XXVII: Mas Castellar de Pontós (Empordà). Recollida superficial:

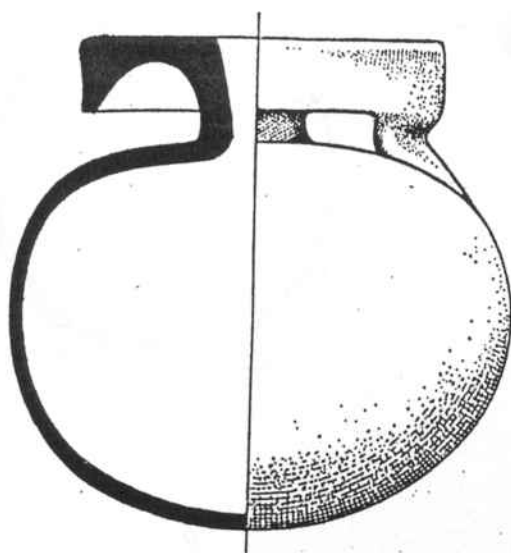
- 1- Dues anses d'àmfora etrusca (inventari MC R 1944 i MC R 111).
- 2- Vora àmfora etrusca (inventari MC R 1407).
- 3- Fragment vora càntar bucchero nero (inventari MC R 2001).
- 4- Fragment carena càntar bucchero nero (inventari MC R 2000).

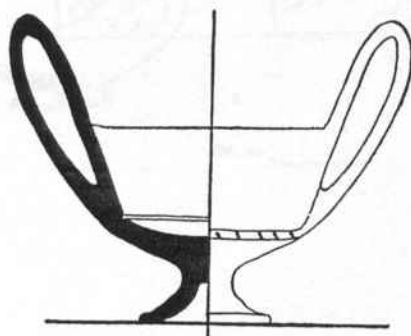
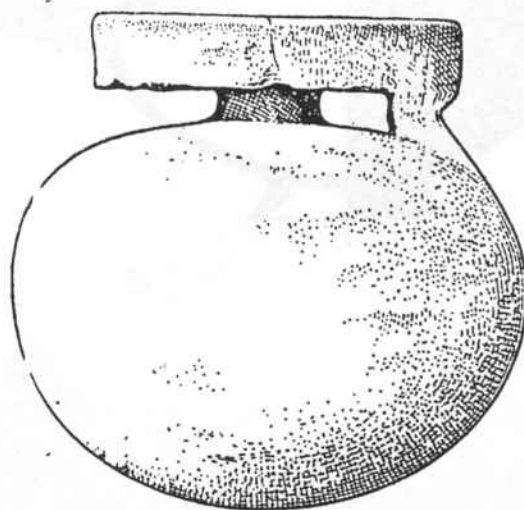
1.

2.

3.

4.

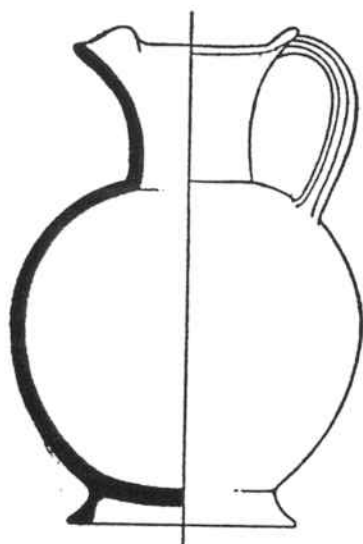
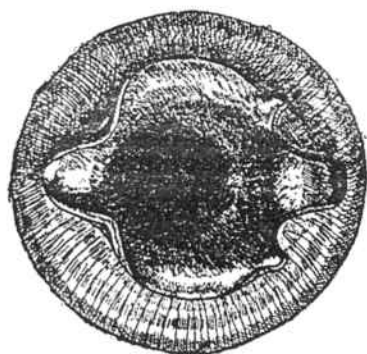
Làmina XXVIII:

1- Fragment vora d'àmfora etrusca dels Barrancs (Castelló) OLIVER: 1986, p: 224, fig. 2.3.

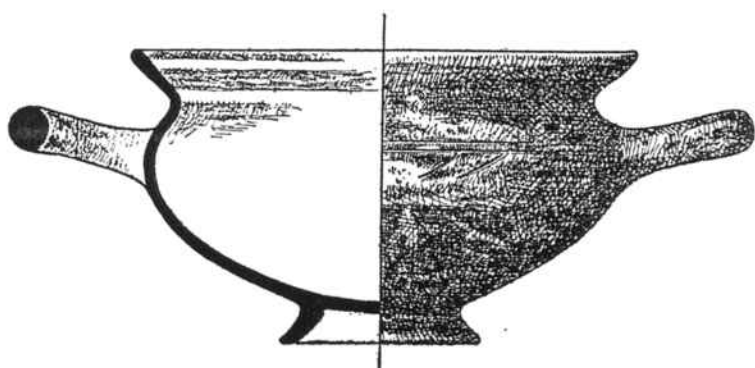
2- Àmfora etrusca de la costa alacantina. RIBERA: 1981, p: 115.

3- Aríbal etrusco-corinti de la necròpoli de Mas de Mussols (La Palma, Tortosa). MALUQUER: 1969, p: 247, fig. 3.

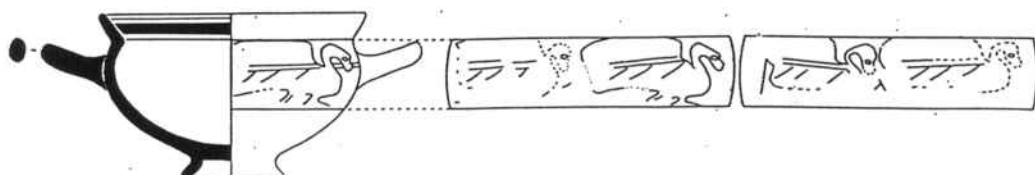
4- Càntar de bucchero nero. Necròpoli de la Muralla Nord-Est. Incineració nº 4. (Empúries). ALMAGRO: 1955, vol II, p: 383, fig. 11.

1.

2.

3.

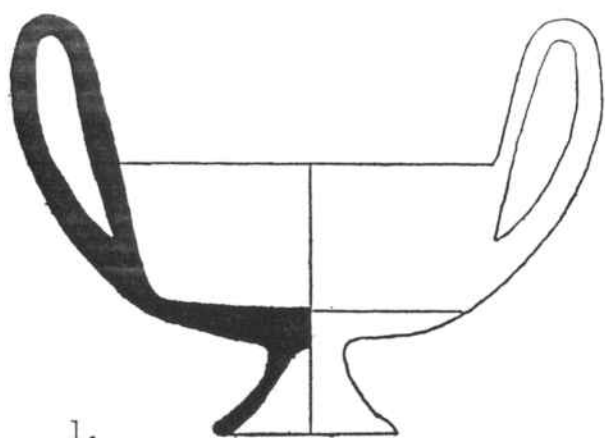

Làmina XXIX: Empúries. Necròpoli de la Muralla Nord-Est.

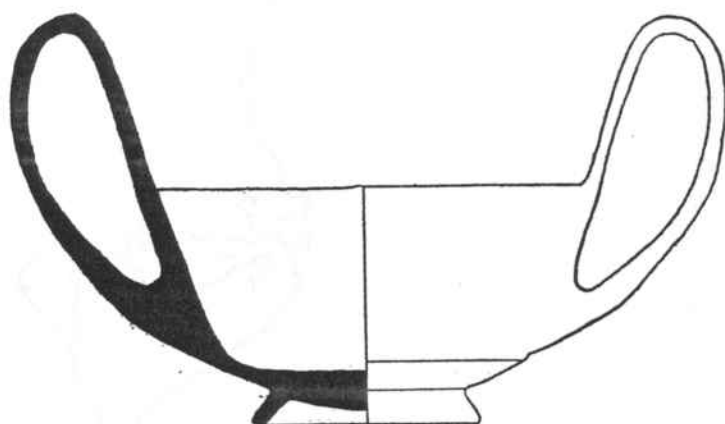
1- Incineració n° 7. *Oenochoe* de bucchero nero i boca trilobada (inventari 2162). ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 385, fig. 351 n° 2.

2- Incineració n° 9. *Kylix* etrusco-corinti. ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 387, fig. 355 n° 14.

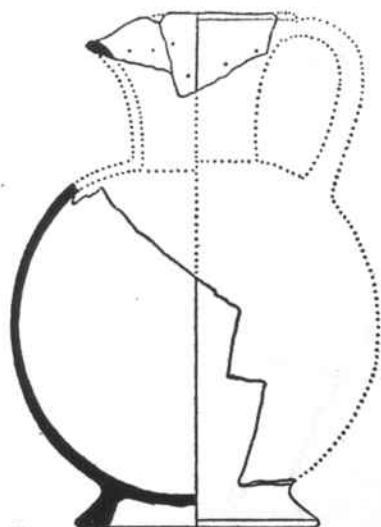
3- Incineració n° 9. *Kylix* etrusco-corinti. Dibuix del fris. ASENSI: 1991, p: 236, fig. 2.

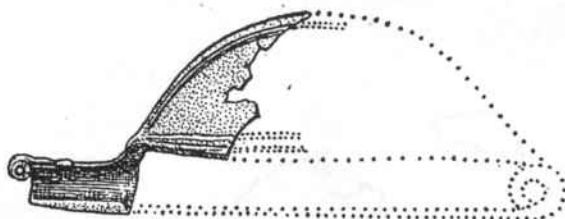
1.

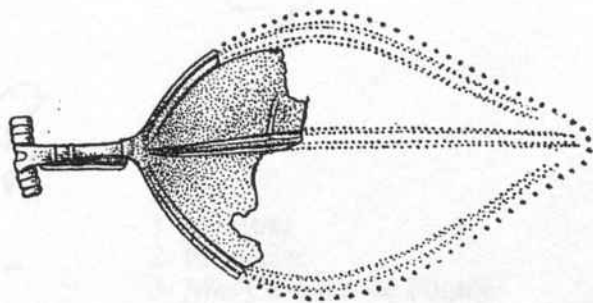
2.

3.

4.

Làmina XXX: Necròpoli de la Muralla Nord-Est.

1- Incineració nº 13. Càntar de peu alt de bucchero nero (inventari 2153).
ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 393, fig. 358 nº 6.

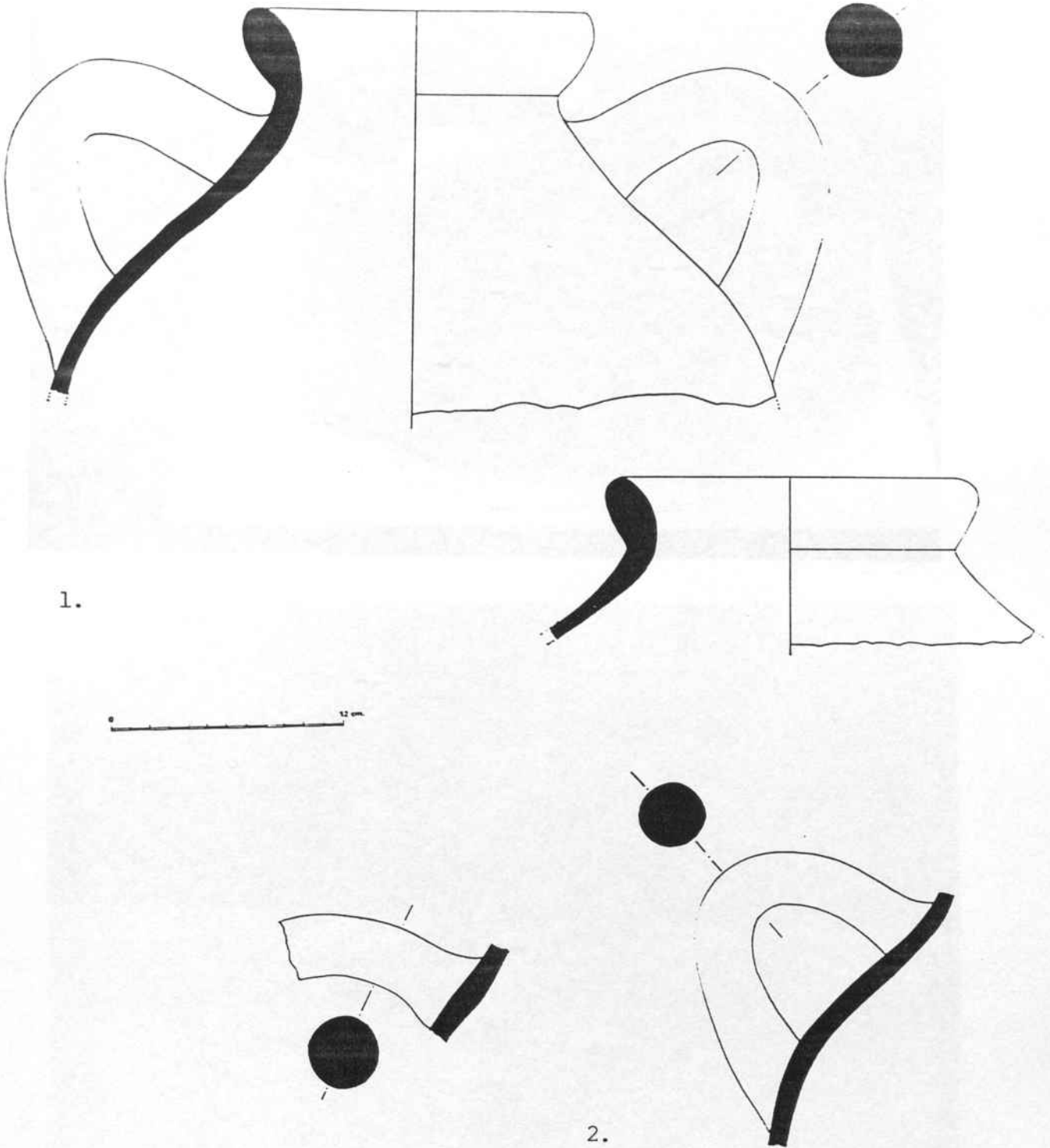
2- Incineració nº 13. Càntar de peu baix de bucchero nero (inventari 2154).
ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 393, fig. 358 nº 7.

3- Incineració nº 15. Fragment *oenochoe* de bucchero nero (inventari 2188).
ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 394, fig. 360 nº 1.

4- Incineració nº 16. Fíbula de bronze. ALMAGRO: 1955, vol. II, p: 395,
fig. 361.

Làmina XXXI: Localització de les importacions etrusques de ple segle VI aC.

Làmina XXXII: Neàpolis. Empúries.

1- Fragments de vora d'àmfora etrusca. Tall 32, estrat V. SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 55, fig. 1 A-D.

2- Fragments d'ansa d'àmfora etrusca. Tall 32 bis, estrat X. SANMARTÍ; MARTÍ: 1974, p: 55, fig. 1 B-C.

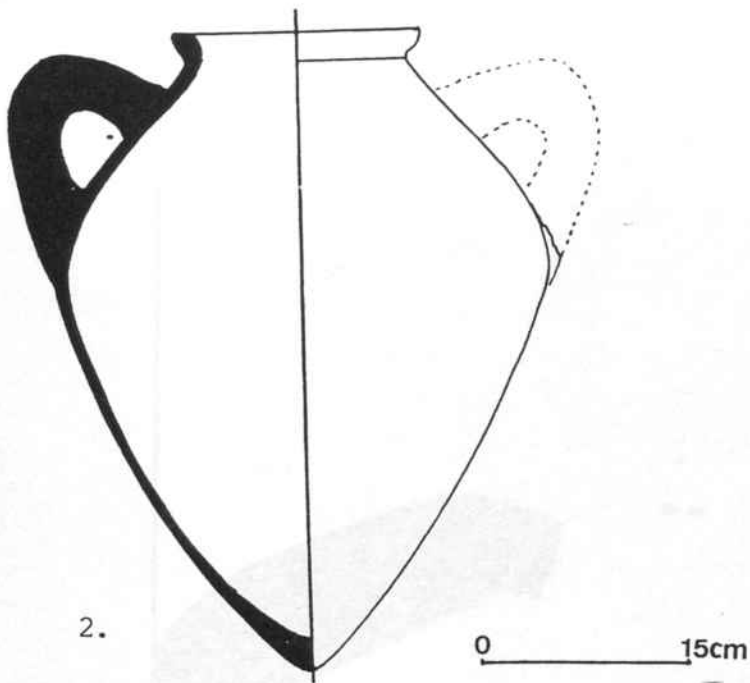
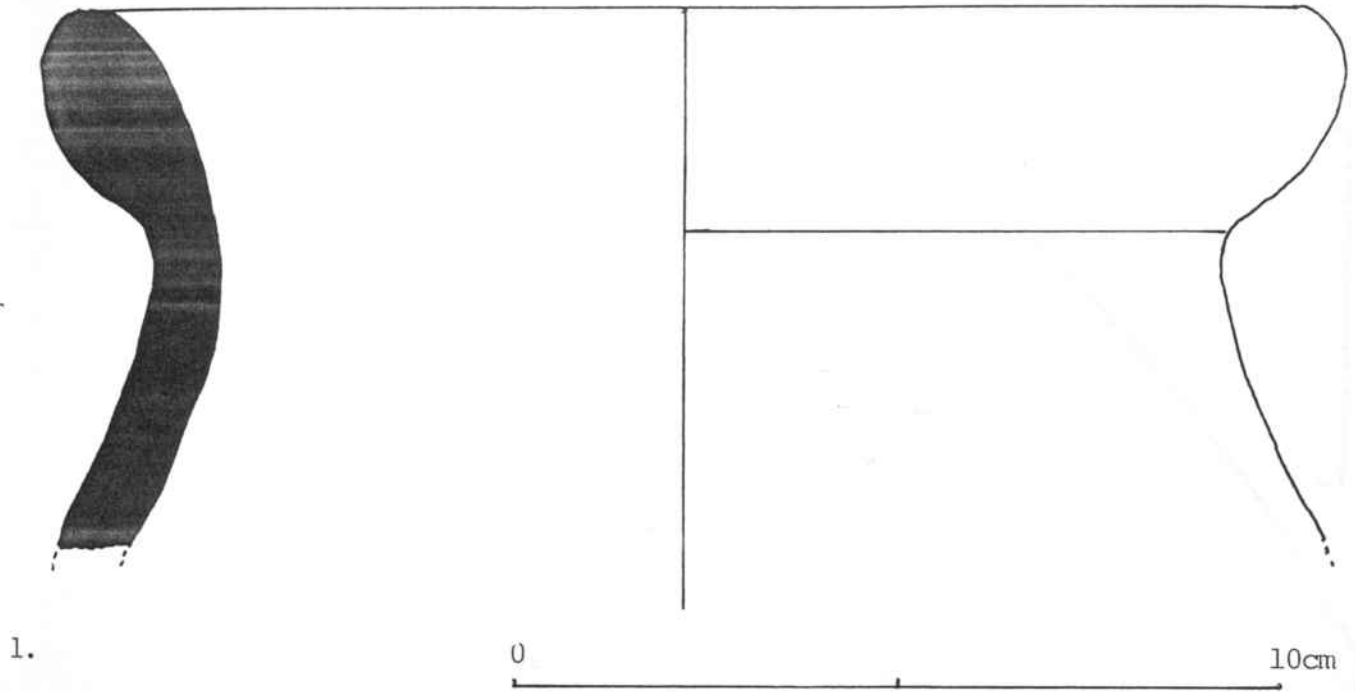
1.

2.

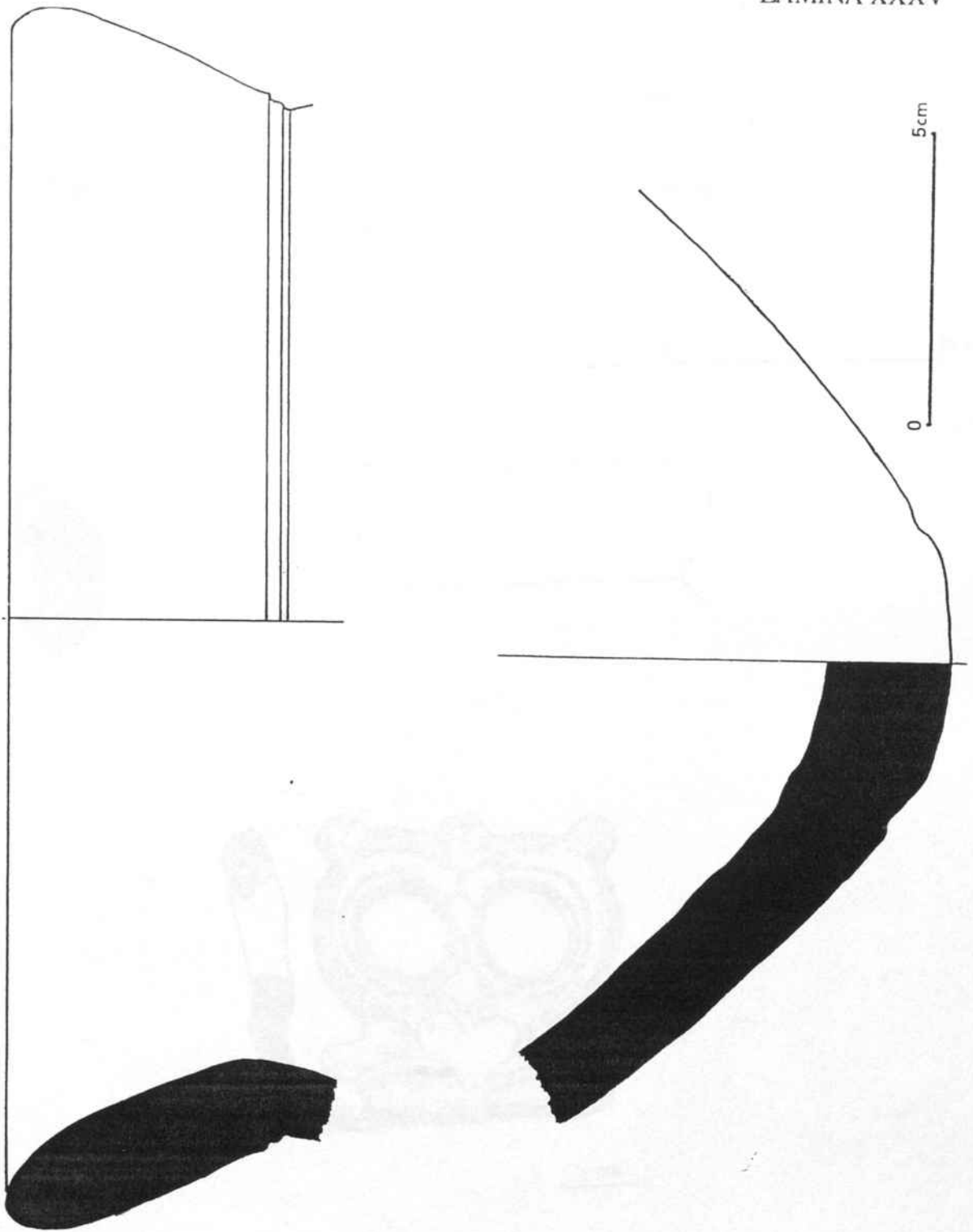

Làmina XXXIII: Neàpolis. Empúries. Tall 32, estrat V.
1- Fragment d'àmfora etrusca.
2- Fragment de vora d'àmfora etrusca.

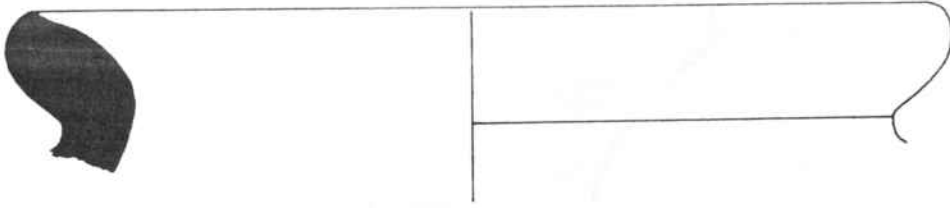

Làmina XXXIV:

- 1- Fragment de vora d'àmfora etrusca. Neàpolis d'Empúries, tall 32bis, estrat X.
- 2- Àmfora etrusca del Cap de Creus. MARTÍN: 1985, p: 87, fig. 8.
- 3- Fragment de vora d'àmfora etrusca. Roses (Empordà). MARTÍN: 1982, p: 114, fig. 2.2.

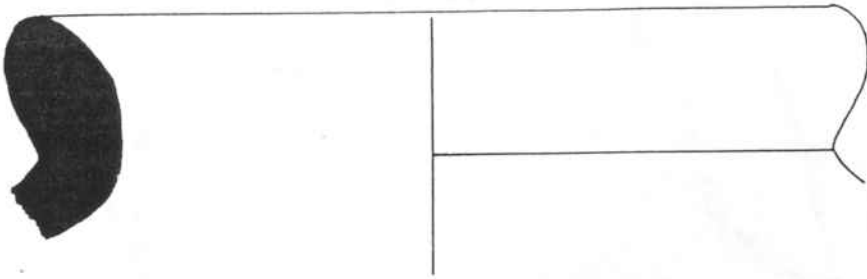

Làmina XXXV: Fragments d'àmfora etrusca: llavi i pivot. Puig de Sant Andreu. Ullastret (Baix Empordà). MARTÍN: 1985, p: 86, fig. 6.

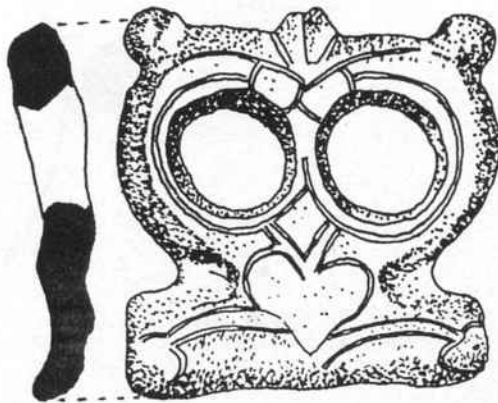

1.

0 5cm

2.

3.

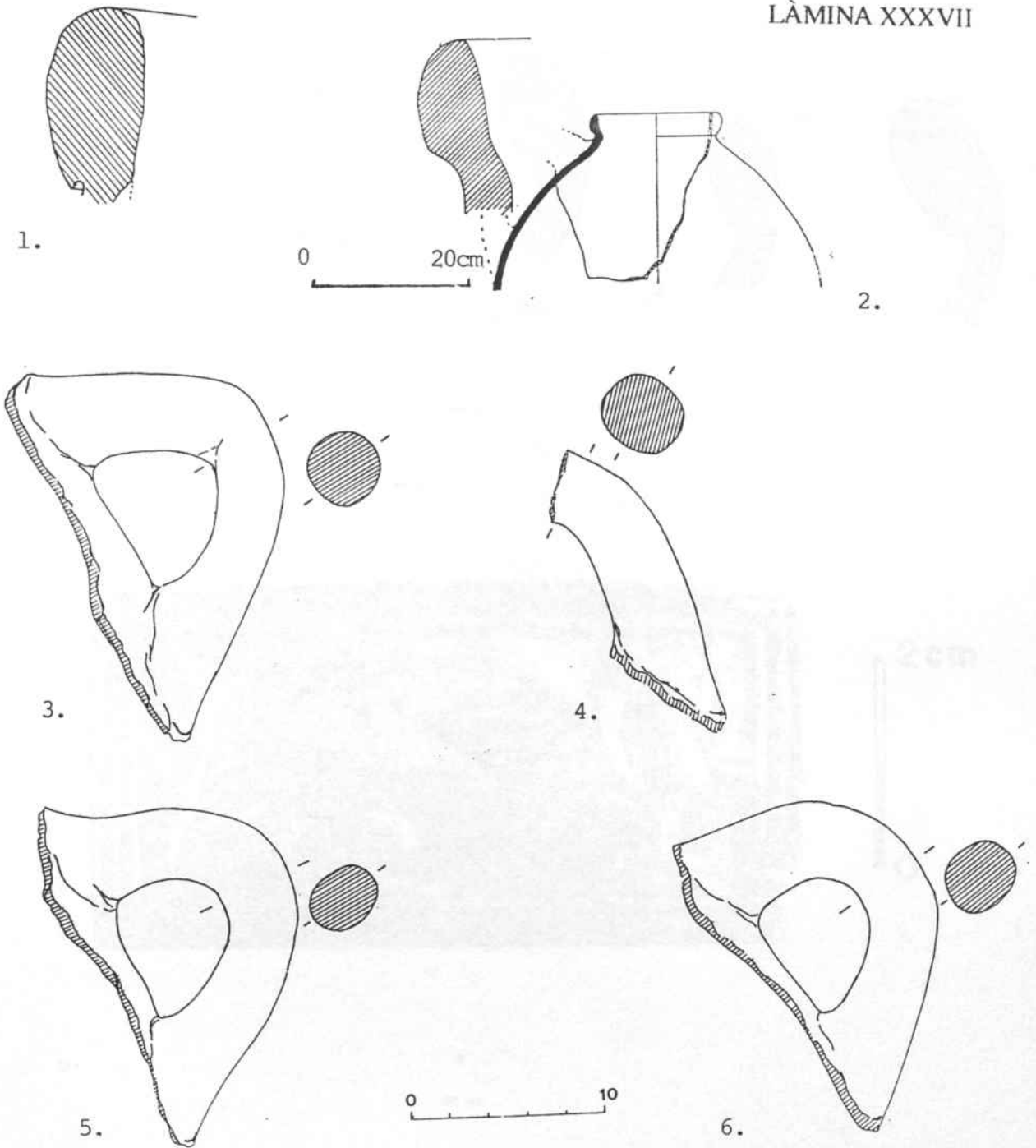
1 cm.

Làmina XXXVI:

1- Fragment vora àmfora etrusca. Departament 2, estrat V. Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.2.

2- Fragment vora àmfora etrusca. Departament 4, estrat IX. Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà). MARTÍN: 1985, p: 82, fig. 3.3.

3- Aplic de *stamnos*-sítula de bronze. Ullastret (Baix Empordà). SANAHUJA: 1971, p: 163, fig. 3.

Làmina XXXVII:

1- Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Vilarroig (Castelló). OLIVER: 1986, p: 224, fig. 2.4.

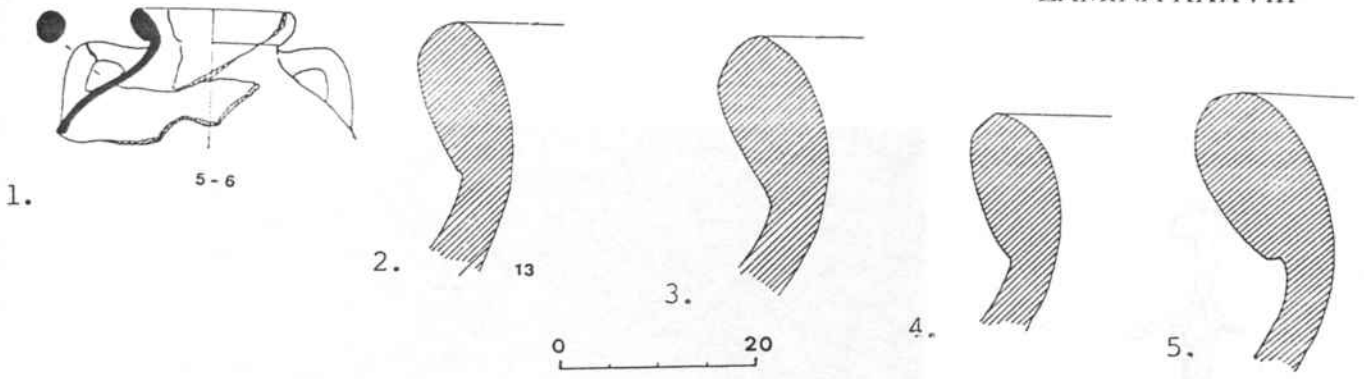
2- Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-22). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.4.

3- Fragment d'ansa d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-27). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1118, fig. 2.8.

4- Fragment d'ansa d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-25). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1118, fig. 2.9.

5- Fragment d'ansa d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv.83-28). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1118, fig. 2.11.

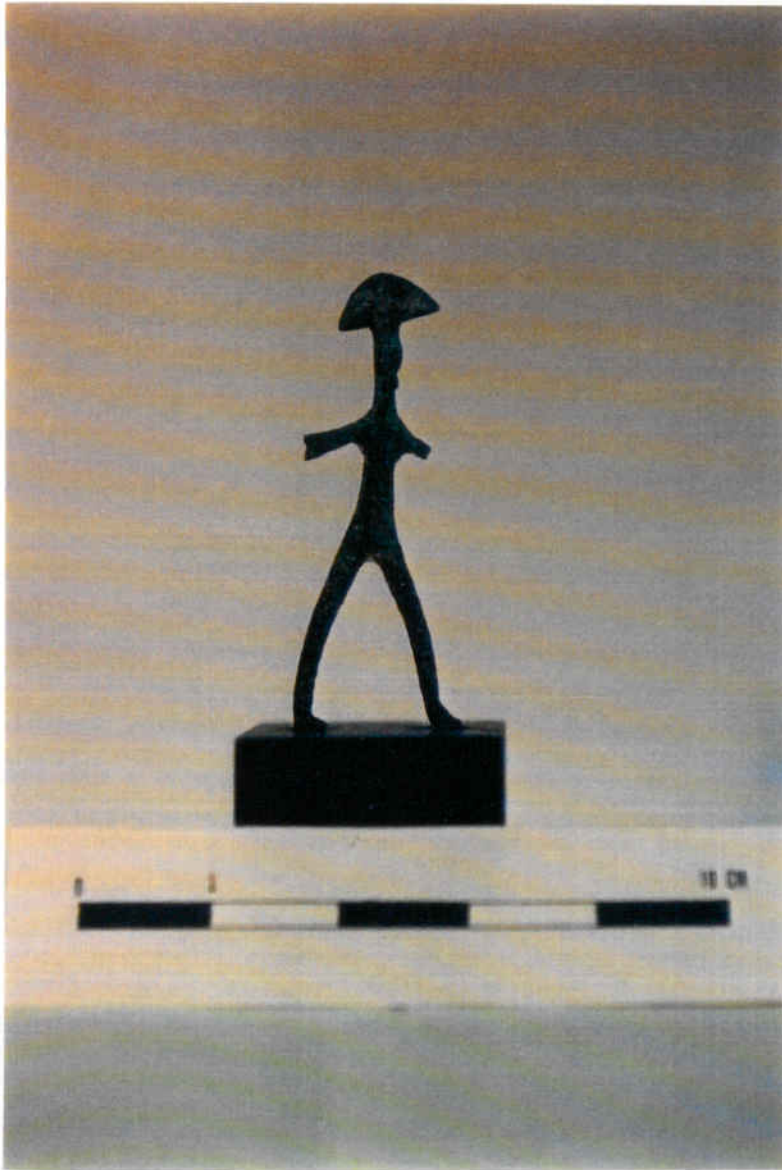
6- Fragment d'ansa d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv.83-29). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1118, fig. 2.10.

6.

Làmina XXXVIII:

- 1- Fragment del cos i de l'inici de l'ansa d'una àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-30). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.5-6.
- 2- Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-31). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.13.
- 3- Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-34). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.14.
- 4-Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 83-35). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.3.
- 5- Fragment de vora d'àmfora etrusca. El Cabanyal-Malvarrosa (València). (Malv. 84-20). RIBERA; FERNÁNDEZ: 1989, p: 1120, fig. 3.5-6.
- 6- Placa d'os de Puig des Molins (Eivissa). (Fotografia: M.A.N.)

2.

3.

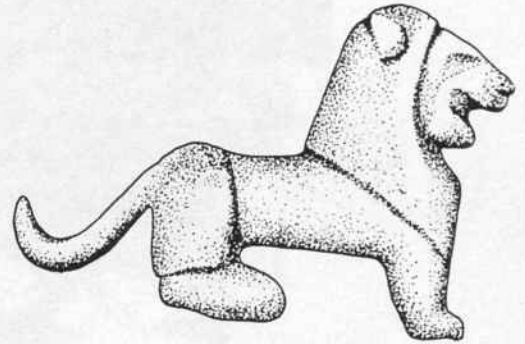
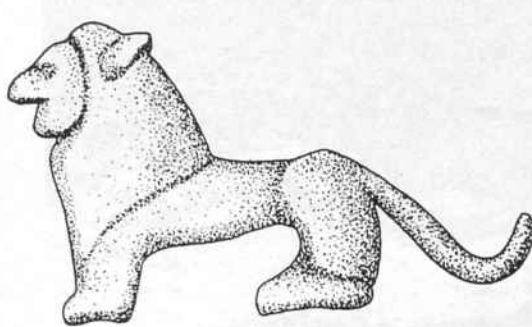
1.

Làmina XXXIX: Empúries

- 1- Figüreta de bronze (inventari 1273).
2- Figüreta de bronze (inventari 1273). GARCÍA Y BELLIDO: 1941, p: 223,
fig. 24.
3- Fragment d'una figura femenina de bronze. GARCÍA Y BELLIDO: 1941, p:
223, fig. 25.

1.

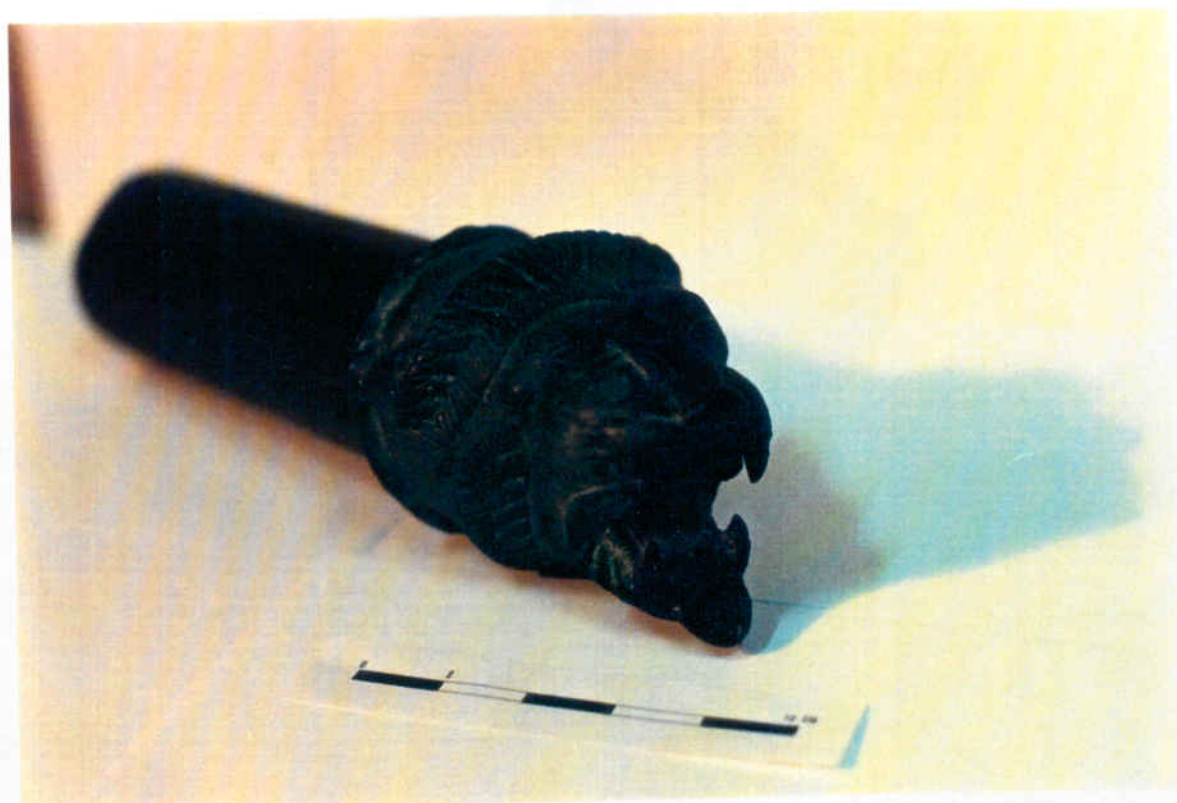
2.

Làmina XL: Empúries

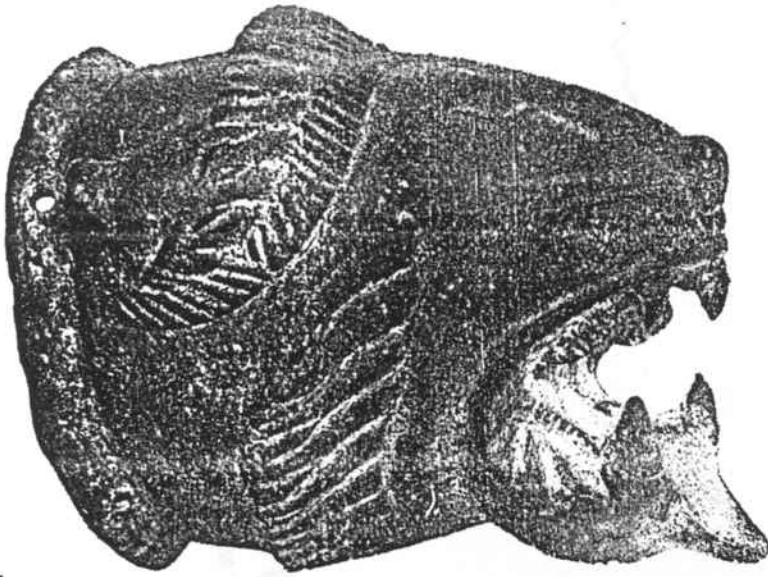
- 1- Core de bronze. GARCÍA Y BELLIDO: 1931, Làmina II.
- 2- Lleó etrusc de bronze. MALUQUER: 1976.

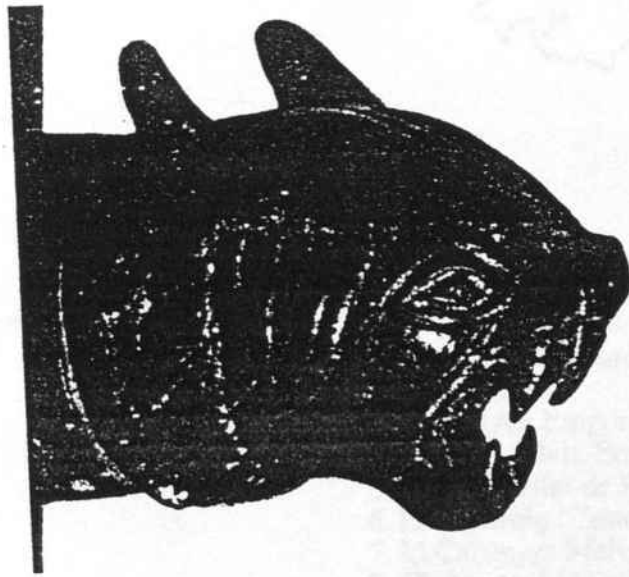
Làmina XLI: Empúries. Lleó etrusc de bronze. MALUQUER: 1976.

Làmina XLII: Empúries. Bronze amb cap de lleó.

1.

2.

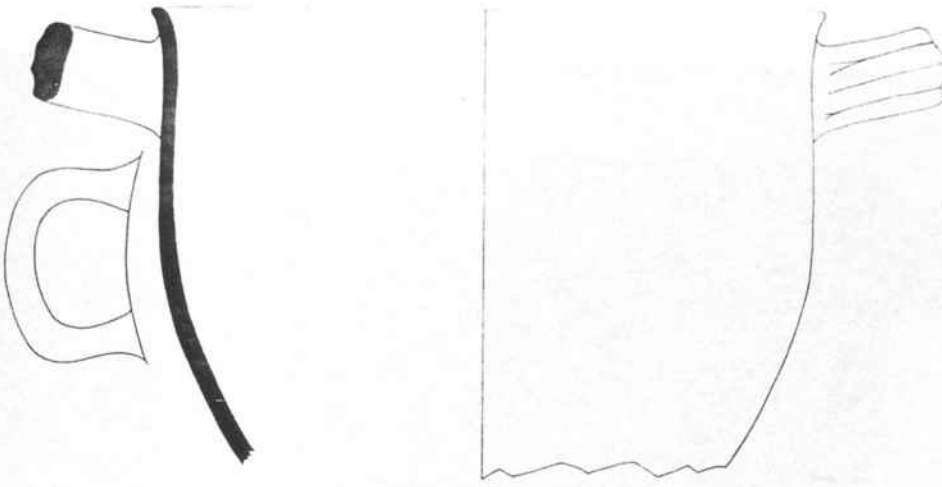
Làmina XLIII:

- 1- Bronze amb cap de lleó. Empúries. ALMAGRO: 1968, p: 44, fig. 7.
- 2- Cap de felí. Santa Margalida (Son Marí, Mallorca) GUAL CERDÓ: 1993, p: 116, n° 104.

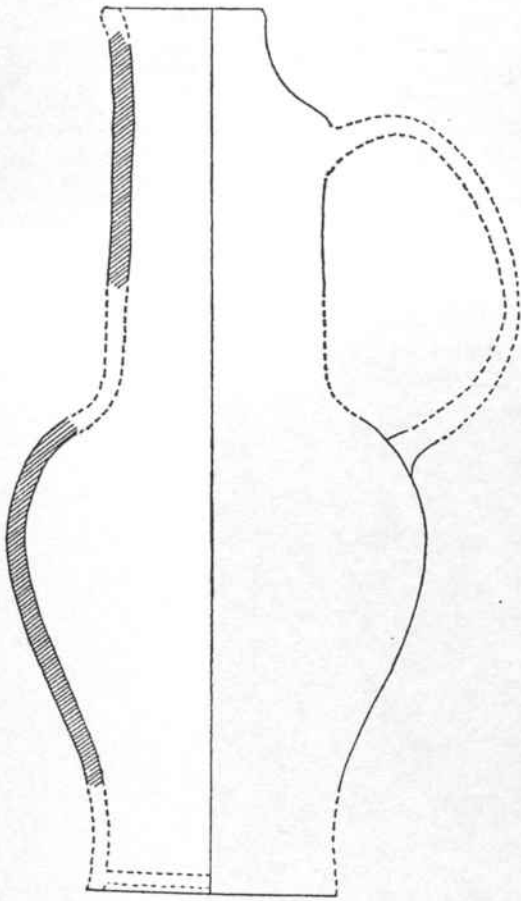

1. Empúries (Alt Empordà)
2. Cap de Creus
3. Roses (Alt Empordà)
4. Ullastret (Baix Empordà)
5. Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà)
6. El Vilarroig (Castelló)
7. El Cabanyal-Malvarrosa
8. Els Ebols (L'Alcúdia, València)
9. Villar del Arzobispo (Castelló)
10. Castillarejo de Penyaraja (Alacant)
11. Escuera (Alacant)
12. Puig des Molins (Eivissa)
13. Santa Margalida (Mallorca)
14. Son Reus (Llucmajor, Mallorca)

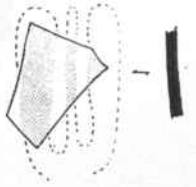
Làmina XLIV: Localització de les importacions etrusques del segle V aC.

1.

2.

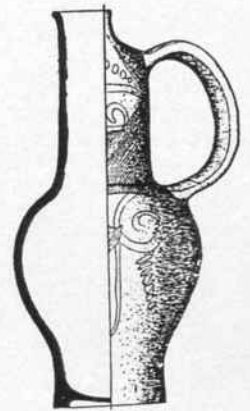

3.

4.

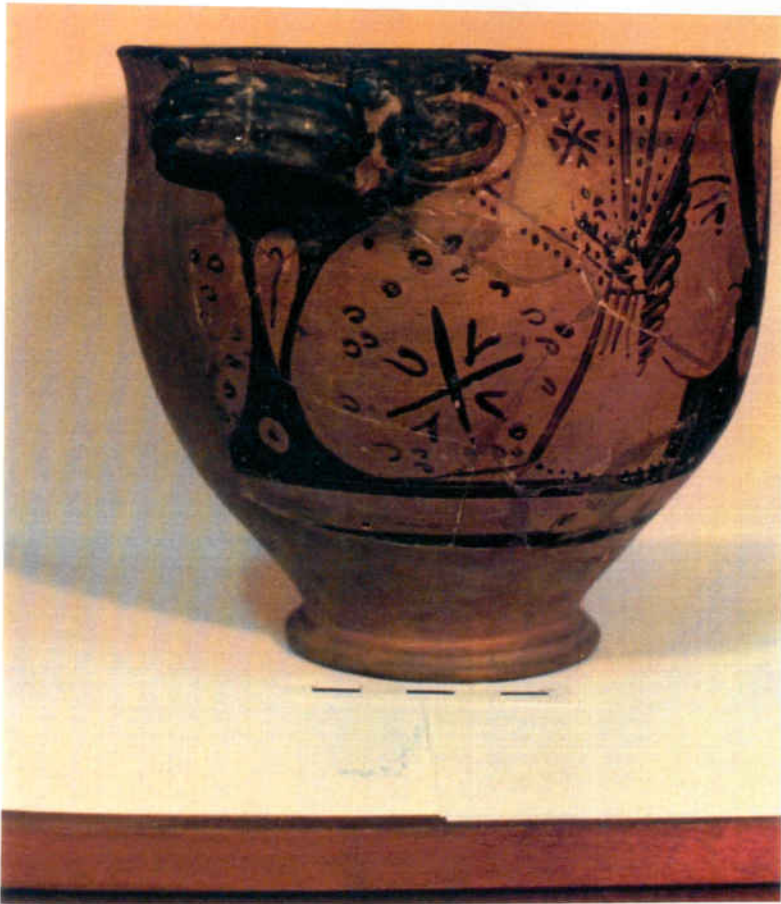
5.

7.

Làmina XLV:

- 1- *Skyphos*-cràtera. Empúries (Alt Empordà). JOLIVET: 1980, fig.1.2.
- 2- Fragment plat figures rojes. Empúries (Alt Empordà). JOLIVET: 1980, fig.2.3.
- 3- Fragment *skyphos* sobrepintat. Roses (Alt Empordà). JOLIVET: 1980, fig. 2.4.
- 4- Fragment *skyphos* sobrepintat. Roses (Alt Empordà). JOLIVET: 1980, fig.2.5.
- 5- Fragment tapadora de figures rojes. Roses (Alt Empordà). JOLIVET: 1980, fig.2.6.
- 6- *Oenochoe* sobrepintat. Ullastret (Baix Empordà). PICAZO: 1977, p: 121, fig.8.1.
- 7- *Oenochoe* sobrepintat. Ullastret (Baix Empordà). OLIVA: 1958, p: 336, fig.33.

Làmina XLVI: *Skyphos*-cratera etrusc. Empúries (Alt Empordà).

Làmina XLVII:

1- Mirall etrusc. Empúries (Alt Empordà).

2- Mirall etrusc. Empúries (Alt Empordà). GARCÍA BELLIDO: 1936.

1.

2.

Làmina XLVIII:

1- Mirall etrusc de bronze. Empúries (Alt Empordà)

2- Casc de bronze etrusc. Derelictes Les Sorres VIII (Gavà, Baix Llobregat)

(Fotografia: Museu de Gavà).

1.

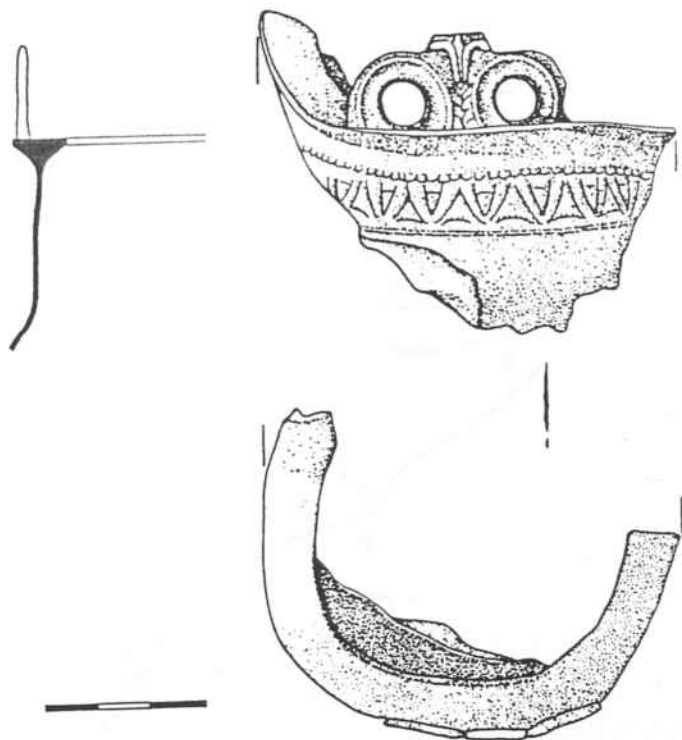

2.

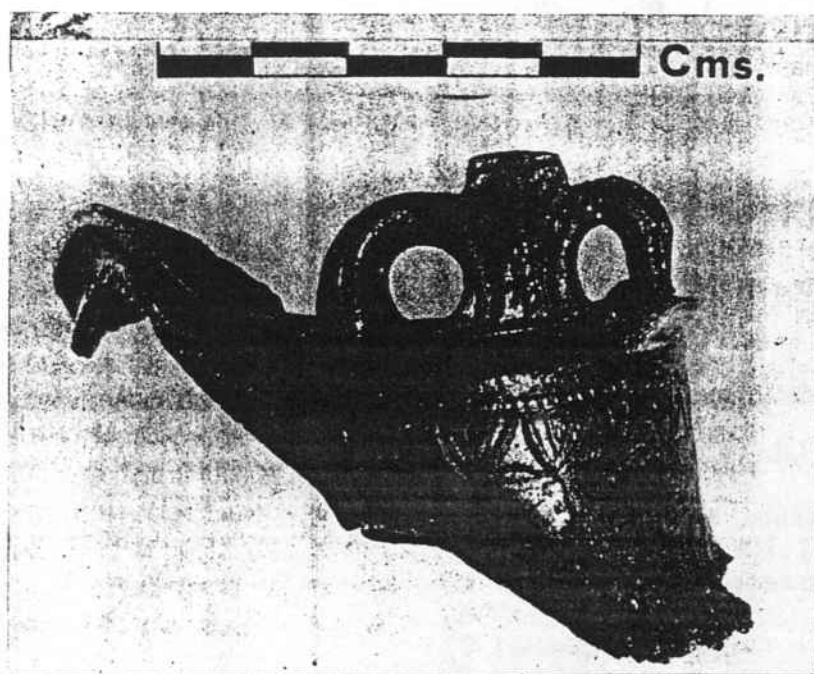
Làmina II:

1- Casca de bronze. Derelictes de Les Sorres VIII (Gavà, Baix Llobregat) IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 612, làm.I.

2- Aplic de sítula. Covalta (València). GARCÍA BELLIDO: 1948, Làm. XLIII, 25.

1.

2.

Làmina L:

1- Sítula de bronze. La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, La Noguera). MUNILLA: 1991, p: 166, fig.12.3

2- Sítula de bronze. La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, La Noguera). MUNILLA: 1991, p: 175, làm. XV (Fotografia: Institut d'Estudis Ilerdencs).

- 1- Empúries (Alt Empordà)
- 2- Roses (Alt Empordà)
- 3- Ullastret (Baix Empordà)
- 4- Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)
- 5- La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, La Noguera)
- 6- Covalta (València)
- 7- Pollença (mallorca)
- 8- Llubí (Mallorca)
- 9- Sineu (Mallorca)
- 10- Lluçmajor (Mallorca)